

Gyöngyössy Márton

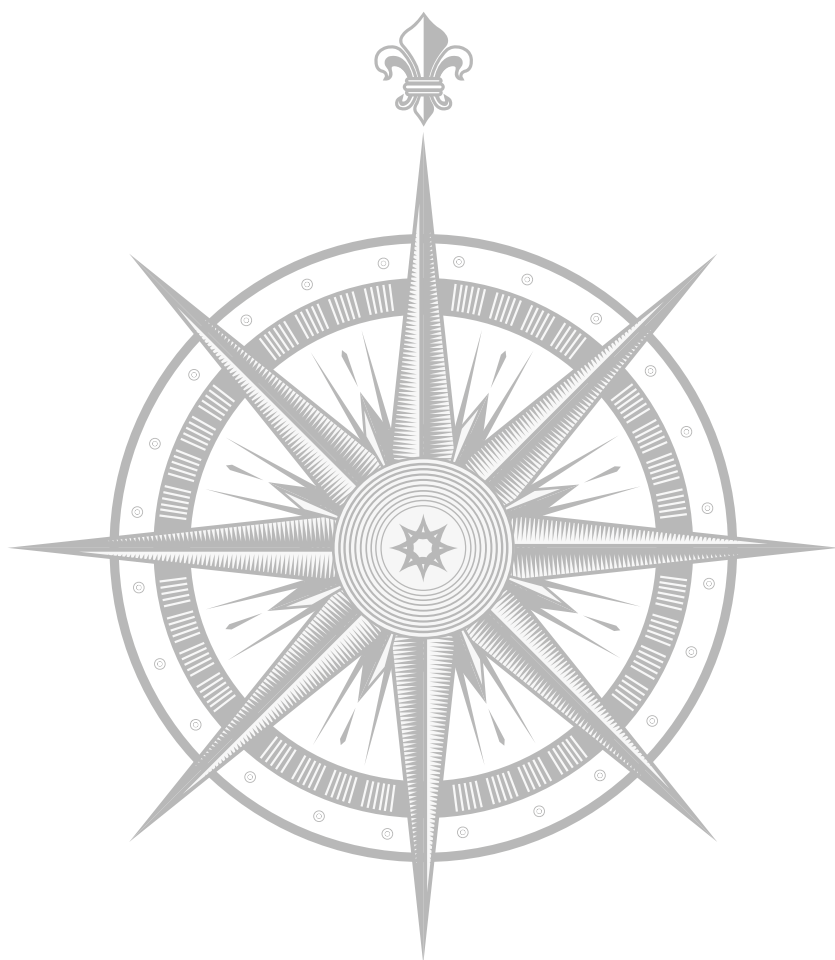
IRÁNYTŰ

MÓDSZERTANI BEVEZETÉS
MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELMÉNEK
TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Gyöngyössi Márton
IRÁNYTŰ

Gyöngyössy Márton

IRÁNYTŰ

MÓDSZERTANI BEVEZETÉS
MAGYARORSZÁG TÖRTÉNELMÉNEK
TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ
BUDAPEST, 2024

A kézirat elkészítését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alap
Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Kollégiuma

Nemzeti
Kulturális
Alap

Szakmai lektor
Bárány Attila

Kiadja a Nemzeti Közszerológati Egyetem

Ludovika Egyetemi Kiadó

A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.

Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt

Olvasószerkesztő: Csinta Áron

Tördelőszerkesztő: Kilián Zsolt

Korrektor: Bujdosó Hajnalka

ISBN 978-963-653-093-8 (nyomtatott)

ISBN 978-963-653-094-5 (ePDF)

© Gyöngyössy Márton, 2024

© A kiadó, 2024

Minden jog védve.

TARTALOM

RÖVIDÍTÉSEK	11
BEVEZETÉS.	13
A FORRÁSOKRÓL	14
A TÖRTÉNETI SEGÉDTUDOMÁNYOKRÓL.	14
A MÓDSZERTANRÓL.	15
A TÖRTÉNETI FORRÁSOK	19
A TÖRTÉNETI FORRÁSOK OSZTÁLYOZÁSA	19
A TÁRGYI ÉS KÉPI FORRÁSOKAT FELDOLGOZÓ TÁRSTUDOMÁNYOK.	20
A RÉGÉSZET	21
A NÉPRAJZ	24
A MŰVÉSZETTÖRTÉNET.	25
A MUZEOLÓGIA	27
AZ ÍROTT FORRÁSOK KRITIKAI VIZSGÁLATA	29
AZ ÍROTT FORRÁSOK OSZTÁLYOZÁSA	30
A LEVÉLTÁRI (ÜGYVITELI) FORRÁSOK.	31
Az oklevél	32
Az akta	34
<i>Iratkezelés az újkori Magyarországon</i>	37
Törvények	39
AZ ELBESZÉLŐ FORRÁSOK	42
A középkori elbeszélő források.	42

<i>A Pozsonyi Évkönyvek</i>	43
<i>Az ősgesztától a 13. századi gesztákig</i>	45
<i>Anonymus: „Gesta Hungarorum”</i>	47
<i>Ákos mester gesztája</i>	48
<i>Kézai Simon krónikája</i>	49
<i>A 14. századi krónikacsaládok</i>	50
<i>Lajos király vitája és az azt befoglaló művek</i>	53
<i>Regionális történetírás és rendtörténetírás a késő középkori Magyarországon</i>	55
<i>Magyar szentek legendái</i>	57
Szent István király legendái	58
Szent Imre herceg legendája	59
Szent Gellért püspök legendái	60
Szent András és Benedek, két remete legendája	61
Szent László király legendája	62
Szent Erzsébet legendái	63
Boldog Ilona legendája	64
Szent Margit legendái	64
Boldog Erzsébet legendája	65
<i>Humanista történetírók</i>	66
<i>A Thuróczy-krónika</i>	66
<i>Pietro Ransano: „A magyarok történetének rövid foglalata”</i>	68
<i>Antonio Bonfini: „A magyar történelem tizedei”</i>	69
<i>Galeotto Marzio: „Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásairól és tetteiről”</i>	71
<i>Oláh Miklós történeti munkái</i>	71
<i>Verancsics Antal történetírói munkássága</i>	73
<i>Istvánffy Miklós: „A magyarok történetének 34 könyve”</i>	73
<i>Szamosközy István magyar történeti művei</i>	74
<i>Emlékirat és önéletírás</i>	75
<i>Középkor és kora újkor</i>	76
Richárd testvér jelentése Julianus barát útjáról	76
Rogerius: „Siralmas ének”	77

Kottaner Jánosné emlékirata	78
Taurinus István eposza	79
Ludovicus Tubero kortörténeti feljegyzései	79
Brodarics István: „Igaz történet”	80
Szerémi György: „Magyarország romlásáról”	81
Forgách Ferenc: „Emlékirat Magyarország állapotáról”	82
<i>Újkor.</i>	83
Emlékiratok a 17. századból	83
Emlékiratok a 18. századból	85
Emlékiratok a 19. századból	85
Emlékiratok a 20. századból	87
Követjelentések, útirajzok, külföldiek által/külföldieknek írt történelmi munkák Magyarországról.	91
<i>Követjelentések</i>	92
<i>Útirajzok</i>	93
Magyar vonatkozások Freisingi Ottó „Világkrónika” és „I. Frigyes császár tettei” című művében.	94
Bertrandon de la Broquière magyarországi utazása	94
Siegmund von Herberstein magyarországi utazásai	95
Evlia Cselebi: „Utazások könyve”	96
Edward Browne: „Rövid beszámoló néhány utazásról”	97
<i>Külföldiek által külföldieknek írt történelmi munkák Magyarországról</i>	98
Spatatói Tamás: „A salonai és a spalatói főpapok története”	98
Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról	99
Marino Sanuto: „Világkrónika”	100
Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója	101
A „Tarih-i Üngürüş”	102
AZ ÍROTT SAJTÓ MINT TÖRTÉNETI FORRÁS	104
A MODERN ÉRTELEMBEN VETT MÉDIA	107
Hangfelvételek	107
Rádió	108

Filmhíradók.	108
Televízió	109
Világháló.	109
AZ ORAL HISTORY	109
A TÖRTÉNELEM SEGÉDTUDOMÁNYAI	111
AZ ÍROTT FORRÁSOKKAL KÖZVETLENÜL FOGLALKOZÓ, „KLASSZIKUS” ÁGAZATOK	112
OKLEVÉLTAN	113
ÍRÁSTÖRTÉNET	116
FELIRATTAN	120
A székely-magyar rovásírás	122
KODIKOLÓGIA	125
IDŐSZÁMÍTÁSTAN	128
A keresztény naptár	129
A zsidó naptár	131
A muszlim naptár	131
PAPÍRISMERET.	132
A magyarországi papírkészítés és -gyártás története	134
A papírismeret alapfogalmai és módszertana	135
SZEMÉLYEKSEL, SZEMÉLYEK VONATKOZÁSAIVAL FOGLALKOZÓ ÁGAZATOK	136
CÍMERTAN	137
EREDET- VAGY SZÁRMAZÁSTAN.	142
Az eredet- vagy származástan alapfogalmai	144
ARCHONTOLÓGIA	147
PECSÉTTAN.	151
KITÜNTETÉSTAN	155
JELVÉNYTAN	160
Koronázási jelvények	160
Egyházi jelvények	162
Kamarási kulcsok	165

Katonai jelvények	165
Egyetemi jelvények	165
Közigazgatási és bíraskodási jelvények	166
Közösségi jelvények	166
ZÁSZLÓTAN	168
A zászlótan alapfogalmai	170
GAZDASÁGI ÁGAZATOK	171
MÉRÉSTAN	171
ÉREMTAN	173
ÉRTÉKPAPÍRTAN	179
MÁS TUDOMÁNYOK MÓDSZERTANÁT (IS) ALKALMAZÓ SEGÉDTUDOMÁNYI ÁGAZATOK	182
TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ	183
TÖRTÉNETI ÉGHAJLATTAN	186
TÖRTÉNETI NÉVTAN	187
Földrajzi nevek	188
Személynevek	189
TÖRTÉNETI IKONOGRÁFIA	191
MÓDSZERTAN	195
KÖZGYŰJTEMÉNYEK A TÖRTÉNETI KUTATÁS SZOLGÁLATÁBAN	198
LEVÉLTÁRAK	199
Alapfogalmak	200
Levéltártípusok	201
Szakmai szervezetek	205
KÖNYVTÁRAK	206
Alapfogalmak	206
Könyvtártípusok	208
Szakmai szervezetek	211
MÚZEUMOK	212
Alapfogalmak	213

A muzeális intézmények típusai	214
Szakmai szervezetek	216
KÉP- ÉS HANGARCHÍVUMOK.	216
SEGÉDLETEK.	217
BIBLIOGRÁFIÁK.	217
A bibliográfiai leírás	218
A bibliográfiák típusai.	219
<i>Magyar történeti szakbibliográfiák</i>	<i>220</i>
<i>A történeti kutatás szempontjából fontos általános bibliográfiák</i>	<i>221</i>
KÉZIKÖNYVEK – KIINDULÁSKÉNT	223
ADATBÁZISOK, REPOZITÓRIUMOK, TUDOMÁNYOS KÖZÖSSÉGI OLDALAK	225
Folyóirat-adatbázisok	225
Könyvtári adatbázisok	226
Repozitóriumok	227
Tudományos közösségi oldalak	227
A LEGFONTOSABB MAGYAR TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK.	229
A folyóiratokkal kapcsolatos alapfogalmak	229
Történeti folyóiratok	230
A FELDOLGOZÁS TECHNIKÁJA.	232
TÖRTÉNETI STATISZTIKA.	234
A TÖRTÉNETI LEÍRÓ STATISZTIKA	234
A HAZAI STATISZTIKAI SZERVEZET KIALAKULÁSA	235
A TÖRTÉNETI STATISZTIKA FORRÁSANYAGA	236
A SZÁMÍTÓGÉP HASZNÁLATA A TÖRTÉNETI KUTATÁSBAN	237

RÖVIDÍTÉSEK

ÁLI	<i>Árpád-kori legendák és intelmek</i> (1983). Vál., bev., jegyz., szöveggond. Érszegi Géza. Ford. Csóka J. Gáspár, Érszegi Géza, Kurcz Ágnes, Szabó Flóris. Budapest: Szépirodalmi.
<i>Az uralkodók szentsége</i>	KLANICZAY Gábor (2000): <i>Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek</i> . Budapest: Balassi.
CSUKOVITS	CSUKOVITS Enikő (2015): <i>Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar képe a középkorban</i> . Budapest: MTA BTK TTI.
HARASZTI–PETHŐ	HARASZTI Sándor – PETHŐ Tibor (1963): <i>Útikalandok a régi Magyarországon</i> . Előszó, jegyz. Makkai László. Budapest: Táncsics.
<i>Magyar historiográfia I</i>	KRISTÓ Gyula (2002): <i>Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon</i> . Budapest: Osiris (A történettudomány kézikönyve).
<i>Tőssi legendák</i>	PUSKELY Mária (1992): <i>Árpád-házi Szent Margit és Ifjabb Szent Erzsébet tőssi legendái</i> . Budapest: Ameko.
TS 1986	KÁLLAY István szerk. (1986): <i>A történelem segédtudományai</i> . S. a. r. Szántó György Tibor, közrem. Gazda István. Második, bővített kiadás. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (A Történelem Segédtudományai Tanszék Kiadványai).
TS 1998	BERTÉNYI Iván szerk. (1998): <i>A történelem segédtudományai</i> . Budapest: Pannonica–Osiris (A Történettudomány Kézikönyve 1.).
TS 2001/2006	BERTÉNYI Iván szerk. (2001): <i>A történelem segédtudományai</i> . Második, javított kiadás. Budapest: Osiris (A Történettudomány Kézikönyve 1.) (újabb kiadás: 2006).
<i>Virágos kert</i>	„Virágos kert vala híres Pannónia...” Példaképek a magyar múltból, X–XVII. század. Forrásszövegek, forráskiadványok, szakirodalom, szépirodalom, ifjúsági és gyermek-irodalom, ének s zenei visszhangok, ikonográfia (1994). Összeáll. Puskely Mária. Budapest: Ameko.

BEVEZETÉS

A magyar történettudomány nem rendelkezik olyan, nemcsak az egyetemi hallgatók, hanem az érdeklődő nagyközönség számára írt „zsebkönyvvel”, mint Ahasver von Brandt 18 kiadást megért történettudományi bevezetése.¹ Az eddig egyetlen teljességre törekvő, sokáig egyetemi jegyzetként használt munkát Lederer Emma írta az 1960-as években; hetedik változatlan kiadásának javított kiadása 1990-ben jelent meg.² Ez nem jelenti azt, hogy az említett két munkában tárgyalt egyes résztémakörökben ne láttak volna napvilágot színvonalas magyar nyelvű összefoglalások az elmúlt években, de egyetemi oktatóként féléről félésre tapasztalom, hogy az általános vezérfonal nagyon hiányzik. Jelen – „zsebkönyvjellegű” – munkámmal ezt a hiányt szeretném pótolni.³

Művem földrajzi, időrendi és tematikus kereteit nagyban meghatározza, hogy a magyarság és hazánk történetének kutatásába kíván bevezetésül szolgálni, azaz fókuszába a magyar történelemnek az államalapítástól a rendszerváltozásig terjedő szakasza került (értelemszerűen akadnak olykor e kereteken kívül eső témák, de ezek inkább kivételként erősítik a szabályt). Hangsúlyozni szeretném, hogy mindez csak egyfajta iránytű („zsebkönyv”), hiszen a részletes kifejtést külön szakmunkákban találja meg az elmélyülni kívánó olvasó; ezen műveket az egyes résztémák irodalomjegyzékében igyekeztem feltüntetni.

Három egységben tárgyalom a témát: az első rész a magyar történelem forrásaival, a második a 20 legfontosabb történeti segédtudománnyal, a harmadik pedig módszertani kérdésekkel foglalkozik.

¹ VON BRANDT 2012.

² LEDERER 1990. Itt kell megemlíteni, hogy Lederer Emma jegyzete helyett a tanárképző főiskolák Kávássy Sándor helytörténetre fókuszáló jegyzetét használták, amely legutóbb 2005-ben (22. kiadás) jelent meg: KÁVÁSSY 1974.

³ A témában időközben megjelent többszerzős tanulmánykötetet munkám során még nem tudtam figyelembe venni: KEREPESZKI–SCHREK 2023.

A FORRÁSOKRÓL

A forrásokról szóló részben igyekeztem részletesen kifejteni a *történeti forrás* fogalmát, majd bemutatni az egyes csoportokat: az *írott forrásokat*, a *tárgyi emlékeket* és a *képi ábrázolásokat*. Külön kitérek a tárgyi emlékekkel és képi ábrázolásokkal foglalkozó társtudományokra: a *régészetre*, a *néprajzra*, a *művészettörténetre* és a (történeti) *muzeológiára*, bemutatva a lehetséges kapcsolódási pontokat.

Az írott források kritikai értékelésének problematikája kapcsán részletesebben szükséges olyan módszertani kérdésekről is írni, mint a *külső* és a *belső forráskritika*, illetve az írott források osztályozása. A hagyományos osztályozás szerint *levéltári (ügynyiteli) forrásokról* (a német szakirodalomban *Überreste* = „maradványok”) és *elbeszélő forrásokról* (a német szakirodalomban *Tradition* = „hagyomány”) szoktunk beszélni. A levéltári források esetében ki kell térni a két alapvető forrástípus, az *oklevél* és az *akta* fogalmára. Külön fejezetben kell szólni Magyarország törvényeiről, a törvénykorpuszokról, nem megkerülve azt, hogy a *törvények* tulajdonképpen „átmeneti” források: egyaránt felmutatják az *Überreste* és a *Tradition* egyes tulajdonságait.

A középkor és az újkor *elbeszélő forrásainak* sokféle műfaja ismert. Ezek közül különösen is fontosak az *évkönyvek*, a *krónikák*, a *gesták* és a *legendák*, de nem mondhatunk le arról sem, hogy a jelentősebb *humanista történetírók* műveivel megismerkedjünk, ahogy nem hiányozhatnak a magyar történelem egyes szakaszaiban virágzó műfajok: az *életrajz*, az *emlékirat* és az *önéletrírás* sem. Természetesen a már középkortól ismert *követjelentések*, *útirajzok* közül a fontosabbak ismertetésének szintén helye van a „zsebkönyvben”. Az elbeszélő források csoportját rövid magyar *sajtótörténet* zárja, hiszen ezen forráscsoport jelentőségét – és értékelésének problémáit – megint csak nem kell hosszasan bemutatni. A klasszikus írott műfajokon túl a 20. század vonatkozásában újabb, a korábbi időszak forrástípusai közé már nehezen besorolható források jelentek meg, gondoljunk csak pl. a *hangfelvételek*, a *filmhíradók*, a *rádió*, a *televízió* és az *internet* által közvetített tartalmak forrásértékére. Végezetül (de nem utolsósorban) az *oral history* jelentőségével, rögzítésének módozataival is foglalkozom.

A TÖRTÉNETI SEGÉDTUDOMÁNYOKRÓL

A második részben a 20 legfontosabb *történeti segédtudományt*, jellegzetességeiket, hazai történetüket mutatom be. Ez korántsem járatan út, hiszen mindehhez nagyban

hasznosíthatóak a Kállay István által szerkesztett, két kiadást megért,⁴ illetve a Bertényi Iván által szerkesztett, három kiadásban is megjelent, azonos című tanulmánykötetek.⁵ Mindkettőnek vannak jelentős értékei, ezért ezekre saját szövegem elkészítésekor nagyban támaszkodtam. Ami kutatástörténeti szempontból különösen is időszerűvé teszi a témát: Gárdonyi Albert 1926-os történeti összefoglalása (*A történelemi segédtudományok története Magyarországon*) után átfogó historiográfiai vázlat magyarul nem jelent meg.⁶

Magam középkor szakirányú régészet szakos hallgatóként több segédtudományi órára járhattam néhai mesteremhez, Kubinyi Andráshoz (aki tényleg egyszemélyes középkorkutatási intézmény volt), mint történelem szakos hallgatóként. Ennek egyrészt tantervi okai voltak, másrészt Kubinyi professzor fontosnak tartotta, hogy régészet szakos hallgatóit bevezesse erre a területre, így tartott címertani, felírat-tani, pecsét-tani és származástani féléveket, ahogy jártunk hozzá oklevélolvasásra is. (Azt talán említeni sem kell, hogy az éremtani félévet pedig Gedai István tartotta a Nemzeti Múzeumban.) Így az a furcsa helyzet állt elő, hogy a párhuzamosan zajló történelemoktatásban *kötelezően* jóval kevesebb segédtudománnyal kellett megismerkednem, mint a középkoros régészképzésben. Mindez annak fényében tűnik egészen különösnek, hogy a történeti segédtudományok művelésének hazai bölcsője éppen-séggel a Nagyszombatról Budára, majd Pestre helyezett egyetem (az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogelődje), pontosabban ennek történettudományi képzése volt.⁷ Az egyetem egykori oktatójaként ezért is éreztem kiemelten fontosnak, hogy a történeti segédtudományok közül a legfontosabbakat összefoglalóan bemutassam.

AMÓDSZERTANRÓL

Természetesen módszertan elképzelhetetlen *historiográfia* nélkül, ezért szükséges a jelentősebb magyar *történeti forráskiadványok* megismertetése. Külön kitértem a történeti forrásanyag lelő- és őrzőhelyeire, a *közgyűjteményekre* (levéltár, könyvtár, múzeum, kép- és hangarchívum) és arra, hogyan állnak a kutatás szolgálatában (fogalmak, intézmények, kutatásra/használatra vonatkozó jogszabályok). Az efféle összefoglalás kötelező kelléke az is, hogy ismertesse a legfontosabb *bibliográfiákat*, *adatbázisokat*,

⁴ Az általam használt kiadás: KÁLLAY 1986.

⁵ Az általam leggyakrabban használt kiadás: BERTÉNYI 2006.

⁶ GÁRDONYI 1926.

⁷ Az egyetem segédtudományok oktatásában és kutatásában játszott szerepéről: SINKOVICS 1987.

repozitóriumokat, tudományos közösségi oldalakat és a történeti folyóiratokat, illetve bemutassa a bibliográfiakészítés alapvető szabályait.

Végezetül nem elhanyagolható a *feldolgozás technikájával* kapcsolatos kérdések összefoglalása sem, bár ebben az esetben olyan standard művek állnak rendelkezésünkre, mint a Norbert Franck – Joachim Stary szerző-, illetve szerkesztőpáros 17 kiadásban megjelent bevezetője,⁸ illetve Umberto Eco könyve,⁹ vagy éppen Gyurgyák János közelmúltban kiadott kézikönyve,¹⁰ de egyik sem specifikusan a történettudományi kutatómódszertanra fókuszál. A fejezetben célszerűnek látszott kitérni olyan módszertani problémákra is, mint a *történeti statisztika* vagy a *számítógép történettudományi alkalmazásának* lehetőségei.

A kiadvány célkitűzése kettős: egyrészt egyetemi jegyzetként felhasználható segédkönyvként, másrészt az érdeklődők számára az alapismereteket érthető módon megfogalmazó „vezérfonalként” kíván szolgálni. Ezt a kalauzjellegét szerettem volna erősíteni az egyes témákhoz kapcsolódó irodalomjegyzékekkel, amelyek nemcsak a felhasznált, hanem a kiindulásként ajánlott szakirodalmi munkákat is tartalmazzák.

A kézirat elkészítését a Nemzeti Kulturális Alap Ismeretterjesztés és Környezet-kultúra Kollégiuma által biztosított alkotói támogatás tette lehetővé, amelyet ezúton is szeretnék megköszönni. A kézirat szakmai lektora Bárány Attila (Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Közép- és Koraiújkori Magyar Történeti és Történelem Segéd tudományai Tanszék) volt, aki értékes észrevételeivel sokat segített nekem, lelkiismeretes munkáját külön is köszönöm.

Irodalom

BERTÉNYI Iván szerk. (2006): *A történelem segéd tudományai*. A második, javított kiadás újabb kiadása. Budapest: Osiris.

ECO, Umberto (1994): *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* Ford. Klukon Beatrix. Budapest: Gondolat.

FRANCK, Norbert – STARY, Joachim szerk. (2013): *Die Technik des wissenschaftlichen Arbeitens. Eine praktische Anleitung*. 17., átdolgozott kiadás. Paderborn: Ferdinand Schöningh. Online: <https://doi.org/10.36198/9783838540405>

GÁRDONYI Albert (1926): *A történelmi segéd tudományok története Magyarországon*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.

GYURGYÁK János (2019): *A tudományos írás alapjai. Útmutató szemináriumi és tudományos diákköri értekezést, szakdolgozatot és disszertációt írónak*. Budapest: Osiris.

⁸ FRANCK–STARY 2013.

⁹ Az általam használt kiadás: ECO 1994 (második kiadás; a mű magyarul utoljára 2012-ben jelent meg).

¹⁰ GYURGYÁK 2019.

- KÁLLAY István szerk. (1986): *A történelem segédtudományai*. S. a. r. Szántó György Tibor, közrem. Gazda István. Második, bővített kiadás. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- KÁVÁSSY Sándor (1974): *Bevezetés a történettudományba*. Második, változatlan utánnymás. Budapest: Tankönyvkiadó.
- KEREPESZKI Róbert – SCHREK Katalin szerk. (2023): *Bevezetés a történettudományba és a történelemkutatás módszereibe*. Pécs: Kronosz.
- LEDERER Emma (1990): *A történelem tárgya, módszere, a segéd- és rokontudományok elemei*. Egyétes jegyzet. Kézirat. A hetedik, változatlan kiadás javított kiadása. Budapest: Tankönyvkiadó.
- SINKOVICS István (1987): A történetírás segédtudományai az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, 1777–1986. *Levéltári Szemle*, 37(2), 3–17.
- VON BRANDT, Ahasver (2012): *Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften*. 18. kiadás. Stuttgart: Kohlhammer.

A TÖRTÉNETI FORRÁSOK

A történettudomány a régi korokból vagy a közelmúltból származó forrásokat rendszerező módon feldolgozó tudomány. Minden olyan, az emberiség története során felhalmozott emléket forrásnak nevezhetünk, amely információval, adattal szolgálhat adott kor történeti értékeléséhez. Ahogy a forrás fogalmát Ernst Bernheim megfogalmazta: „Minden szöveg, tárgy és tény, amelyből a múltról ismeretet szerezhethünk.”¹¹ Amióta történetírás létezik, a történetíró nem tesz mást, mint munkája során ezeket hasznosítja. Ha a forrásokat osztályozni szeretnénk, ezt számtalan szempont alapján tehetjük meg. Először azonban meg kell határoznunk a források legalapvetőbb csoportjait.

A TÖRTÉNETI FORRÁSOK OSZTÁLYOZÁSA

Ha általában forrásról beszélünk, rendszerint mindenki az *írott forrásokra* gondol. Ez korántsem véletlen, hiszen a történeti munkák leginkább ezt a forráscsoportot hasznosítják. Tulajdonképpen ide kell sorolnunk az íratlan, *szóbeli hagyományozást* (*oral history*) is, hiszen ezt a vizsgálat érdekében ugyanúgy rögzítjük: rendszerint le kell írunk. Jelentőségében legalább ennyire kiemelkedő a *tárgyi emlékek* köre, hiszen az embert körülvevő tárgyaknak forrásértéke van, a tárgyak értelmezése révén olykor sokkal színesebb kép, a mindennapok története elevenedik meg előttünk, mintha pusztán írott forrásokat értékelnénk. Harmadik forráscsoportként a *képi ábrázolásokat* kell megemlítenünk.

Előfordulhat, hogy egy történeti probléma megértéséhez kevésnek bizonyulnak a hagyományosan vizsgált írásos források, mert pl. egészen más kép rajzolódik ki

¹¹ BERNHEIM 1908: 252.

a tárgyi emlékekből vagy a képi ábrázolásokból. Egy-egy konkrét forrás akár az előbbieket közül több csoportba is tartozhat: egy szépen illusztrált kódex nemcsak a benne leírt szöveg miatt lehet forrás, hanem képi ábrázolásai okán is, de kötése (az alkalmazott anyagok és technológia) révén tárgyi forrás is; vagy egy megpecsételt oklevél egyaránt hordoz írott (szöveg), tárgyi (maga a pecsét) és képi (a pecséten látható ábrázolás) forrásjellegét. Sok esetben forrásaink komplex értékelést és többféle módszertan alkalmazását igénylik.

Irodalom

BERNHEIM, ERNST (1908): *Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. Mit Nachweis der wichtigsten Quellen und Hilfsmittel zum Studium der Geschichte*. Nyolcadik kiadás. Leipzig: Duncker & Humblot.

A TÁRGYI ÉS KÉPI FORRÁSOKAT FELDOLGOZÓ TÁRSTUDOMÁNYOK

A *tárgyi források* csoportjainak egy részével – az érmek, pecsétek, címerek, jelvények, zászlók feltárásával, rendszerezésével, értelmezésével és értékelésével – külön történeti *segédtudományok* (éremtan, pecséttan, címertan, jelvénytán, zászlótan) foglalkoznak, ezekről később lesz szó. Másik részük, a használati tárgyak – ezek lehetnek kézműves termékek és tárgyak, munka- és konyhai eszközök, a bútorok és a lakberendezés tárgyai, a ruházat elemei, ékszerek, játékok, hangszerek, fegyverek stb. – már önálló *társtudományok* (régészet, muzeológia, művészettörténet, néprajz) tárgykörébe tartoznak. Hasonlóképpen önálló *társtudományok* (régészet, művészettörténet, néprajz) által kutatott tárgyi források az *építészeti emlékek* – a köz- és lakóépületek, a települések védművei (városfalak, sáncok stb.) és közüzemi rendszerei (kutak, csatornák stb.) –, valamint a temetkezések, temetők is. Tárgyi forrásnak minősül a bennünket körülvevő környezet változásaival együtt; a környezeti változásokra külön történeti segédtudomány (történeti éghajlattan) és dinamikusan fejlődő történeti stúdium (történeti ökológia) szakosodott. A *képi ábrázolások* értékelését szintén önálló *társtudomány* (művészettörténet) segítségével végezhetjük, forrásértékük megállapításával azonban már külön történeti *segédtudomány* (történeti ikonográfia) foglalkozik. A következőkben azokat az önálló társtudományokat ismerhetjük meg röviden, amelyek a történész segítségére lehetnek a tárgyi és a képi források feldolgozásában, értékelésében.

Irodalom

- DOMANOVSKY Sándor szerk. (1939): *Magyar művelődéstörténet 1–5.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat (Reprint: Szekszárd: Babits Magyar–Amerikai, 1990) – *Általános, részletes, de sok tekintetben meghaladott művelődéstörténeti összefoglalás.*
- HANÁK Péter szerk. (1980): *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* Budapest: Gondolat – *Általános, rövid életmódtörténet.*
- KÓSA László szerk. (1998): *Magyar művelődéstörténet.* Budapest: Osiris – *Általános művelődéstörténeti összefoglalás.*
- KUBINYI András (1990): A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája. *Aetas*, 5(3), 51–68 – *A középkori anyagi kultúra kutatásának módszertana, különös tekintettel a különböző forrástípusok felhasználására.*
- RADVÁNSZKY Béla (1986): *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században, I–III.* Az 1876. évi kiadás újrakiadása, illetve reprintje. Budapest: Helikon – Állami Könyvterjesztő Vállalat – *A kora újkori anyagi kultúra vizsgálata során megkerülhetetlen, de sok szempontból elavult életmódtörténeti összefoglalás.*

A RÉGÉSZET

A régészet (*archeológia*) sajátos módszertant alkalmazó történeti diszciplína, amely régi korok tárgyi és ingatlanemlékeivel foglalkozik. A régészeti feltárások során régi települések, épületek, sírok, temetők, tárgyak és eszközök kerülnek napvilágra. Értékükkel a régészet fontos adalékokkal szolgálhat az építészet- és technikátörténethez, a társadalom- és gazdaságtörténethez, az alkotmány- és jogtörténethez, a településtörténethez és a hadtörténethez stb.¹²

A régészet által vizsgált forrásokat régészeti leletekre és jelenségekre osztjuk. A *régészeti lelet* pontos fogalmát a *kulturális örökség védelméről* szóló 2001. évi LXIV. törvény (a továbbiakban: örökségvédelmi törvény) határozza meg: a régészeti örökség érzékelt, felfedezett, feltárt – jellegénél fogva – ingó eleme, függetlenül attól, hogy eredeti helyéről, összefüggéseiből, állapotából elmozdult-e, elmozdították-e, vagy sem. Nem minősülnek régészeti leletnek a *régészeti korú tárgyak*. Ezek köré soroljuk a bizonyítottan gyűjteményben fennmaradt, a kulturális javak körébe tartozó, 1711 előtt keletkezett tárgyakat. A régészeti örökség ingatlanelemét az örökségvédelmi törvény *régészeti emlékek*nek nevezi.

¹² A régészet nemzetközi szakirodalmának egyik meghatározó műve magyarul is hozzáférhető: RENFREW–BAHN 1999.

A magyarországi régészetet öt szakágban művelik. Az *ősrégészet* vagy prehistória eredetileg az írás megjelenése előtti korok régészeti kutatásával foglalkozott. Korszakolását egykor az adott korban készült eszközök alapanyaga alapján állapították meg, így beszélhetünk kőkorszakról, bronzkorról, vaskorról. Ezek a megközelítések és felosztások időközben finomodtak, változtak. A nagy élelemtermelő kultúrák régészetével, de elsősorban az ókori Görögország és a római köztársaság tudományos vizsgálatával a *klasszika-archeológia* foglalatoskodik, de kutatási területe – értelemszerűen – a Kárpát-medencén kívülre esik. A *római provinciális régészet* időköre már a császárkor, tárgyköre hazánkban elsősorban Pannonia provincia régészete. Ezt követi, illetve részben át is fedi egy köztes időszak, a *népvándorlás korának* archeológiája; ezt a korszakot tőlünk nyugatra *kora középkornak* nevezik, hiszen ekkor jöttek létre az első középkori államok, a magyar elnevezés viszont arra utal, hogy a Kárpát-medencében egymást követték a különböző, keletről érkező népek, így ekkor állandóságról még nem lehet beszélni. Míg a népvándorlás kori régészeti kutatás a hunok előtti germánokkal és a szarmatákkal kezdi a kutatást, a kora középkori a Nyugatrómai Birodalom bukásával. Az államalapítástól a mohácsi csatáig terjedően, tehát a jelen kötet által vizsgált időszak első felében már a *középkori régészet* az illetékes.

Az előbbi szakágakhoz újabban, hatodikként csatlakozott (valójában önállóso-dik a középkori régészettől) a *kora újkori régészet*, amely Magyarországon egészen 1686/1711-ig vizsgálódik. Ennek különleges ágazata a *török kori régészet*, azaz a hódoltság emlékeinek és anyagi kultúrájának kutatására szakosodott diszciplína.

A régészeti kutatásban sokféle módszert alkalmaznak, ezek jelentős része természet-tudományos megalapozottságú. A *rétegtan* (*sztratigráfia*) segítségével lehet megállapítani egy-egy lelőhely *relatív kronológiáját*: az alsóbb réteg rakódott le előbb, tehát ez lesz a korábbi. A rétegek sorrendjéből áll össze a relatív (tehát a feltáráson belüli) kronológiai sorozat, ezért a régészeti feltárások elsőrendű feladata az egyes rétegek azonosítása, elhatárolása. A zárt rétegekből előkerülő régészeti leletek nyilvánvalóan nem fiatalabbak az őket tartalmazó rétegnél, így további, keltezéssel kapcsolatos megállapításokat lehet megfogalmazni, különösen, ha az adott, immáron relatíve keltezhető tárgy más régészeti feltáráson is előkerült: kis szerencsével abszolút kronológiai (tehát a naptári rendszerekhez illeszkedő) sor is megállapítható lesz. A tárgyak esetében azonban fontos hangsúlyozni, hogy a készítés és a földbe kerülés ideje nem feltétlenül azonos, így vizsgálni kell a használat időtartamát is. Az előkerült tárgyak osztályozása során a régész *tipológiát* készít, vagy az újonnan talált leletet meglévő tipológiai rendszerbe illeszti. Ha mindez már kronológiai megalapozottságú, *tipo-kronológiáról* beszélünk. Az *abszolút keltezésben* a régészeknek nagy segítségére lehet

a *faévgyűrűs keltezés* (*dendrokronológia*). Mivel a legtöbb (de korántsem mindegyik) fa évente újabb évgyűrűt növeszt, elvileg a régészeti ásatásokon előkerülő nagyobb tömegű faanyagokból faévgyűrű-sorozatok lehet létrehozni, és ezen mintasorozatok alapján már az újabban előkerülő faanyagokat is keltezni lehet: az adott fa kivágásának ideje akár éves pontossággal megállapítható. A *radiokarbon-keltezés* (C_{14}) a szénizotóp bomlásának megfigyelésével viszonylag pontos kronológiai adatokat szolgáltat, de természetesen – ahogy az előbb ismertetetteknek, úgy – ennek a módszernek is vannak korlátai. A *régészeti antropológia* az emberi csontmaradványok vizsgálatával von le értékes következtetéseket az adott személy fizikai adottságairól, életkoráról, betegségeiről, sérüléseiről stb. A régészeti ásatások során előkerült állatsontok tudományos feldolgozásával az *archeozoológia* foglalkozik. Eredményei alapján lehet rekonstruálni a korabeli állattartást, a vadászati és a táplálkozási szokásokat. A növényi maradványokat az *archeobotanika* elemzi.

A magyar régészet első számú és legrégebbi folyamatosan megjelenő folyóiratát, az *Archaeologiai Értesítőt* 1868-ban alapították az MTA Archaeológiai Bizottságának közlönyeként. Alapító szerkesztője *Rómer Flóris* volt, akit *Henszlmann Imre*, majd *Pulszky Károly* és *Hampel József* követték. Az MTA Régészeti Bizottságától 1949-ben a *Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat* vette át a folyóirat megjelentetését.

Kézikönyv

Magyarország Régészeti Topográfiája I–XIII (1966–2012). Budapest: Akadémiai.

Szakkönyvek

Archaeologiai Értesítő (1868). Online: <https://akjournals.com/view/journals/0208/0208-overview.xml>

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (1951). Online: <https://ri.abtk.hu/hu/kiadvanyok/acta-archaeologica-academiae-scientiarum-hungaricae>

Irodalom

BARTOSIEWICZ László (2006): *Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba*. Budapest:

L'Harmattan – *Régészeti állattani (archeozoológiai) összefoglalás*.

FÜLEP Ferenc (1968): A százéves *Archaeologiai Értesítő*. *Archaeologiai Értesítő*, 95(1), 3–5 – *Rövid összefoglalás az Archaeologiai Értesítő történetéről*.

GYULAI Ferenc (2001): *Archeobotanika. A kultúrnövények története a Kárpát-medencében a régészeti-növényteni vizsgálatok alapján*. Budapest: József Műhely – *Régészeti növényteni (archeobotanikai) összefoglalás*.

- KOVÁCS Loránd Olivér et al. szerk. (2012): *Megmentett örökség. Kincsek Európa szívéből. Kiállítás az elmúlt évtized magyarországi régészetének legjelentősebb eredményeiből az Országházban. 2012. április 20–27.* Budapest: Magyar Régész Szövetség – Megyei Múzeumok Igazgatóságainak Szövetsége – *Válogatás a rendszerváltozás utáni régészeti ásatások eredményeiből.*
- RACZKY Pál – ANDERS Alexandra szerk. (2008): *Régészetünk jelentős feltárásai. 1975–2000.* Budapest: ELTE BTK Régészettudományi Intézet – *Válogatás a 20. század utolsó negyedében folytatott régészeti ásatások anyagából.*
- RÁDAI Ödön (1990): *Régészek a víz alatt és a levegőben.* Budapest: Gondolat – *Bevezetés a légi és a víz alatti régészetbe.*
- RENFREW, Colin – BAHN, Paul (1999): *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat.* Ford. Dezső Tamás, Vicze Magdolna, Benczik Vera. Budapest: Osiris.
- SZOMBATHY Viktor szerk. (1976): *A magyar régészet regénye.* Harmadik, javított kiadás. Budapest: Panoráma – *Ismeretterjesztő összefoglalás a magyar régészet által vizsgált korokról, régészeti kultúrákról.*
- VISY Zsolt főszerk. – NAGY Mihály szerk. (2003): *Magyar régészet az ezredfordulón.* Budapest: Teleki László Alapítvány – *Általános helyzetkép a magyar régészet eredményeiről.*

A NÉPRAJZ

Alapvetően a parasztság múltjával, eszközeivel, tárgyaival, életmódjával, szellemi kultúrájával foglalkozik a *néprajztudomány* (*etnológia, etnográfia*), a középkor végétől egészen napjainkig. A *tárgyi néprajz* a tárgyi anyagot dolgozza fel, de vizsgálja a ma, illetve a közelmúltban használt eszközöket is, rekonstruálja a munkamódszereket, a tárgykultúrát és ezáltal a mindennapi életet. A *folklór* az íratlan hagyományokat, a vallást, a népszokásokat, az irodalmi emlékeket és a népzeneét tárja fel és aknázza ki. A néprajztudományon belül nagy jelentősége van továbbá az egyes *tájegységek és etnikumok* néprajzi kutatásának.

A néprajz egyaránt hasznosítja az *írott forrásokat*, a *tárgyi emlékanyagot* és a *képi ábrázolásokat*, de kiemelt figyelmet érdemel a (kikérdezés útján megismerhető) *szóbeliség* és a *megfigyelés*. A néprajzi kutatás erőteljesen támaszkodik a közgyűjteményekben felhalmozott tárgyi anyagra. Összességében elmondható, hogy a kutatás célja meggyezik a történettudományéval, és módszere is nagyon hasonló ahhoz.

A magyar néprajztudomány legrégebbi folyóirata, az *Ethnographia* 1890 óta jelenik meg, a *Magyar Néprajzi Társaság* kiadványaként. Első szerkesztője Réthy László volt.

Kézikönyvek

A magyarság néprajza, I–IV (1933–1937). S. a. r. Czakó Elemér. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. (Ezt követően több kiadásban megjelent, legutóbb reprintben: Szekszárd: Babits Amerikai–Magyar, 1991.)

ORTUTAY Gyula főszerk. (1977–1982): *Magyar néprajzi lexikon, I–V*. Budapest: Akadémiai.

Szakfolyóiratok

Ethnographia (1890). Online: <http://real-j.mtak.hu/view/journal/Ethnographia.html>

Népi kultúra – Népi társadalom / Ethno-Lore. Az MTA / ELKH / HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve (1968). Online: <https://nti.abtk.hu/hu/kiadvanyok/kiadvanytar/evkonyv>

Néprajzi Értesítő (1900). Online: www.neprajz.hu/gyujtemenyek/konyvtar/neprajzi-ertesito.html

Irodalom

GYÖRFFY István (1943): *Magyar falu – magyar ház*. S. a. r. Gyöffy György. Budapest: Turul. (Reprint: Budapest: Akadémiai, 1987) – Gyöffy Istvánnak a magyar település és a magyar népi építkezés tárgykörében megjelent alapvető tanulmányai.

HOFFMANN Tamás (1998–2001): *Európai parasztok. Életmódjuk története I–II. A munka*. Budapest: Osiris – *Az európai paraszti munka- és fogyasztási kultúra (étel-, ital-) néprajztudományi összefoglalása*.

A MŰVÉSZETTÖRTÉNET

A *művészettörténet* tárgyát és forrását értékítélet jelöli ki, hiszen *műalkotásként* értelmezett emlékeket vizsgál, ezek között lehetnek építmények, történeti kertek, történeti temetkezési helyek vagy más szempontból jelentőséggel bíró műemléki területek, szobrok, festmények, iparművészeti műtárgyak stb. A művészettörténet feladata, hogy a műalkotásokat pontosan meghatározza, leírja, készítési technikájukat és az alkalmazott anyagokat azonosítsa, a vizsgált tárgyat keltezza, (művészet) történeti kontextusában értelmezze (*emlékmeghatározás*). A történettudomány számára forrásértékkel bíró képi ábrázolások narratívájának történeti értékelésében a művészettörténet fontos szerepet játszik, de szemben a történeti ikonográfiával, a régészettel és a néprajzzal, ebben az esetben nagy hangsúlyt fektetnek az adott alkotás művészeti értékére is.

A művészettörténet modern fogalma az újkorban született meg. Mindez elképzelhetetlen lett volna a műértők-*műgyűjtők* szerepvállalása, a nyilvános *műgyűjtemények* (múzeumok) megalapítása és a *műemlékvédelem* intézményrendszerének kialakulása nélkül. A felhalmozott műtárgyanyag tette lehetővé az anyag rendszeres vizsgálatát, összehasonlítását, a művészettörténet tudományos fogalomkészletének kialakítását: pl. a művészi kifejezőmódot a 17. századtól szokás *stilus*nak nevezni. Később az egyes korszakok jellemzőinek vizsgálatából megszületett a *stilustörténet*, a műalkotás strukturális elemzéséből pedig a *kompozíció* („összetétel”) fogalma.

A művészettörténet által vizsgált ingatlanalkotásokat a *műemlék* fogalmával tudjuk meghatározni: „*olyan közhiteles nyilvántartásban nyilvántartott műemléki érték, amelyet miniszteri döntéssel, határozattal vagy e törvény alapján miniszteri rendelettel védetté nyilvánítottak*” (A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény 7. § 15. pontja). A *műemléki érték* „*minden olyan építmény, történeti kert, történeti temetkezési hely, vagy műemléki terület, valamint ezek maradványa, továbbá azok rendeltetészerűen összetartozó együttese, rendszere, amely hazánk múltja és a magyar nemzet vagy más közösség hovatartozás-tudata szempontjából országos jelentőségű történeti, művészeti, tudományos és műszaki emlék alkotórészeivel, tartozékaival és beépített berendezési tárgyaival együtt, vagy egyes nevesített értéke vonatkozásában*” (A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény 7. § 17. pontja). A vizsgált ingó alkotásokat, emlékeket a *kulturális javak* fogalma alá sorolhatjuk be: „*az élettelen és élő természet keletkezésének, fejlődésének, az emberiség, a magyar nemzet, Magyarország történelmének kiemelkedő és jellemző tárgyi, képi, hangrögzített, írásos emlékei és egyéb bizonyítékai – az ingatlanok kivételével –, valamint a művészeti alkotások*” (A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény 7. § 10. pontja).

A magyar művészettörténet vezető folyóirata, a *Művészettörténeti Értesítő* 1952 óta jelenik meg, eleinte az MTA, majd a *Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat* szakfolyóirataként. Alapító szerkesztője *Dercsényi Dezső* volt, akit *Pogány Ö. Gábor* követett.

Kézikönyvek

HORLER Miklós szerk. (1988–2002): *Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye, 1–6*. Budapest: Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség – Kulturális Örökségvédelmi Hivatal.

Magyarország műemléki topográfiája, I–XI (1948–1987). Budapest: Műemlékek Országos Bizottsága – Akadémiai.

Szakfolyóiratok

Ars Hungarica (1973). Online: <https://mi.abtk.hu/hu/kiadvanyok/kiadvanylista>

Művészettörténeti Értesítő (1952). Online: <https://akjournals.com/view/journals/o8o/o8o-overview.xml>

Irodalom

BALOGH Jolán (1966): *A művészet Mátyás király udvarában, I–II*. Budapest: Akadémiai – Monumentális összefoglalás és adattár a Mátyás-kori művészetről.

MAROSI Ernő (2004): *Művészettörténet – az emlékezés tudománya?* Budapest: Kossuth – Általános tudományelméleti bevezetés a művészettörténetbe.

VOIT Pál szerk. (1983): *Régiségek könyve*. Budapest: Gondolat – Általános összefoglalás az ipar-művészet által vizsgált régi tárgyakról.

A MUZEOLÓGIA

A *muzeológia* a múzeumi tevékenység elmélete és gyakorlata, ezért nevezhetjük akár múzeumtudománynak is. Az általános *elméleti* kérdésekkel, a *szerzeményezéssel*, a *nyilván-tartással* és a *raktározással*, a *feldolgozás* és a *kutatás* problematikájával, az *állományvédelem* és a *társadalmi hasznosulás* kérdéskörével az *általános muzeológia* foglalkozik. A tárgyi forrásokat kutató tudományok sajátosságaira tekintettel azok mellett is kialakult muzeológia, ezeket (régészeti, néprajzi, művészettörténeti, műszaki stb.) *szakmuzeológiának* nevezzük.

A *történeti muzeológia* is szakmuzeológia, bár meg kell azt jegyezni, hogy külföldön, főleg német nyelvterületen mást értenek ezen fogalom alatt: elsősorban a muzeológia mint tudomány, illetve a múzeumelmélet és a múzeumi koncepciók *történetét*. Magyarországon eredetileg az új- és legújabb kor sajátos tárgyi anyagát vizsgáló szakmuzeológiaként határozták meg, időközben azonban a korszakjelzés elmaradt, lévén módszertana korántsem csak ezekben a korokban alkalmazható.

A történeti muzeológia vizsgálatának tárgyai a *történeti emlékek*. A fogalomba sorolunk minden olyan *történeti forrásértékkel* bíró – *képi, írásos és tárgyi* – *emléket*, amelynek vizsgálata és megőrzése nem annak régészeti, néprajzi, ipar- vagy képzőművészeti, műszaki stb. értéke, hanem *történetiforrás*-jellege miatt szükséges. A vizsgált tárgyi anyag elhatárolása, persze, nem minden esetben olyan könnyű a társtudományok anyagától, bár elvben egyszerűnek tűnik, mert a régészet a régebbi, ásatáson előkerülő anyagot, a néprajz a középkor végétől csaknem napjainkig terjedően a paraszti kultúra

tárgyait, a művészettörténet minden korszak kvalitásos műtárgyait, a műszaki muzeológia az ipartörténeti tárgyakat stb. vizsgálja.

A történeti muzeológia meglepő módon nemcsak tárgyi, hanem írott, sőt képi forrásokat is vizsgál. A *történeti dokumentum* olyan írott, nyomtatott, képi stb. jellegű forrás, amely nem tartozik a *levéltári* (azaz a *köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről* szóló 1995. évi LXVI. törvény hatálya alá tartozó) *iratanyag* fogalmába, de történeti forrásértéke, történetiemlék-jellege miatt múzeumi megőrzésre érdemes. Bár a *képi ábrázolások* történeti forrásértékének vizsgálatával külön történeti segédtudomány, a történeti ikonográfia foglalkozik, ez a tárgyi anyag a történeti muzeológia számára is fontos és muzeológiai szempontból gondozandó forrásanyag. A legjelentősebb ilyen tematikájú hazai gyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött *Magyar Történelmi Képcsarnok*. A történeti muzeológiai gyűjtemények rendszerint *eredeti* – tudományos, illetve művészi-esztétikai szempontok szerint tanulmányozható – *forrásértékű fényképfelvételeket* és *adattári* jellegű, azaz a feldolgozást segítő, kiegészítő (munka)*fotókat* is tartalmaznak. Mindezek következtében a történeti muzeológiai gyűjtemények más muzeológiai szakágaknál összetettebb anyaggal rendelkeznek, de azok tárgyi anyagával sokszor átfedéseket mutathatnak.

A magyar muzeológia vezető folyóirata, a *Múzeumi Közlemények* 1962-től jelenik meg a kultúráért felelős minisztérium szakmai kiadványaként.

Fontosabb gyűjteményi katalógusok, kiállítási vezetők

- BATÁRI Ferenc (1994): *Oszmán-török szőnyegek*. Budapest–Keszthely: Iparművészeti Múzeum – Helikon Kastélymúzeum – *Az Iparművészeti Múzeum oszmán-török szőnyegyűjteményének katalógusa*.
- BATÁRI Ferenc – VADÁSZI Erzsébet (2000): *Bútorművészet a gótikától a biedermeierig. 15–19. századi európai bútorok a Nagytétényi Kastélymúzeumban*. Budapest: Iparművészeti Múzeum – *Az Iparművészeti Múzeum régi bútorgyűjteményének kiállítási katalógusa*.
- H. KOLBA, Judit (2004): *Liturgische Goldschmiedearbeiten im Ungarischen Nationalmuseum 14.–17. Jahrhundert*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – *A Magyar Nemzeti Múzeum aranyból készült liturgikus tárgyainak katalógusa*.
- H. KOLBA Judit szerk. (2009): *Az államalapítástól a török kiűzéséig. A XI–XVII. század története*. Budapest: Helikon – *A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításának vezetője*.
- LOVAG, Zsuzsa (1999): *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseum*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – *A Magyar Nemzeti Múzeum középkori bronztárgyainak katalógusa*.

PÁSZTOR Emese (2007): *Oszmán-török szőnyegek az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. In memoriam Batári Ferenc*. Budapest: Iparművészeti Múzeum – *Az Iparművészeti Múzeum oszmán-török szőnyeggyűjteményének újabb katalógusa, újabb kiadása: Budapest–Pécs: Iparművészeti Múzeum – Janus Pannonius Múzeum, 2016.*

TEMESVÁRY Ferenc (1986): *Vas, ezüst és arany. Nemzeti történelmünk fegyverei*. A kiállítás katalógusa. Keszthely: Helikon Kastélymúzeum – *A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvergyűjteményéből rendezett időszaki kiállítás katalógusa.*

Szakfolyóiratok

Múzeumcafé (2007). Online: <https://muzeumcafe.reblog.hu>

Múzeumi Közlemények (1962). Online: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/PulskyTars-MME_MuzeumiKozlemenyek

Történeti Muzeológiai Szemle (2001). Online: <http://mamutt.hu/index.php/en/evkoenyvek>

Irodalom

KOREK József (1988): *A muzeológia alapjai*. Budapest: Tankönyvkiadó – *Általános, de meglehetősen elavult muzeológiai összefoglalás.*

MÉSZÁROS Márta (2007): Muzeológiai alapismeretek. In KÓFALVI Tamás – MÉSZÁROS Márta – ÓNODI Márta: *Közygyjteményi ismeretek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 117–187 – *Újabb, de a jogszabályváltozások miatt már nem friss összefoglalás.*

VÁSÁRHELYI Tamás (2009): *A nyitott múzeum*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum Múzeumi Oktatási és Képzési Központ – *Muzeológiai tanulmányok.*

AZ ÍROTT FORRÁSOK KRITIKAI VIZSGÁLATA

A rendelkezésünkre álló forrásokat értékelnünk kell, erre szolgál a forráskritika. Enélkül nem szólalnak meg forrásaink, nem tudjuk a valós információkat kinyerni belőlük. Annak érdekében, hogy egy forrás keletkezési idejét, *hiteles* vagy *hamis* voltát megállapítsuk, először fennmaradási formáját, a szöveghordozó külső jegyeit kell szemügyre vennünk (*külső forráskritika*). Forrásunk tehát lehet *eredeti* vagy *hamisítvány*, ebben az esetben külön vizsgálat tárgya a hamisítás okainak és körülményeinek feltárása. Ezt követheti a *belső szövegkritika*, a szöveg tényleges vizsgálata. Először célszerű azt megállapítani, hogy forrásunk a kutatott tárgy szempontjából *elsődleges* (az adott eseménnyel, személlyel stb. közvetlen kapcsolatban jött létre) vagy *másodlagos*

(elsődleges forrás[ok] vagy más másodlagos forrás[ok] felhasználásával, azok alapján jött létre) forrásnak minősül-e. Fontos alapelv, hogy egyetlen forrás állításait sem szabad készpénznek venni, hiszen nem kinyilatkoztatással, hanem valaki(k) érdekében létrejött szöveggel állunk szemben. Ezért, hogy az egyes tényállítások valós vagy valótlán, esetleg részben valós voltát megállapítsuk, újra és újra fel kell tennünk az ősi latin kérdést: *cui prodest* (kinek áll érdekében)? Minden szövegnek van szerzője, és nagyon gyakran kezdeményezője („megrendelője”) is, érdekeik és értékítéleteik nagyban befolyásolják az adott forrásban megjelenő narratívát. Az egyes állításokat ugyanakkor nem szabad környezetükből kiszakítva vizsgálunk, csak az őket körülvevő szűkebb (szövegen belüli) és tágabb (szövegen kívüli) kontextusban szabad értelmeznünk. Ezért is mondjuk gyakran, hogy egy jelenség, esemény, személy stb. vonatkozásában egy forrás nem forrás, a vonatkozó forrásokat komplex módon kell értékelnünk. Az a leginkább szerencsés állapot, amikor egy téma tudományos kutatása során elbeszélő forrásokat levéltári (ügyviteli) forrásokkal tudunk összevetni. Még szerencsésebb helyzet, amikor az általunk vizsgált történeti problémához tárgyi forrásokat és képi ábrázolásokat is hozzá tudunk rendelni. Az egyes adatokat azonban érdemes súlyoznunk, helyi érteken kezelnünk: a lényegesebbeket mindig előbbre kell sorolnunk.

Irodalom

HÓMAN Bálint (1925): *A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat (reprint: Budapest: Hatágú Síp Alapítvány, [é. n.]).

KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc (1998): Filológia. In BERTÉNYI Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest: Pannonica–Osiris, 216–232.

AZ ÍROTT FORRÁSOK OSZTÁLYOZÁSA

Az írott forrásokat létrejöttük körülményei és egyes formai jegyeik alapján két nagy csoportra oszthatjuk: a *levéltári (ügyviteli)* és az *elbeszélő forrásokra*. Míg az előbbieket sokkal inkább spontán módon jöttek létre azért, hogy kortársak közötti ügyletek során jogokat biztosítsanak, kötelezettségeket rögzítsenek és érdekeket érvényesítsenek, az utóbbiak nem ilyen szándékkal és sokszor kifejezetten az utókor számára készültek, korukról, annak eseményeiről és azok szereplőiről sajátos narratívát jelenítenek meg. Az előbbieket levéltárakba gyűjtötték össze, az utóbbiak jellemző fennmaradási formája a könyv.

Általános szöveggyűjtemények

KOMORÓCZY Géza szerk. (2013): „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (965–2012). A zsidók története Magyarországon I–II. kötetéhez.* Szöveggyűjtemény. Pozsony: Kalligram – *A magyar zsidóság története legfontosabb forrásainak átfogó gyűjteménye.*

MARCZALI Henrik szerk. (1901): *A magyar történet kútjainak kézikönyve.* Közrem. Angyal Dávid és Míka Sándor. Budapest: Athenaeum.

Középkori szöveggyűjtemények

Szemelvények a középkori magyar történet forrásaiból (1955). Kézirat. Budapest: Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat.

BERTÉNYI Iván szerk. (2000): *Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1000–1526.* Budapest: Osiris.

BLAZOVICH László bev., szerk. (1994): *Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról.*

Összeáll. Blazovich László, Kristó Gyula, Makk Ferenc. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

BOLLA Ilona – ROTTLER Ferenc szerk., jegyz. (1989): *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból, I–II.* Kézirat, 10., illetve 9. változatlan kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.

KRISTÓ Gyula bev., vál., szerk. (1999): *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

LEDERER Emma szerk. (1964): *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész: 1000-tól 1526-ig.* Budapest: Tankönyvkiadó.

MAKK Ferenc – THOROCZKAY Gábor bev., vál., szerk. (2006): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

THOROCZKAY Gábor bev., vál., szerk. (2018): *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről.* Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

Újkori szöveggyűjtemények

PAJKOSSY Gábor szerk. (2006): *Magyarország története a 19. században.* Szöveggyűjtemény. Budapest: Osiris.

ROMSICS Ignác szerk. (2000): *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1914–1999, I–II.* Budapest: Osiris.

SINKOVICS István szerk. (1968): *Magyar történeti szöveggyűjtemény. II/1–2, 1526–1790.* Budapest: Tankönyvkiadó.

A LEVÉLTÁRI (ÜGYVITELI) FORRÁSOK

Az emberi gondolatok rögzítése évezredekken keresztül az írás segítségével történt, az így létrejött terméket tekintjük iratnak. Ezen írásos emlékek közül az alábbiakban

csak az irattári jellegű, azaz a levéltári (ügyviteli) forrásokat vizsgáljuk, tehát azokat, amelyek valamely szerv vagy személy működése vagy élete során, azzal összefüggésben keletkeztek. *A köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről* szóló 1995. évi LXVI. törvény meghatározása viszonylag tág iratfogalmat határozott meg: „*valamely szerv működése vagy személy tevékenysége során keletkezett vagy hozzá érkezett, bármely jelrendszerrel és adathordozón rögzített, egy egységként kezelendő rögzített információ, adategyüttes*” (3. § c) pont), ugyanakkor nyilvánvalóan nem soroljuk ide pl. a megjelentetés szándékával készített könyvjellegű kéziratokat stb. Tehát függetlenül az adathordozótól, fennmaradási formától számtalan irattípus minősül levéltári (ügyviteli) forrásnak.

A levéltári (ügyviteli) források két alaptípusa az *oklevél* és az *akta*. Az oklevél jellemzően a középkor meghatározó irattípusa, mégpedig alapvetően jogbiztosító céllal kiállított okirat, írott anyag. A kora újkortól kezdve jelentőségét veszti (de nem tűnik el teljesen), mert az ügyintézés alapvető iratformája az állandó jellegű központi hivatalok létrejöttének következtében az akta lesz.

Az oklevél

Az *oklevél* (középkorban használatos elnevezése: *littera*) szűkebb értelemben jogi természetű tartalommal rendelkező, meghatározott formában kiállított (ok)irat, tágabb értelemben viszont minden középkori iratot – az *összeírásokat* (*conscriptioes*), a *parancsokat* (*mandata*), a *leveleket* (*missiles*), a földesurak és a jobbágyság közötti viszony szabályozására szolgáló *urbáriumokat* (*urbaria*) stb. – oklevélnek nevezünk (és ezáltal az oklevéltan vizsgálati tárgyának tekintünk). A 15. század elejétől megjelenő új oklevéltípus, a *címeres levél* (*littera armalis*) viszont már nemcsak az oklevéltan, hanem a címertan számára is fontos forrás.

Középkori hivatali írásbeliségünk emlékeinek meghatározó része a királyi udvar keretei között keletkezett. A magyarországi oklevélkiadásra egyaránt hatott a német-római császári és a pápai kancellária okleveles gyakorlata. A 11. században még az írásbeliség korai formájáról beszélhetünk, de ennek szép emléke legkorábbi eredeti oklevelünk, a *Tihanyi alapítólevél* (1055), amely egyúttal az első, összefüggő szövegeket tartalmazó magyar nyelvemlékünk is. A 12. század folyamán Európa-szerte jöttek létre a kancelláriák, nálunk az írásbeliségért felelős iroda III. Béla uralkodása idején kezdett kialakulni, de csak IV. Béla idejétől tekinthetjük tényleges és jól szervezett hivatalnak. A kialakulás folyamatára utal, hogy az oklevelekben sorra felbukkannak a kancellária

tiszt(ség)viselői: a királyi *káplán* (*capellanus*), a *kancellár* (*cancellarius*), a *jegyző* (*notarius*), az *írnok* (*scriptor*) és a *pecsételő* (*sigillator*). Krónikáink szerint III. Béla vezette be az udvarban az írásbeli kérvényezést, ezt az előírást későbbi forrásaink tanúsága szerint IV. Béla megerősítette. III. Béla korától a kancellárok rendszerint préposti méltóságot viseltek, II. András idejétől már általában püspökök töltötték be ezt a hivatalt. A kancellár helyettesítésére a 13. század elejétől tűnt fel az *alkancellár* (*vice-cancellarius*), aki később rendszerint a székesfehérvári prépost volt. A század folyamán újabb tisztviselők különültek el: a *titkárok* (*notarii secretarii*); a század közepén pedig állandósult az írnokok jelenléte. Az Anjouk idejétől már *titkos kancellár* (*secretus cancellarius*) is volt, aki aztán egyúttal a *királyi kápolna ispánja* (*comes cappellae*) tisztségét is betöltötte. A két kancellári tisztségviselő körül később két kancelláriai szervezet alakult ki: a *nagy kancellária* (*cancellaria maior* vagy *magna*) a *főkancellár* (*summus* vagy *supremus cancellarius*) vezetésével a bel- és külügyek intézéséért felelt, míg a *kis kancellária* (*cancellaria minor* vagy *secreta*) a *titkos kancellár* felügyelete alatt igazságszolgáltatási ügyekkel foglalkozott. A két kancellári tisztséget Mátyás 1464-ben egyesítette. A királyi udvarban egyébként négy bíróság működött: nádori, országbírói és két királyi. A *királyi személyes jelenlét* bíróságát a főkancellár, a *királyi különös jelenlét* bíróságát 1453-tól a titkos kancellár vezette (ha az uralkodó nem személyesen ítélkezett). Később Mátyás a két bíróságot összevonta, és az állandóan működő bíróság vezetését a *személynőkre* (*personalis praesentiae locum tenens*) bízta, aki alatt két ítélmester és 8-10 jegyző dolgozott.

Az Anjou-kortól kezdődően jelentek meg az okleveleken a *kancelláriai jegyzetek*. Ezekből megtudható, hogy ki rendelte el az oklevél kiadását, illetve ki volt az ügy előadója. A 15. században az okleveleken szerepelt a király és az előadó (titkár) aláírása is. Ekkortól kezdve rávezették az oklevél hátlapjára, hogy a királyi kancellárián használt másolati könyvek, az ún. királyi könyvek melyik oldalára vezették be az oklevél szövegét. A késő középkorban a kancellária formuláskönyvekből dolgozott, amelyekben minden minta megtalálható volt, így a szöveget csak a konkrét adatokkal kellett kiegészíteni. A királyi udvar írásbelisége határozta meg a *nádor* (*comes palatinus*) és az *országbíró* (*iudex curiae regiae*) által kiállított okleveleket is, de hatása kimutathatóan erős volt minden, az országban működő oklevélkibocsátó hatóságra. Az udvaron kívüli hivatalos írásbeliségért a *hiteleshelyek* (*loca credibilia*) feleltek. Az ilyen tevékenységre feljogosított szerzetesrendi konventekben, valamint székes- és társaskáptalanokban nemcsak a magánjogi írásbeliséggel kapcsolatos (mai szóval közjegyzői) tevékenységet végezték, hanem eljártak a királyi udvarból érkezett megkeresésekre hivatalos ügyekben is. Egyes hiteleshelyek illetékessége országos volt (pl. óbudai káptalan, székesfehérvári

keresztes konvent), de többségük csak regionálisan fejtette ki működését. A visszaélések elkerülése érdekében a központi hatalom többször is arra kényszerült, hogy beavatkozzon működésükbe: meghatározták a minimális „üzemméretet”, illetve a felelősségi köröket. A káptalanokban az oklevéladással a káptalan rangban negyedik tagja, az *őr*(kanonok) (*custos*) és a káptalan rangban második tagja, az *olvasó*(kanonok) (*lector*), valamint a *jegyző* (*notarius*) foglalkozott; utóbbi nem feltétlenül volt egyházi személy. Az okleveleket rendszerint két példányban készítették el, egyet ugyanis megtartottak. Hasonló jellegű volt a *vármegyék* és a *városok* oklevélkiadása is, amikor egyes ügyekben eljárak (pl. királyi parancsok végrehajtásában), sőt ezek még igazságszolgáltatási tevékenységet is végeztek.

Az oklevelek kutatásának hazai történetét, formai jegyeiket, vizsgálatuk módszerét a történelem segédtudományai között az oklevéltani részben fogjuk megismerni.

Irodalom

ÉRSZEGI Géza (1986): Oklevéltan. In KÁLLAY István (szerk.): *A történelem segédtudományai*. S. a. r.

Szántó György Tibor, közrem. Gazda István. Második, bővített kiadás. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 12–28 – *Általános oklevéltani összefoglalás*.

SOLYMOSSI László (1976): A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle*, 19(1–2), 123–155 – *A helytörténet szempontjából fontos tíz oklevéltípus: 126–136*.

SOLYMOSSI László (1998): Oklevéltan. In BERTÉNYI Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest: Pannonica–Osiris, 176–193 – *Általános oklevéltani összefoglalás*.

SOLYMOSSI László (2001): Oklevéltan. In BERTÉNYI Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Második, javított kiadás. Budapest: Osiris, 153–168 (újabb kiadás: 2006) – *Általános oklevéltani összefoglalás*.

SZENTPÉTERY Imre (1930): *Magyar oklevéltan*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat (reprint: Budapest: Hatágú Síp Alapítvány, 1995) – *A magyar oklevéltan kézikönyve*.

Az akta

Az *akta* (*ügyirat*) az újkor jellegzetes ügyviteli forrástípusa: olyan irat, amellyel egy ügyet (el)intéznak. Az elnevezés az ókori Róma közigazgatásából származik, ahol a beérkezett, illetve kiadott ügyiratok jegyzékét értették a fogalom alatt. A kora újkorban újra megjelent a fogalom, először a bírósági gyakorlatban, majd a közigazgatásban is elkezdtek használni ezt az elnevezést az egyes (ügy)iratokra.

Az aktáknak is vannak formai követelményei, bár nem annyira szigorúak és részletesek, mint az oklevelek esetében: így tartalmaznak címezést, rendelkező és befejező részt, utóbbit keltezéssel, aláírással és pecséttel ellátva. Míg azonban az oklevél jogot biztosít (tehát bizonyít), az akta rendszerint egy folyamat állomásaként jogügyletet készít elő, eljárást folytat le, azaz valamit közöl stb. Az oklevelekhez hasonlóan az aktákat is lehet osztályozni, a sokszínűség miatt az egyes iratfajtákat az iratképző felől szokás vizsgálni. A *hivatalos* vagy *köziratok* között elkülöníthetünk kormányzati, gazdasági, igazgatási, egyházi stb. iratokat, a *magániratok* között beszélhetünk családi, személyi stb. iratokról. Az újkori iratanyag értékelése során három módszer alkalmazható: vizsgálhatjuk az irat küldőjének és címzettjének egymáshoz való viszonyát (*szisztematikus irattan*), az irat formáját és szerkezetét (*analitikus irattan*), valamint az irat létrejöttének körülményeit és az ügyvitelben betöltött szerepét, helyét (*genetikus irattan*).

Ha a küldő és a címzett viszonyát vizsgáljuk: az lehet fölérendelt, alárendelt és mellérendelt jellegű. *Fölérendeltséget* fejeznek ki az uralkodók, államfők, illetve az ezek hatóságai által kiadott iratok. A *leirat* (vagy *kancelláriai irat*) az uralkodó elhatározásából közigazgatási vagy igazságszolgáltatási hivatalához készült, vagy az uralkodó valamely hatósága által alsóbb szervek számára az uralkodó nevében kiadott irat. A *határozat* (*decretum*) harmadik személyben megfogalmazott (tehát nem az uralkodó szólal meg benne, hanem rá hivatkozva közlik a döntést), nem ünnepélyes jellegű, hivatali utasítás, amely a „*legfelsőbb elhatározást*” közvetíti. A *kézirat* hivatalos levél, jellege bizalmas; az Osztrák–Magyar Monarchiában alkalmazott „*legfelsőbb kézirat*” valójában átmenet a leirat és a kézirat között. A különböző főhatóságok később az uralkodóra történő hivatkozás nélkül is adtak ki (a kollektív vezetésű szervek többes szám első személyben, míg az egyéni vezetésűek egyes szám első személyben megfogalmazott) fölérendeltséget kifejező rendeleteket, leiratokat, határozatokat.

Alárendeltséget fejeznek ki azok az irattípusok, amelyeket egy alárendelt hivatal vagy személy intézett egy magasabb rangúhoz. Ezek közül a legjellemzőbb a *jelentés*, amelyet a későbbiek során félbehajtott ívre írtak, hogy a címzett megjegyzéseket fűzhessen a szöveghez. Idesoroljuk továbbá a magánszemélyek által magasabb rangú személyekhez, hivatalokhoz intézett, levél formában megfogalmazott *kérvényt* és a *kérelmet*, az alacsonyabb rangú hivatalnokoknak a magasabb rangúakhoz írt, levél formájú *megkeresését* vagy a *beadványt*, amely kevésbé személyes hangvételű kérelem. Alárendelt hivatal vagy személy számára sérelmes intézkedés kapcsán *panaszt* tehetett, míg egy ügyben véleménynyilvánítást vagy kedvező intézkedés kezdeményezését *felterjesztésben* lehetett előterjeszteni.

A *mellérendeltséget* kifejező iratok között először a diplomáciai jellegűeket kell megemlíteni. Az uralkodók egymás közötti érintkezésének formája az előbb már megismert *kézirat* volt, amely tulajdonképpen hivatalos levél. Országok között használatos irat a *diplomáciai jegyzék* (*note*), amely szintén hivatalos levél. A kisebb ügyek elintézésére kiadott *szóbeli jegyzék* nem tartalmaz megszólítást és aláírást, viszont ellátták hivatalos bélyegzővel. A diplomáciai iratok között kiemelt jelentőségűek az egyenlő felek közt létrejött *szerződések*. A *megállapodásokat* ünnepélyes formában állítják ki, életbe lépésükhöz azonban további megerősítési eljárás (ratifikálás) szükséges. A csekélyebb jelentőségű szerződések *egyezménynek* nevezik. Az egyszerű szerződéseket *jegyzőkönyv* formájában állítják ki, majd a résztvevők aláírják, esetükben nem szükséges további megerősítés. A diplomáciában előfordulnak szóbeli megállapodások is, ezeket *egyezségnek* (*agrément/agreement*) nevezik. Az állam és a katolikus egyház közötti, valójában államközi szerződéseket *konkordátumnak* nevezzük.

A nem diplomáciai jellegű, mellérendeltséget kifejező iratok között kell megemlíteni a korábban már megismert *megkeresést* (tehát nem csak alárendelt szerv, személy intézhet ilyet egy másik szervhez, személyhez), ezt sokszor *átíratnak* is nevezik.

Azokat az iratokat, amelyek nem különböző szervek, személyek egymás közötti érintkezése során jöttek létre, *belső ügyviteli iratoknak* nevezik. Ezek között lehetnek *feljegyzések*, *jegyzőkönyvek*, *beszámolók*, *számadások*, *elszámolások*, *összeírások* stb. Tulajdonképpen belső ügyviteli iratnak tekintjük az ún. *előadói*vet is, amely a beérkezett és/vagy kimenő vagy más belső ügyviteli iratok irattári példányainak külső borítója (*pallium*), erre az irattal és az ügyintézással kapcsolatos minden lényegi információt feljegyeznek.

Az iratok *külső tulajdonságait* elemezve a legfeltűnőbb az irat anyaga, formája és terjedelme. Az iratok anyaga szinte kizárólagosan a papír, a méretek a papírgyártásnak köszönhetően (szabványok által meghatározottan) egységessé váltak (mindezzel részletesebben külön történeti segéd tudomány, a papír ismeret foglalkozik). A leggyakoribb forma a *középen kettéhajtott papírv* (*folio*); ha a szöveg nem töltötte ki a teljes felületet, akkor is egész ívre írtak, az üresen maradt részt viszont nem vágták le. Ha nem egyszer, hanem kétszer hajtották félbe, akkor *negyedré*t alakot vagy *levél formát* kaptak. Ha egy papírv nem volt elegendő, akkor több ívet hajtottak egymásba, ezt összefűzték, így jött létre a *fűzet*. Ha ez sem volt elegendő, akkor több fűzetet *köte*rtbe kötöttek.

Fontos külső ismertetőjegy az íráshoz használt anyag. A legfontosabb íróanyag a tinta, a 19. századig leginkább csergubacs tinta, amelyet lúdtollal vagy acéltollal vittek fel a papírfelületre, aztán megjelentek a modernebb tinták, a 20. században pedig a golyóstoll, az írógép és a számítógépes nyomtató. Egyes iratokat (esetleg részlegesen)

előre nyomtattak, ilyenkor nyomtatványokat kellett kitölteni, ezeket *vegyes: nyomtatott és írott iratok*nak nevezzük.

A külső ismertetőjegyek között végül szintén fontos az irat megpecsételésének kérdése. A középkorból megörökölt pecsételés egészen a 19. század végéig általános volt, ekkor kezdte felváltani a *bélyegzőnyomat*: rendszerint fém vagy gumi körbélyegzővel színes festékanyagot nyomnak az iratra. Egyes – kiemelt jelentőségű – hivatalos ügyekben viszont a papírba éles rajzolatú lenyomatot nyomó *szárazbélyegzőt* alkalmazzák.

A *belső ismertetőjegyek* közé soroljuk az irat kötelező tartalmi-szerkezeti elemeit: pl. az ügyiratnak tartalmaznia kell *rendelkező* részt, esetleg a rendelkezést megszegők büntetésére történő utalást (*szankció*), de jelentősége van a különböző *formuláknak* (pl. a megszólításnak, a hitelesítésnek, a dátumnak stb.). A középkorból ismert, eredetileg az uralkodók által használt *saját kezűleg* (*manu propria*) kifejezés az újkor folyamán új jelentéstartalmat vett fel, az *s.k.* formulát akkor alkalmazzák, amikor az iratot a (távol lévő) vezető helyett, de annak nevében adják ki.

Az egyes iratokat lehet osztályozni az *ügyvitelben betöltött szerepük* szerint. A valamely szervhez, (hivatalos) személyhez intézett iratot *beadványnak*, a szerv vagy személy által elküldött iratot *kiadmánynak* nevezzük. Egy irat elkészítéséhez szolgál alapul a *fogalmazvány*, az irat végleges, aláírásra előkészített változata pedig a *tisztázat*, amelyet aláírással és pecséttel vagy bélyegzőnyomattal látnak el. Az *eredeti irat* az első keletkezési időpontban elkészült irat. Ha egy időben több példány készül, akkor *másodlatokról* beszélünk. Az iratról időben később készült példányokat *másolatoknak* nevezzük. A másolat lehet *átírt* (egy másik, későbbi irat szövegébe beágyazott), *hasonmás* (*facsimile*), *szöveghű* (csak a szöveget közlő, a forma megtartása nélkül), *betűhív* (változtatás nélkül szöveghű), *teljes* vagy *kivonatos*, *egyszerű* vagy *hiteles* (hitelesítési záradékkal ellátott), *egykorú* vagy *kései*. A hamis iratot vagy *hamisítványt* nem az írta vagy íratta, akinek a nevében szól az adott irat.

Iratkezelés az újkori Magyarországon

Mohács után a Habsburgok új kormánysszékeket (*Magyar Kamara*, *Szepesi Kamara*, *Helytartótanács*, *Magyar Udvari Kancellária*) hoztak létre, amelyek a korábbiakhoz képest jóval nagyobb mennyiségű iratot termeltek. Ez szükségessé tette tagolt *íráttár* (*registratura*) kialakítását, újfajta iratkezelési rendszer bevezetését: pl. a Magyar Kamarában elkezdtek megőrizni a fogalmazványokat, a királyi rendeleteket külön sorozatba rendezték, ahogy általában a fontosabb levelezőpartnerek iratait, de a jelentéseket

és a kérelmeket is. Az egyes hivataloknál az általános gyakorlat az volt, hogy az iratokat nem kapcsolták egybe, csak havi bontásban csomókba rendezték. Az ügyirat valójában spontán módon jött létre, mivel a középen összehajtott (*fraktur*), egy ügyre vonatkozó iratokat egymásba helyezték, és így irattározták.

Az 1760-as évek második felében új iratkezelési és irattározási rendet vezettek be Magyarországon (*nova manipulatio*). Az iratokat tárgyuk szerint rendezték, az egy ügyre vonatkozó iratokat az elintézés után is együtt tartották, és a tartalom alapján képeztek irattári egységeket (ügyirati rendszer). Bevezették az iktatást, így az ügyintézés felgyorsult és ellenőrizhetőbbé vált. Az iktatás vagy *egyszerű számrendszer* (az iratok beérkezésük/keletkezésük sorrendjében kaptak sorszámot) vagy *ügyágazatok* szerinti (az egyes ágazatok számkontingenseket kaptak, ezeken belül érvényesült a sorrend) rendszerben történt. II. József idején újabb változások következtek: szétvált az iktatási és az irattározási rend, mivel tárgy szerint tagolt sorozatokat, *tárgyosztályokat* (*departamentum*) hoztak létre. Ezen belül minden egyedi ügy számára *egyedi kútfőket* (*fons specialis*) alakítottak ki, amelyen belül *tételeket* (*positio*) különítettek el. Később áttértek az *általános kútfőkre* (*fons generalis*) használatára, amelyek egy-egy *tárgyi alosztály* iratait fogták össze. Bár a 18. század második felében több kísérlet is történt a *vármegyék* és a *városok* irattári anyagának fentiek szerinti rendezése érdekében, de ennek végrehajtását az érintettek megtagadták.

Újabb érdemi változásokat a neoabszolutizmus ideje hozott. Az irattározás alapegysége immáron ténylegesen is az ügyirat lett, amely minden, az adott ügyre vonatkozó, az ügy elintézése során keletkezett iratot tartalmazott: a tárgyban érkezett újabb iratokat is kapcsolni kellett a korábbiakhoz; ezt nevezték *az irat szerelésének*. A dualizmus idején minden ekkor készült tervezet ellenére nem sikerült új általános szabályozást elfogadtatni. Végül a *közigazgatási eljárás egyszerűsítéséről* szóló 1901. évi XX. törvénycikk rendelkezései nyomán a minisztériumokban decentralizált iratkezelést vezettek be, míg a belügyminiszter a törvényben nyert felhatalmazás alapján kiadta a *Vármegyei Ügyviteli Szabályzatot*. Ennek megfelelően a vármegyéknek az iktatásban vagy az *alapszámos* (az adott ügyre vonatkozó minden iratot ahhoz a számhoz kellett kapcsolni, amely az adott ügyben abban a naptári évben legkorábban keletkezett), vagy az *osztály- vagy kútfőrendszert* (az alapszámon túlmenően az iratokat kútfők szerint kellett csoportosítani) kellett bevezetniük.

1949-től már a *közigazgatási számrendszert*, a szocialista korszak első iratkezelési rendszerét használták, ez azonban lassította az ügyintézés, ezért hamar átalakították, és 1951-től a *csoportszámos iratkezelést* alkalmazták. Ez sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, így az 1950-es évek végétől megszűnt az országosan egységes iratkezelés,

és a legtöbb helyen az egyszerű sorszámos iktatás volt jellemző, más esetekben pedig gyűjtőszámos rendszert használtak. *A levéltári anyag védelméről és a levéltárakról szóló 1969. évi 27. törvényerejű rendelet végrehajtásáról szóló 30/1969. (IX. 2.) kormányrendelet* az iratkezelést egységesen szabályozta, ezt követően ágazati szinten iratkezelési mintaszabályzatokat dolgoztak ki. Ezek a rendszerváltás utánig, az új levéltári törvény (*a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény*) életbelépéséig érvényben maradtak.

Irodalom

BORSODI Csaba (1998): Irattan. In BERTÉNYI Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest: Pannonica–Osiris, 194–215 – *Általános irattani összefoglalás*.

BORSODI Csaba (2001): Irattan. In BERTÉNYI Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Második, javított kiadás. Budapest: Osiris, 169–186 (újabb kiadás: 2006) – *Általános irattani összefoglalás*.

EMBER Győző (1982): *Levéltári terminológiai lexikon*. Budapest: Akadémiai – *Levéltári fogalomtár a szocialista levéltárügy korszakából*.

Törvények

A törvényeket szokás az ügyviteli és az elbeszélő források között elhelyezkedő, „átmeneti jellegű” forrásokként értékelni, bár kétségtelenül közelebb állnak az előbbiekhöz, mint az utóbbiakhoz. A törvények sohasem adott állapotot tükröznek, hanem sokkal inkább kívánatos, elérendő célkitűzést fogalmaznak meg, így a forráskritika azt is vizsgálja, hogy az egyes törvényi rendelkezésekből mi és hogyan valósult meg. A törvény (*lex*) az állam törvényhozó szervének terméke, ezzel szemben a szokásjogot (*mos*) a hatóságok az emberekkel közösen, a joggyakorlat révén alakítják ki. A középkorban gyakorta cikkelyezték be a szokásjogot, rendelkezéseit ezáltal tették írott törvénné. Fontos megkülönböztetni a *törvényhozást* (a törvények megalkotása) és a *törvénykezést* (amely a bíróságok ítélkezési gyakorlata, az írott és íratlan „törvény” alkalmazása).

Szent István, Szent László és Könyves Kálmán törvényeit még maga az uralkodó adta ki, ezért ezeket *királyi dekrétum*nak nevezzük. Hasonló volt a keletkezése az *Aranybullának* (1222) és megújításának (1231), valamint a *beregi egyezménynek* (1233), illetve az *1267. évi törvénynek*, ám ezekben a 11. századra már rögzült királyi tanács meghatározó szerepet játszott. Az 1279-ben Tétény mellett tartott országgyűlés a kun nemzetségek jelenlétében vitatta meg, és fogadta el az ún. *második kun törvényeket* (gyakorlatilag a király által másfél hónappal korábban kiadott első kun törvények

megismétlését, kiegészítését, de a fennmaradt oklevélszöveg hitelessége kapcsán kételemek merültek fel). A 13. század végén a rendiség kialakulásának lehettünk szemtanúi, mert az 1290-es években elfogadott törvények már a nemesség szerepvállalásával születtek meg. Ez a fejlődés tovább folytatódott a 14. század folyamán, ezt tükrözi az 1351. évi törvény is, de rendi országgyűlésekre csak az 1440-es évektől került sor. Ezeken már tényleges és olykor vérré menő küzdelem folyt a főnemesség és a köznemesség között, ebbe a vitába viszont a kisebb súlyt képviselő városi polgárság érdemben nem tudott beleszólni. Fél évezred alatt a törvény királyi akartnyilvánításból törvényhozó testület által elfogadott, királyi szentesítéssel hatályossá váló jogszabály lett. A törvények hatályossága azonban elvben csak az adott király uralkodása alatt állt fenn, ezért azokat az új királynak meg kellett erősítenie. Középkori törvényeink kortárs elnevezése római jogi eredetű: *dekrétum* (*decretum*), eredeti jelentése határozat, végzés, de egyes – az ítélezés során meghozott – császári rendeleteket is így neveztek.

A *Budai Jogkönyv* (*Ofner Stadtrecht*) a középkori Magyarország egyik legfontosabb lokális joggyűjteménye, 1405 és 1421 között állították össze (a mű főszövege után következő toldalékok már pontos keltezést tartalmaznak), több szakaszban és nem egységes szerkesztésben. Nyelve kora újfelnémet, a szöveg több kéziratban maradt fenn. Összeállítójának, aki anyagát Buda királyi *privilegiumaiból*, a *magdeburgi jogból* és a helyi *szokásjogból* merítette, neve nem ismert, csak annyit tudunk, hogy keresztneve János volt. Egyes vélemények szerint a kodifikátor *Siebenlinder* (*Héthársi*) János, többszörös budai bíró lehetett.

A középkor végi jogalkotás terméke *Werböczy István Hármaskönyve* (*Tripartitum*), amelyben a szerző az íratlan szokásjogot gyűjtötte össze. Werböczy országbírói ítélőmester volt, aki II. Ulászlótól kapott megbízást egy egységes jogkönyv összeállítására „az ország minden jogainak, törvényeinek, bevett és jóváhagyott szokásainak s rendeleteinek egybeszedésével, címekre és fejezetekre osztásával”. Munkájának alapját a korabeli hazai bírósági gyakorlat, valamint a kánonjog – és kisebb részt a római jog – képezte. Werböczy művét az 1514-es országgyűlés is megtárgyalta, elfogadta, és arra királyi megerősítést kért: „az országnak írásba foglalt jogait méltóztassék a királyi felség azonnal felolvasatni és felolvasás után megerősíteni” (1514. évi LXIII. törvénycikk: a *decretumok* összegyűjtendőik és kiigazítandók és az egyes vármegyéknek megküldendőik). Ez azonban elmaradt, pontosabban a kész szentesítést tartalmazó királyi oklevelet nem pecsételték le, a törvényt nem hirdették ki, így a *Tripartitum* formailag nem emelkedett törvényerőre. Werböczy viszont 1517-ben nyomtatásban kiadatta művét, amely évszázadokon keresztül alapjaiban határozta meg a magyar törvénykezési gyakorlatot (*Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae*). A *Hármaskönyv*

Erdélyben a későbbiekben viszont fejedelmi megerősítést nyert, így formálisan a fejedelemség jogának részévé vált.

Az 1514-es országgyűlés által megfogalmazott kodifikációs szándék csak jóval később, 1584-ben öltött testet, ugyanis ekkor jelent meg Mossóczy Zakariás nyitrai püspök és Telegdi Miklós pécsi püspök, két kiváló jogtudós összeállításában az első olyan jogszabálygyűjtemény, amely egyaránt tartalmazta az Árpád-kori dekrétumokat és a rendi országgyűléseken elfogadott törvényeket. 17. század végi kiadásának (1699) címe végül fogalommá lett: a *Corpus Juris Hungarici* ugyanúgy ott feküdt minden bíró asztalán, mint a *Tripartitum*. 1896-tól jelent meg a *Magyar Törvénytár* millenniumi emlékkiadása, amellyel ezt a hagyományt folytatták, és a *Corpus Juris Hungarici* nevet is továbbvitték, bár az ebben közölt törvényszövegeket nem a leghitelesebb forrásokból emelték át. (Ezért célszerű a latin szövegeket a Kovachich testvérek [Márton György és József Márton] forráskiadásaiiban [*Vestigia comitiorum*. Pest, 1790; *Supplementum ad vestigia... I–III*. Buda, 1798–1801], illetve az újabb kritikai kiadásokban megnézni.) A kétnyelvű (latin–magyar) kötetek után magyar nyelvűek következnek az 1895-ös évig, a 18 kötetes munkát követően pedig évről évre kiadták az előző évben elfogadott törvényeket is, egészen az 1940-es évek végéig. Az 1980-as évek végén ismét megjelent egy nagy korpusz: a *Hatályos jogszabályok gyűjteménye* a szocialista időszak végének hatályos jogszabályait tartalmazza.

A törvények mellett történeti forrásértékkel bírnak az alacsonyabb szintű jogszabályok is: a kormány, a kormány tagjai és a törvényhatóságok stb. rendeletei. Ezek esetében viszont – leszámítva a szocialista időszak előbb említett korpuszát – nem rendelkezünk átfogó forráskiadással.

Jogszabálygyűjtemények

BLAZOVICH László szerk., bev., jegyz. (2001): *Buda város jogkönyve, I–II*. Ford. Schmidt József.

Szeged: Szegedi Középkorász Műhely – *A Budai Jogkönyv tanulmánnyal kísért magyar fordítása. Ezer év törvényei* [é. n.]. Online: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> – *A régi magyar törvények gyűjteménye*.

Hatályos jogszabályok gyűjteménye [é. n.]. Online: <https://net.jogtar.hu> – *A jelenleg hatályos jogszabályok gyűjteménye*.

Hatályos jogszabályok gyűjteménye. 1945–1987, 1–8. (1988–1989). Budapest: Közgazdasági és Jogi – *Az 1945 utáni és az 1980-as évek végén hatályos jogszabályaink gyűjteménye (a rendszerváltozás kezdetéig)*.

Kun törvények (1994). Ford. Szilágyi Loránd. In *Kun László emlékezete*. Bev., vál., jegyz. Kristó Gyula. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 128–139.

Magyar törvénytár, I–XVIII (Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár, 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás) (1896). Budapest: Franklin Társulat – Ezt követően a sorozatot évente folytatták az 1940-es évek végéig.

WERBŐCZY István (1990): *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve.* Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Ford. Csiky Kálmán. A Budapesten 1894-ben kiadott fordítás új előszavakkal bővített utánnyomása. Budapest: Téka – *A Hármaskönyv soha nem emelkedett törvényerőre, de több mint négy évszázadon keresztül viszonyítási pont volt a magyar törvénykezésben.*

ZÁVODSZKY Levente (1904): *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege.)* Budapest: Szent István Társulat (reprint: Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 2002) – *Legkorábbi jogszabályaink kritikai kiadása.*

AZ ELBESZÉLŐ FORRÁSOK

Az elbeszélő források alapvetően (de nem minden esetben) az utókor számára íródtak, sajátos – a szerző vagy a forrás elkészítésének kezdeményezője („megbízó”) által képviselt – narratíva tudatos megörökítése szándékával (pl. a geszta). Más esetekben tájékoztatási célból készültek a kortársak számára (pl. a követjelentés), de ebben az esetben is oda kell figyelni az esetleges elfogultságokra. Ezeknek a forrásoknak a műfajai jelentős részben a tudományos történeti kutatás, a modern feldolgozások módszertanának megszületése előtti időszakokból származnak (pl. a krónika), de vannak köztük azokkal párhuzamosan, mindmáig művelt műfajok (pl. az emlékirat). Esetükben nagyon fontos a szerző, a megbízó stb. személyének lehetőleg minél pontosabb ismerete, ezáltal előítéletei, véleményei könnyebben értelmezhetőek (*megbízhatóság*), mindezen túlmenően részletesen ismerni kell a történeti környezetet is, mert így az elbeszélő forrás állításainak *hitelessége* vagy éppen hiteltelensége könnyebben állapítható meg.

A középkori elbeszélő források

A középkori elbeszélő forrásoknak négy jellemző műfaja ismeretes. Az *évkönyvek* (*annales*) rendszerint kolostorokban, káptalanokban vezetett, évről évre készült feljegyzéseket tartalmaznak, amelyek elsősorban az adott hely lakói számára voltak érdekesek, de olykor országos eseményeket, valamint természeti jelenségeket (villámcsapás, földrengés, nap- és holdfogyatkozás stb.) is megörökítettek. Ezek a feljegyzések rendszerint

szükszavúak, keltezésük viszont nagyban megkönnyíti a történész munkáját. Magyarországról ebben a műfajban egyetlen szöveg maradt fenn (*Pozsonyi Évkönyvek*), pedig minden bizonnyal a hazai kolostorokban több helyen is vezethettek évkönyveket. A *krónika* az eseményeket időrendi sorrendben mutatja be (erre utal a műfaj elnevezése is, amely a görög *kronosz* [„idő”] szóból származik), eredetileg világtörténet-írás volt, amelyben a szerző az általa ismert világ eseményeit foglalta össze. Magyarországról ilyen műfajú elbeszélő forrás nem maradt fenn, a krónikának nevezett szövegeink műfajukat tekintve valójában inkább geszták. A *geszta* (*res gesta* – „viselt, megtörtént dolog”) egy nép, közösség vagy személy történetét beszéli el. Középkori krónikáinkat ebbe a műfaji csoportba szokás sorolni. (Más felfogás szerint a geszta tematikus megközelítésű és egy rövidebb időszak eseményeinek zártabb előadása, míg a krónika időrendiséghez ragaszkodó és egy nép egész történetét elbeszélő mű.) A *regényes gesztában* a történeti hitelességet a fikció írja felül. A *legenda* (*legenda* – „olvasandó”) egy (vagy több) szent jámbor életének ismertetését, a hozzá(juk) kapcsolt csodás események bemutatását tartalmazó egyházi irodalmi mű, amelynek történeti forrásértéke a műfaj adottságaiból következően csak részleges lehet. Mivel a legendák számos anekdotát, a hétköznapi életre vonatkozó adatot őriztek meg, egyes kutatási témákban (művészet- és művelődéstörténet, ikonográfia) felhasználásuk kifejezetten célszerű.

Vannak továbbá olyan, nem kifejezetten középkor-specifikus műfajok – *életrajz*, *emlékirat*, *önéletrész*, *követjelentések*, *útirajzok* stb. –, amelyek egy-egy középkori alkotással szintén képviseltetik magukat, ezekről az adott műfaj ismertetése során lesz majd szó.

Irodalom

GYÖRFFY György (1993): *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest: Balassi.

HORVÁTH János – SZÉKELY György szerk. (1974): *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. Budapest: Akadémiai.

Magyar historiográfia I.

A Pozsonyi Évkönyvek

A középkori Magyarországról mai ismereteink szerint egyetlen évkönyvjellegű történeti feljegyzés maradt fenn, amelynek szövegét a Pray-kódex őrizte meg (a kódexet első tudományos feldolgozójáról, a neves jezsuita szerzetesről és történésről, Pray Györgyről nevezték el). A hagyományos és sokáig legelfogadottabb, Hóman Bálint

által képviselt nézet szerint a *Pozsonyi Évkönyvek* szövegét négy részre lehet bontani: az első rész bejegyzéseit az eseményekkel egy időben *Pannonhalmán* vezették (997–1060), a második rész a krónikából származik (1068–1127), a harmadik és a negyedik részben már különböző helyi érdekű feljegyzéseket találhatunk (1143–1203). Az újabb kutatás rámutatott, hogy ilyen cezúrák nincsenek a szövegben, mert az – egyetlen helyi jelentőségű tudósítást leszámítva – egészen 1187-ig országos jelentőségű eseményekről számol be, míg lokális események csak 1195 után találhatók benne. Az is különös, hogy miközben sok bencés vonatkozás feltűnik, Szent Márton monostoráról egyáltalán nem tesz említést, így a szöveg (első részének) pannonhalmi készítése kizárható, hiszen arra semmi nyom nem utal. Ennek a szövegrésznek inkább a *dél-dunántúli* készítése valószínűsíthető, mert az 1019–1042 közötti nyolc bejegyzés közül négy erre a térségre vonatkozik. Egy 1081-ben történt helyi jelentőségű esemény kapcsán („*belecsapott a villám az Úr keresztjébe*”) a szöveg 1187-ig terjedő részének lokalizálása is elvégezhető, mivel a krónika (pontosabban a 14. századi krónikakompozícióban megőrzött szöveg – a továbbiakban, ha általában „krónika” szerepel a szövegben, ez értendő alatta) is beszámol erről az eseményről, és azt is megemlíti, hogy a kereszt Székesfehérváron állt, valószínűsíthetjük, hogy az évkönyv szövegének jelentős részét *Székesfehérváron*, a Szent István király által alapított prépostságban írták. Ezt a nézetet erősíti, hogy ezen egyházi intézményben nyilvánvalóan jól értesültek voltak az országos eseményekről, ezzel magyarázható a szöveg országos horizontja.

Itt érdemes megemlíteni azt a 12. század első feléből (véltetően az 1131–1141 közötti évtizedből) származó, történeti érdekű, de nem évkönyvjellegű feljegyzést („*Esztergomi rövid krónika*”) is, amely egy esztergomi kódexben maradt fenn, és Szent Istvántól II. Istvánig nyolc király temetkezési helyét sorolja fel. Bár hitelességét azóta vitatták, az újabb kutatás a szöveget tartalmilag hitelesnek tartja.

A Pozsonyi Évkönyvek magyar fordításai

KRISTÓ Gyula bev., vál., szerk. (1999): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 354–356 (részlet, ford., bev., jegyz. Kristó Gyula).

Krónikáink magyarul, III/1. (2006). Vál. és ford. Kulcsár Péter. Budapest: Balassi, 10–12.

MAKK Ferenc – THOROCZKAY Gábor bev., vál., szerk. (2006): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 337–341 (részlet, ford., bev., jegyz. Makk Ferenc).

THOROCZKAY Gábor bev., vál., szerk. (2018): *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 410–412 (részlet, ford., bev., jegyz. Thoroczky Gábor).

Az Esztergomi rövid krónika magyar fordítása

Krónikáink magyarul, III/1. (2006). Vál. és ford. Kulcsár Péter. Budapest: Balassi, 9.

Irodalom

HÓMAN Bálint (1925): *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XI–XII. századi leszármazói*. Forrástanulmány. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia – *A Pozsonyi Évkönyvekhez*: 76–78.

KNAUZ Nándor (1875): Két krónika. *Századok*, 9(9), 623–625, 684–699 – *Az „Esztergomi rövid krónikához”: 623–625*. *Magyar historiográfia* I, 28–30.

*Az ősgesztától
a 13. századi gesztáig*

Azt, hogy a 11. század végén, a 12. század elején már létezett egy gesztaszerű feljegyzés, maga a krónika árulja el Vata fia Janus kapcsán: „*a magyarok történetéről szóló régi könyvekben meg van írva*.” Ez az *ősgeszt*, amely eredeti szövegében nem maradt ránk, központi problémája a magyarság kereszténnyé válása volt, ebből a szempontból értékelte a történeti eseményeket. A szöveg keletkezését korábban az I. András uralkodásától Könyves Kálmán idejéig tartó időszakon belülré helyezték, Hóman Bálint *Szent László korát* valószínűsítette, de a legújabb kutatás szerint az *ősgeszt* első, 11. századra vonatkozó része *Könyves Kálmán* korabeli, erre utalnak a krónikából visszakövetkeztetett tartalmi elemek és Kálmán I. törvénykönyvének Albericus által írt előszavának gondolati párhuzamosságai. A szöveg szerzője, aki minden bizonnyal világi pap lehetett, a mai Dunántúlon (Esztergomban vagy Székesfehérvárott) írta művét, ezért nevezi a Duna bal partján fekvő Taksonyt „Dunán túli”-nak. Műve szóbeli információkra épül, a történeti irodalomból egyedül a *Pozsonyi Évkönyvek* korai részeit hasznosíthatta. Ismeretanyaga az 1040 körüli időszaktól kezdődően származik, így Szent István uralkodását, annak az időszaknak az eseményeit csak vázlatosan ismerte (művéből így maradhatott ki pl. Ajtony története vagy a németek felett 1030-ban aratott győzelem). I. Béla és a hercegek érdekeinek megfelelően az uralkodói alkalmasságot, az idoneitást képviselte.

Az *ősgeszt*t a 12. században két alkalommal is folytatták. A folytatás egyaránt jelentette a korábbi szövegrészek módosítását, esetenként törlését, illetve a gesztának az újabb események leírásával történő gazdagítását. Először *II. István idején* toldották

a szöveghez 11 év történéseit, pontosabban azok közül azokat, amelyek az új király dicsőségét növelték (pl. a Bizánc elleni hadjáratról szóló beszámolót). Ez a szövegrész szerencsésen fennmaradt egy kódexben. A következő folytató már az *Álmos-ág* (II. Géza vagy III. István) uralkodása alatt írta az újabb, néhány rövid hírt közlő részt. Ez a királyi udvarban élő egyházi személy viszont legitimista szemléletének megfelelően jelentősen változtatott egyes korábbi szöveghelyeken. Egyfelől új színben ábrázolta Salamon és a hercegek történetét, másrészt negatív fényben tüntette fel Könyves Kálmánt és fiát, II. Istvánt: Kálmánból ekkor lett szörnyszülött gonosz, II. Istvánból pedig élvezet és kegyetlen uralkodó. Ezzel szemben az Álmos-ágból származó II. (Vak) Béla és II. Géza kedvező értékelést kapott.

1210 körül újabb gesztaszöveg keletkezett, amely az ösgeszta szövegének alapvető átdolgozását és újabb kiegészítését tartalmazta. Ez lehet az a szöveg, amelyet Julianus beszámolójában is említ mint a „*keresztény magyarok gesztáját*”. Eredetiben ennek szövege sem maradt ránk, csak a krónikából következtethetünk egyes tartalmi elemeire. Szerzőjéről, aki művével angol és francia mintára új műfajt, a *regényes gesztát* honosította meg hazánkban, szinte semmit sem tudunk, de valószínűsíthető, hogy az egyik nagyúri családból származott, Franciaországban (véltetőleg Párizsban) tanult, és a magyar királyi kancellárián dolgozott. Művében – a hagyomány és Regino apát Krisztus születésétől egészen 906-ig terjedő krónikája nyomán – már a magyar őstörténetről is írt, illetve részletesebben tárgyalta Szent István uralkodásának történetét, és ehhez felhasználta az *Altaichi Évkönyvek*ben olvasható leírásokat (amelyekhez az információkat annak szerzője éppenséggel I. András német földre menekült özvegyétől, illetve fiuk, Salamon környezetéből származó szóbeli közlésekből szerezte). Ismerte Szent István, Szent Imre és Szent László legendáit, de azokból érdemben nem vett át szinte semmit. Általában elmondható egyébként, hogy ez a gesztairó a valóságtól sokszor függetlenítette magát, bár mai tudásunk szerint súlyos túlzásokon nem lehet tetten érni. Mindez már korántsem mondható el a regényes geszta műfajának másik magyarországi képviselőjéről, Anonymusról, akinek művével a következő fejezetben foglalkozunk.

Van még egy különös 13. századi regényes geszta, amelynek szövege szerencsésen fennmaradt. Ez a *magyar–lengyel krónikának* nevezett mű feltevések szerint Kálmán herceg, halicsi fejedelem udvarában 1230 körül készült, és egy hosszabb, valamint egy rövidebb változatban ismeretes. Az ebben olvasható magyar történet jórészt koholt és hiteltelen, de legalábbis máshonnan ismeretlen elemekből épül fel, szerzője láthatóan kellő fantáziával rendelkezett, és így el tudott rugaszkodni a valóságtól.

A magyar–lengyel krónika magyar fordítása

Krónikáink magyarul, III/3. (2008). Vál. és ford. Kulcsár Péter. Budapest: Balassi, 7–21 (Lengyel–magyar vegyes krónika, ford. Tóth Péter).

Irodalom

HÓMAN Bálint (1925): *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XI–XII. századi leszármazói*. Forrástanulmány. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

GERICS József (1961): *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Budapest: Akadémiai.

GYÖRFFY György (1993): Régi kérdések – új válaszok. A magyar krónikákról, az ősmondákról és a vezérekről. In GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest: Balassi, 181–237 – Különösen: 184–188.

Magyar historiográfia I, 41–49, 57–58.

Anonymus: „Gesta Hungarorum”

Az első teljes egészében ránk maradt hazai történetírói munka *Anonymus regényes gesztája*. A magát P. mesternek mondó szerző korábban III. Béla jegyzője volt, vélhetőleg óbudai prépost. Saját korának társadalmi és gazdasági folyamatait tükröző és jellemző szóhasználatú, a kutatás mai állása szerint ezért 1210 körül, levél formában írt, egykori iskolatársának, N.-nek ajánlott munka, amelynek keletzését egy jelen idejű és egyértelműen Gertrúd királyné működési idejére (1205–1213) vonatkoztatható mondat („*most is a rómaiak legelik le Magyarország javait*”) is erősíti. A korábbi királyközpontú elbeszélésekhez képest új szemléletet képvisel: immáron az események során az előkelők ősei megközelítik a királyok őseinek jelentőségét.

Ismerte és felhasználta a korábbi történeti munkákat, művéből pedig merítettek a későbbi krónikások, bár állításaival szemben meglepően tartózkodóak maradtak. Anonymusnál olvasható az első részletes *őstörténeti* feldolgozás, viszont hiányoztak számára a magyar őstörténetre vonatkozó forrásmunkák, így forrásbázisát egyrészt általános munkákból nyerte, másrészt az általa is lesajnált szájhagyományra kényszerült támaszkodni (pl. innen vette az Emese álmaként ismert turulmondát). Mivel forrásai még így is csekélyek voltak, az elbeszélés tökéletesítése érdekében fantáziájára hagyatkozott, így ha kellett, személyeket talált ki, vagy helyezett át más korból, illetve éppenséggel saját korának viszonyait vetítette vissza a honfoglalók korába. Mindezekből adódóan *forrásértéke* máig vitatott: az egyik álláspont szerint sokkal inkább

saját kora vonatkozásában tekinthető forrásnak, míg mások pl. a törzsek területi megtelepedése kapcsán tekintik kiindulásnak.

Anonymus az első olyan történetírónk, akinél – igaz, középkori értelemben – meghatározó volt a nemzeti öntudat, ezért magasztalja annyira a magyarok elődeit munkájában.

Magyar fordítás

Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei (1999). Ford. Veszprémy László, Bollók János. Budapest: Osiris, 7–86.

Irodalom

CSAPODI Csaba (1978): *Az Anonymus-kérdés története (gyorsuló idő)*. Budapest: Magvető.

GYÖRFFY György (1988): *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?* Válogatott tanulmányok. Budapest: Akadémiai.

Magyar historiográfia I, 49–57.

Ákos mester gesztája

A 13. század közepe táján két forrásmunka állt azok rendelkezésére, akik újabb összefoglalást kívántak írni a magyarok történetéről: a *keresztény magyarok gesztája*, amely tartalmazta a 12. századi kiegészítéseket, és *Anonymus gesztája* (Rogerius később tárgyalandó munkája hatástalan maradt, nem használták forrásként a későbbi történetírók). A magyar krónika megőrzött néhány olyan szövegrészt (a hét honfoglaló vezérről, a jövevény nemzetségekről, a kalandozásokról és a 13. század első kétharmadáról), amelynek keletkezését a korábbi kutatás *V. István* korára tette, az újabb kutatás azonban ezekben három különböző szerkesztési koncepciót és eltérő lejegyzési időt vél felfedezni. Így pl. Gizella királyné kedvezőtlen, kifejezetten idegenellenes ábrázolását más forráshelyek alapján valamikor 1213–1241 közöttre tehetjük, míg a jövevényekkel (idegen nemzetségekkel) kapcsolatos szövegrész 1244–1250 között keletkezhetett. A harmadik rész szerzőjét a korábbi kutatás alapján az Ákos nemzetségből származó Ákos mesterrel azonosíthatjuk.

A tudós történetíró többek között a tatárjárás előtt pesti plébános, majd utána óbudai prépost és a királyi kápolna tagja volt, így első kézből szerezhethetett olyan információkat a királyi udvarról, az óbudai káptalanról és a székesfehérvári kincstárról, amelyeket kiválóan hasznosított a 13. századi események leírásakor. Neki

köszönhetjük a hét vezér történetének részletesebb kidolgozását (akik mellett természetesen meghatározó szerepet kap az Ákos nemzetség őse is), a kalandozások – koholt történetekkel történt – kiegészítését, Lehel kürtje mondájának és a Botond-mondának a megörökítését. Mindazonáltal pl. a 13. századi események rövid összefoglalásához már egyáltalán nem használt forrásmunkákat (pedig Rogerius *Síralmas éneke*, Spalatói Tamás korabeli magyar eseményeket is tárgyaló regionális történeti összefoglalása vagy a szász történetíró, Viterbói Gottfried művei éppenséggel rendelkezésre állhattak volna), ezzel szemben a korábbi eseményekhez nyilvánvalóan merített a keresztény magyarok és Anonymus gesztájából.

Irodalom

GYÖRFFY György (1993): Régi kérdések – új válaszok. A magyar krónikákról, az ősmondákról és a vezérekről. In GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest: Balassi, 181–237 – *Különösen: 188–200*.

Magyar historiográfia I, 64–70.

Kézai Simon krónikája

Anonymus művéhez hasonlóan önálló formában maradt fenn *Kézai Simon* 1282–1285 között írt krónikája is, bár sem az eredeti lejegyzés, sem középkori másolatai nem ismeretek, csak újkori másolatai. Kun László „hű papja” az Észak-Dunántúlról származott, az 1270-es években valamelyik itáliai egyetemen tanult és mesterfokozatot szerzett, járhatott Franciaországban és német területeken is, nyelvtudása (olasz, francia, német) és ismeretanyaga, olvasottsága tájékozott szerzőt jelez.

Művének első részében tárgyalja a hunok és a szerinte velük azonos magyarok történetét. Nemzeti büszkeséggel tekint az ókori hun népre és különösen is királyukra, Attilára. Kézai koholt *hun történetéhez* számtalan forrásmunkát (a késő ókori Orosius 5. századi világtörténetét, Jordanesnek a gótok történetéről írott 6. századi munkáját, Paulus Diaconus 8. századi langobárd történeti összefoglalását stb.) felhasznált, hogy ezáltal a hitelesség látszatát kölcsönözze állításainak. Nem véletlen, hogy miközben művének más részei nem tudtak a magyar történeti tudatban gyökeret eresztetni, a hun történet évszázadokon keresztül meghatározó szerepet játszott történeti közgondolkodásunkban. A magyar őstörténeti résznek az ad különös jelentőséget, hogy nála olvasható a *csodaszarvasmonda*, amelyet szóbeli hagyomány alapján foglalt össze.

Az első rész második felében tárgyalja a magyar történelmet az Árpádoktól egészen 1282-ig, ez azonban már kevésbé önálló alkotás: gyakorlatilag az Ákos mester által szerkesztett/kiegészített magyar krónikát kivonatolja, bár néhány kifejezetten németellenes betoldással. Érdekes módon az Ákos mester által gyártott Lehel kürtje mondáját csacska módon megírtnak, hebehurgya gondolkodás eredményének minősítette. Meg kell említeni elfogultságát saját korának eseményeivel szemben: a Kun Lászlóról írt túlzó és dicsérő jelzők egyértelművé teszik Kézai állásfoglalását.

A Kézai-krónika második részének első fele (*első számú függelék*) a már említett és az 1240-es években lejegyzett *nemzetségi lista* megjegyzésekkel gazdagított újraközlése, a 108 „szkítiai”, értsd fajtiszta magyar nemzetség jelentőségének hangsúlyozása: a hun-magyarokat élesen elkülöníti a jövevényektől, utóbbiakkal nem keveredtek a magyarok, így nemességük sem lehet azonos. Kézai vélhetőleg szolgarendű családból származott, így válik érthetővé, hogy munkájának befejezése (*második számú függelék*) egyfajta társadalomtörténeti és -filozófiai fejtegetés: *a szolgaság eredetéről* szól.

Magyar fordítás

Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei (1999). Ford. Veszprémy László, Bollók János. Budapest: Osiris, 89–173.

Irodalom

Magyar historiográfia I, 70–77.

A 14. századi krónikacsaládok

A Thuróczy-krónika arról tájékoztatja olvasóját, hogy a 15. század végén két 14. században szerkesztett krónikaszöveget ismertek: az egyikük a Teremtés könyvének 10., a másik pedig 11. fejezetére alapozta a maga eredetfelfogását. Előbbi az 1334. év eseményeivel zárul (*a Budai krónika családja*), míg utóbbit 1358-ban kezdték írni (*a Képes krónika családja*). Mindkét szöveg több, egymástól eltérő változatban maradt az utókorra, ezért mindkettejük esetében krónikacsaládról beszélünk.

A *Budai krónika* családjába öt kódexet, illetve ősnymotatványt sorolunk. Az eredeti szöveggel csaknem egy időben keletkezett az *Acephalus-kódex*, de az eredetihez legközelebbi szövegváltozatot a 15. század végén írt *Sambucus-kódex* őrizte meg. Míg az eseménysort 1334-es történések ismertetésével zárja a 15. századi *Római (Vatikáni) kódex*, a 15. század végi *Dubnici krónika*, valamint a krónikacsaládnak

nevet adó ősnymotatvány, a *Budai krónika* (1473) saját koráig folytatta az események ismertetését. Az öt szöveg közös jellemzője, hogy bennük az 1334-ig leírt események tárgyalása – kisebb nagyobb eltérésekkel, de – egy közös ősforrásra vezethető vissza.

Ez az első 14. századi krónikaszerkesztmény a Kézai-féle hun történettel bővített magyar krónikát tartalmazza, de jócskán rövidebben és tömörebben, mint a később ismertetendő második 14. századi krónikaszerkesztményünk. A krónika újdonsága, egyúttal a 14. században fellendülő történetírási kedv jele a korábban „*budai minorita krónikának*” nevezett szövegrész, az 1272 és 1334 közötti időszak eseményeinek összefoglalása, amely valójában több, eltérő politikai beállítottságú szerző műve. Mivel Kézai Kun Lászlóról szóló dicsőítő szövegét nyilvánvalóan nem lehetett átvenni, már ennek az időszaknak is újra kellett írni a történetét. A feladatot egy személyes indultól fűtött, Kun Lászlóval kifejezetten ellenséges szerző végezte el. Hovatartozását az is egyértelművé teszi, hogy III. András uralkodásának kevés teret szentel, viszont kimerítően ír származásról, bizonygatva jogos trónigényét. Kifejezett Anjou-ellenessége pedig egyértelműen megnyilvánul a fiatal Károly Róbertről írott soraiból. Vele szemben később láthatóan egy másik trónkövetelőt, a kalocsai érsek által megkoronázott Vencel cseh királyt részesítette előnyben. A „*budai minorita krónika*” Anjou-ellenes szövegrésze az évtized közepével zárul. Ennek szerzője a kutatás mai állása szerint – egyes rendi vonatkozások, valamint a budai ferences rendházzal kapcsolatos ismeretek meghivatkozása alapján – budai ferences szerzetes lehetett.

A hangnem 1305-től kezdődően megváltozott, az újabb szövegrész szerzője már Anjou-párti volt, ezért is nevezi a koronát elvesztő bajor trónkövetelőt, Ottót csupán hercegnek, és ír büszkeséggel a pápa ferences rendi legátusáról, Gentilis bíborosról. Az egyes események előadásmódja egyértelműen az újabb szerző budai és ferences vonatkozásait jelzi. 1312 és 1334 között – két kivételtől eltekintve – rövid, évkönyvszerű bejegyzések szerepelnek a krónikában. Eleinte kronológiai tévedések is feltűnnek, de az 1320-as évektől a krónikairó keltezései már pontosak. A ferences vonatkozások még mindig egyértelműek, de ebben az esetben az évkönyvszerű feljegyzések nyilvánvalóan később, valamikor az 1320-as években keletkeztek. Az 1330-as évek eseményei kapcsán kifejezetten részletező, oklevelek szövegeit és formuláit idéző tárgyalásmód jelenik meg, miközben hiányoznak az eddig megszokott ferences rendi vonatkozások, ami arra utal, hogy a budai ferences barátok által gondozott szöveg visszakertült a királyi udvarba, ahol a király feltétlen hívének számító és kancelláriai gyakorlattal rendelkező krónikás folytatta.

Ehhez a krónikacsáládhoz illeszkedik az eseményeket 1330-ig tárgyaló *Pozsonyi krónika*, amely valójában a *Budai krónika* kivonatos újraközlése, bár időről időre önálló betoldásokat is tartalmaz, amelyek többnyire az ország déli területeire vonatkoznak,

és a Csák nembéli Újlaki családdal állnak kapcsolatban. Az 1350 előtt alkotó szerző a Csák nembéli Ugrin tárnokmester egyik familiárisa lehetett. A *Budai krónika* szövegét megőrző kódexek eltérő időpontban zárulnak: némelyik még Károly Róbert haláláról és temetéséről is beszámol. Ezekben az esetekben a krónikát folytató különböző szerzők eltérő feljegyzéseivel állunk szemben.

A *Budai krónika* szövegét (annak egy bővebb változatát) használta fel *Mügel*n *Henrik* szász mesterdalnok magyar történelemről írt német nyelvű, 1334-ig terjedő összefoglalásában, amelyben máshonnan nem ismert 1152–1167 közti adatokat is közöl. Mügel'n készített egy latin nyelvű szöveget is, ez azonban 1071-nél megszakad. A mesterdalnok 1356–1362 között járt a magyar udvarban: ismereteire, forrásaira itt tehetett szert.

A második 14. századi krónikaszintézis szövege szintén öt kódexben maradt fenn: a legkorábbi, a krónikacsaládnak nevet adó és szépen illusztrált *Képes krónika* kódexe (1358 után), ezt követi a *Csepreghy*- (1431) és a *Teleki*- (*Nagynyedi*-) (1462), majd a *Thuróczy*- (a 15. század vége), végül a *Béldi-kódex* (a 15/16. század fordulója). A második 14. századi krónikaszerkesztmény az elsőtől elsősorban terjedelmi szempontból különbözik, előadása sokkal részletezőbb az egyébként legfontosabb forrásaként felhasznált Károly Róbert korabeli krónikáétól. Előszava is terjedelmesebb, sőt valójában a korábbi előszavával vitatkozik, annak tévedéseit szeretné helyre tenni. Miközben történeti elbeszélése a korábbi magyar krónikaanyag egybeszerkesztése, olyan szövegeket is be-, illetve visszaemelt, amelyek enélkül örökre elvesztek volna. A Nagy Lajos korabeli krónikaszerkesztés szerzőjeként a kutatás hagyományosan – egy 16. századi szerző állítása alapján – *Kál*ti *Márk*ot valószínűsíti, aki többek között 1336-ban már Erzsébet királyné udvari papja, 1352-től a királyi levéltár őre, 1354-ben szepesi prépost, 1358-ban székesfehérvári örkanonok volt. A krónikacsaládnak nevet adó *Képes krónika* kódexe 1358 után készült, majd Franciaországba került, ahonnan a francia király adományaként Brankovics György szerb despotához jutott, 1462-ben már Magyarországon volt, Vitéz János bejegyzéseket írt a szövegéhez, a 16. századból származnak a török írással írt magyar bejegyzései, amelyek későbbi sorsára utalnak.

A második krónikacsalád szövegét rövidíti a szintén 14. századi *Müncheni krónika*, amely kapcsolódik Mügel'n már említett német nyelvű munkájához is.

A *Képes krónika* magyar fordításai

Képes Krónika (1986). Ford. Bellus Ibolya. Budapest: Európa.

Képes krónika (2004). Ford. Bollók János. Jegyz. Szovák Kornél, Veszprémy László. Utósz., irodalomj. összeáll. Szovák Kornél. Budapest: Osiris.

A Pozsonyi krónika magyar fordítása

Krónikáink magyarul, III/1. (2006). Vál. és ford. Kulcsár Péter. Budapest: Balassi, 13–36.

Mügelin Henrik Krónika című művének magyar fordítása

THOROCZKAY GÁBOR bev., vál., szerk. (2018): *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 536–541 (részlet, ford. Orba Viktória Réka, bev., jegyz. Thoroczky Gábor).

A Müncheneri krónika magyar fordítása

Krónikáink magyarul, III/1. (2006). Vál. és ford. Kulcsár Péter. Budapest: Balassi, 45–68.

Irodalom

Magyar historiográfia I, 78–88.

*Lajos király vitája
és az azt befoglaló művek*

Thuróczy János krónikájában, a *Budai* és a *Dubnici krónikában* Nagy Lajos uralmáról közel azonos szöveget olvashatunk: a legelsőben egy előszót és még két olyan fejezetet is, amely az utóbbi kettőből kimaradt. Érdekes módon a *Dubnici krónika* az egyik fejezet helyén a szövegbe ékelve egy másik gesztát tartalmaz, ahogy majd lentebb láthatjuk.

Az előbb említett előszóból viszont megismerhetjük a szerzőt: János küküllei főesperest. *Küküllei* (eredetileg: Tótsolymosi Apród) *János* patrónusának, Keszei (Apáti) Miklós későbbi esztergomi érseknek köszönhetően sikeres egyházi karriert futott be: királyi kúriai jegyző lett, majd pappá szentelés után több helyen nyert el kanonoki stallumot, amikor pedig Keszei zágrábi püspök lett, kancellárjának nem mást, mint az időközben küküllei főesperesi címet is megszerző Küküllei Jánost kérte fel. Funkcióinak zöme nem jelentett helyhez kötött hivatalt, valójában csak a jövedelmeket élvezte. Keszei néhány év múlva az esztergomi érseki székre emelkedett, és általános helynökének megint csak hűséges pártfogoltját, Kükülleit nevezte ki, aki Keszei kancellársága idején újra szerepet vállalt a kancellárián. Az érsek halála után a már királyi kápláni címmel is kitüntetett klerikusnak azonban új támogató után kellett néznie: Demeter erdélyi, majd zágrábi püspök szolgálatába állt, és amikor az új patrónus kancellári, majd esztergomi érseki kinevezést nyert el, Küküllei harmadszor

is a kancellária munkatársa lett, sőt újra érseki helynök is. Az idős pap ekkor már Esztergomban élt, 1393/94-ben halt meg.

Küküllei eredeti szándékai szerint nyilván a korábbi krónikákat akarta folytatni, emléket állítva királyának, *Nagy Lajosnak*, *tettei* elbeszélésével. Műve két részre tagolódik. Az első rész szigorúan kronológikus sorrendben szerkesztve az 1342–1350/1352 közötti időszak eseményeit tárgyalja, amelynek végén titkos jegyző volt. A szöveg keletkezési idejét 1365 körülre, az előszó alapján első érseki helynökségének idejére kell tennünk. A második, már sokkal inkább tematikus szerkesztésű rész az 1351-től Nagy Lajos haláláig terjedő időszak eseményeiről szól, lejegyzésére 1387 márciusa után került sor. A két szöveg azonos szerzőjére utal Keszei Miklós többszöri szerepeltetése, valamint az, hogy mindkét szövegrészben többször utal konkrét oklevelekre (az első részben idéz is belőlük). Mindkét részben tetten érhető Aegidius Romanus 13. századi Ágoston-rendi szerzetes munkájának hatása is. Közös vonás az is, hogy a szerző kancelláriai ismeretekkel rendelkezett.

Küküllei elsősorban azokra az eseményekre fókuszált, amelyeket kancelláriai működése során részletesen megismerhetett. Mivel mindkét részt az események után hosszabb idő elteltével írta meg, elsősorban személyes kancelláriai emlékeire tudott támaszkodni, így elbeszélése egyenetlen, később előrehaladott kora, az ügyekre való kisebb rálátása már akadályozta a pontosabb beszámolók készítésében. Ezzel együtt műve valójában *vita*, olyan életrajz, amely Nagy Lajos uralkodásáról számol be.

A *Dubnici krónika* Küküllei szövegének nemcsak rövidebb változatát tartalmazza, de az egyik hiányzó fejezet helyén egy beékelt, 1345–1355 közötti eseményeket tárgyaló szövegrészt is leköszöl. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy láthatóan ennek az írásműnek is két szerzője lehetett: egyikük András herceg nápolyi magyar környezetéhez tartozott (ezért szem- és fültanúként a herceggel kapcsolatos eseményekről számol be), az általa írottakat szerkesztette bele saját szövegébe a másik szerző, aki ferences szerzetes volt (erre utal tárgyalásmódjának ferencesek iránti elfogultsága). A korábbi kutatás a szerzőt a szövegben is szereplő János testvérrel azonosítja, aki az Abaúj megyei Kétyről származott, később a királyné, majd a király gyóntatója lett, rövid ideig pedig a rend magyarországi tartományfőnöke volt. Karrierjének az vetett véget, hogy rokonai birtokszerzését tekintélyes összeggel támogatta. Nagy valószínűséggel a szerzőt inkább *Kétyi János* környezetében, talán a szövegben kétszer is említett ferences testvérben kell keresnünk. Műve abban is illeszkedik a ferences szellemiséghez, hogy kifejezetten színes történeteket, anekdotákat akar bemutatni a király életével kapcsolatosan, minden esetben valamilyen tanulsággal. Láthatóan nem hasznosított elbeszélő forrásokat, információt személyes tapasztalásból vagy

a hozzá közel állók szóbeli elbeszéléseiből merít. Időnként eredetiben közöl magyar, német és litván nyelvű mondatokat. Egyes esetekben kifejezetten naturalisztikus fogalmazás jellemzi: „*Veszteg, kurva nő fia, szaros német, ittátok vérünket, ma isszuk ti véreteket.*” Ez a Lajos királyról szóló geszta még Kétyi János bukása előtt, 1362–1363-ban készülhetett el.

Küküllei János művének magyar fordítása

Küküllei János: Lajos király krónikája. Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról (2000). Ford., utószó, jegyz. Kristó Gyula. Budapest: Osiris.

A Dubnici krónika vonatkozó részének magyar fordítása

Krónikáink magyarul, III/1. (2006). Vál. és ford. Kulcsár Péter. Budapest: Balassi, 106–123 (Könyv Lajos magyarországi király tetteiről).

Irodalom

Magyar historiográfia I, 89–97.

Regionális történetírás és rendtörténetírás a késő középkori Magyarországon

Amikor a 14. században összeírták a zágrábi (1354), majd a váradi káptalan statútumait (1374), mindkét esetben készült összefoglalás is a magyar királyok rövid történetéről, és mindkét esetben ehhez hozzáfűztek az adott egyházmegye történetére vonatkozó feljegyzéseket is (*Zágrábi krónika*, *Váradi krónika*). A *Pozsonyi krónika*-ban olvasható regionális betoldásokról már volt szó. Az első ténylegesen helyi krónikának a *Szepes-szombati krónikát* tarthatjuk, amely egy közösség történetét mondja el. Ennek szerzője művének első részében forrásként a Hartvik-legendát, valamint a második 14. századi krónikaszerkesztést használta fel, majd rövid összefoglalást készített az 1330–1401 közötti időszak eseményeiről, végül 1401-től kezdődően részletes, lokális beszámolókat készített. Magyarországon viszont nem készültek a német nyelvterületen gyakori városi krónikák, de arra volt példa, hogy *a város történetének fontos eseményeit* röviden, évkönyvszerűen *templomuk falán* örökítették meg (*Brassó, Lőcse*).

Egy bejegyzés szerint *Drágyi Tamás* tulajdonában volt egy különös, fontos magyar vonatkozásokat tartalmazó, jelenleg a Vatikáni Könyvtárban őrzött kézirat. A több változatban fennmaradt műben Udinei János ferences szerzetes 14. század közepén írt

világkrónikája, illetve annak folytatásaként a pápák és a császárok története, illetve egy Szent István korától kezdődő rövid magyar krónika olvasható az 1450-es évekig. A vatikáni kézirat értékét azonban az adja, hogy a magyar történelem vonatkozásában a 15. század közepi részek már kifejezetten részletesek, és rendre Hunyadi-, illetve Szilágyi-párti állásfoglalásokat tartalmaznak. Feltűnő, hogy már a pápa- és császártörténetben a hunok és a magyarok azonosságáról olvashatunk, valamint a szövegben többször is előfordul a Szerémség. Ez összefügghet azzal, hogy Drági Tamás 1460 körül macsói vicebán volt, így ismerhette a helyi hagyományokat, akár megbízója, akár szerzője, illetve átdolgozója volt a szöveg egy részének, ez megmagyarázza ezeket a helyi vonatkozásokat. A magyar történelemre vonatkozó szövegrész minden bizonnyal 1459 nyara után, de 1460 vége előtt íródott, mert beszámol Szilágyi Mihálynak a király emberei általi elfogatásáról, de még nem tud török fogságáról és kivégzéséről.

A már korábban említett, nyomtatásban 1473-ban megjelent *Budai krónika* szövegének 1382 utáni része sem érdektelen. A láthatóan Hunyadi-párti és budai kötődésű szerző (véltetően Hess András vagy egy budai kancelláriai alkalmazott) eleinte elég szűkszavú ismertetéseket közöl az eseményekről, majd az 1458-tól kezdődően részletesebben ír.

Hasonlóan tetten érhető a regionális szemlélet a *Dubnici krónika* 1382 utáni pótlásainak egyes részeiben is. Eredetileg egyébként a *Budai krónikából* vette át az egyes események ismertetését, ám az 1470–1479 közötti részeiben már egészen más szöveget és sajátos, regionális-lokális ismeretanyagot hoz: kifejezetten Mátyás személyére kedvezőtlen eseményekről számol be, illetve megjegyzéseket tesz. Korolja adópolitikáját, nehezményezi nyugati hadjáratait, miközben a török betörések súlyos pusztításokat okoznak. Ez a szövegrész valahol Kelet-Magyarországon készült, olyan közegben, amely kifejezetten ellenséges volt Mátyással, valójában a király ellenzékének felfogását tükrözi.

A 15. század elején egyes szerzetesrendekben már igény támadt magyarországi múltjuk tudományos feltárására. Az obszerváns ferenceseknél *Szalkai Balázs* boszniai vikárius kezdte el gyűjteni a történeti adatokat, elődeiről szóló összeállításra később egy egyetemes rendtörténet függeléke lett. Munkáját a 16. század első felében ketten is folytatták, nevük azonban ismeretlen. A konventuális ferencesek honi történetét szintén ismeretlen szerző írta meg, akinek műve 1504-ben jelent meg nyomtatásban. A karthauziak vonatkozásában a Menedékkő kolostorának 1517-ig terjedő történeti összefoglalását kell megemlíteni. A legkiemelkedőbb művel azonban a pálosok büszkélkedhetnek: *Gyöngyösi Gergely* az 1520-as években írta meg a jelentősebb magyar

pálosok életrajzát ismertető munkáját, amelyben időrendben kíséri végig rendje hazai történetét. Gyöngyösi kifejezetten fontosnak tartotta a pálos renddel kapcsolatos okleveleket, azokat nemcsak felhasználta, de le is másolta: sok oklevél szövegét kizárólag neki köszönhetően ismerjük.

A Zágrábi és a Váradi krónika magyar fordításai

KRISTÓ Gyula bev., vál., szerk. (1999): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 402–407 (részlet, ford., bev., jegyz. Kristó Gyula) – *Ez a kiadás csak a 11. század derekáig tartalmazza a szövegeket.*

Krónikáink magyarul, III/1. (2006). Vál. és ford. Kulcsár Péter. Budapest: Balassi, 37–44.

A Szepesszombati krónika magyar fordítása (részlet)

A tatárjárás emlékezete (1987). Vál., szerk., jegyz. Katona Tamás. Második, bővített kiadás. Budapest: Európa, 205.

NAGY Balázs szerk. (2003): *Tatárjárás*. Budapest: Osiris, 210–211 (ford. Katona Tamás).

Gyöngyösi Gergely művének magyar fordítása

GYÖNGYÖSI Gergely (1983): *Arcok a magyar középkorból*. Ford. Árva Vince, Csanád Béla, Csonka Ferenc. A szöveget gond., bev., jegyz. V. Kovács Sándor. Budapest: Szépirodalmi.

Irodalom

Magyar historiográfia I, 101–105, 107–108.

Magyar szentek legendái

A középkori magyar szentek jelentős részben az uralkodóházból kerültek ki. Az első nagy hullám a 11. században jelentkezett: Szent István, Szent Imre és Szent László kultuszát kanonizációjuk után legendák segítségével igyekeztek megerősíteni. A 13. században több hercegkisasszony csatlakozott hozzájuk – Árpád-házi Szent Erzsébet, Szent Margit, Boldog Erzsébet stb. –, utóbbiak közül több külföldön élt, így a rájuk vonatkozó hagiografikus irodalom az ország határain kívül keletkezett, ezáltal hazai hatásuk csekély(ebb), az adott szent magyarországi kultusza kevésbé jelentős. Már a 11. században több egyházi személy emelkedett a szentek sorába, közöttük találunk remetét és püspököt, a 13. században pedig szerzetesnőt. A magyarországi legendák egyaránt szolgálták a dinasztikus szentkultuszt és az egyház lelkeségi elvárásait.

Magyar fordítások*ÁLI.***Irodalom***Az uralkodók szentsége.*DIÓS István szerk. (1984): *A szentek élete*. Budapest: Szent István Társulat.*Virágos kert.*

Szent István király legendái

Első királyunkat térítő és egyházszervező tevékenységéért 1083-ban avatták szentté Székesfehérváron. *István* király ekkor már legitimációs alap volt a mindenkori királyi hatalom számára, de kultuszáról még nem beszélhetünk. Ehhez szükség volt szentté avatására és a király életéről szóló legenda megírására. Utóbbiból rövid idő alatt hármat is készítettek. A legkorábban a *nagyobb legenda* (*legenda maior*) született meg, vélhetően még 1083 előtt, ugyanis – ellentétben a másik két legendával – nem számol be István szentté avatásáról. 1095 utánra teszik a *kisebb legenda* (*legenda minor*) születését, végül a 11/12. század fordulóján írta meg *Hartvik* püspök a harmadik legendát, amelyhez mindkét korábbi szöveget felhasználta.

A nagyobb legenda szerzőjének kellett elvégeznie a legnehezebb feladatot: István alakját az uralkodását kísérő rossz emlékektől kellett megtisztítania, és megrajzolnia a szent alakját. Ennek eredménye egy történeti szempontból nem túl hiteles személyiség lett, aki szemben a faragatlan pogány magyarokkal karitatív tevékenységet folytató, folyamatosan imádkozó szent királyként jelenik meg. A kisebbik legenda nyelvileg igényesebb szöveget megalkotó és minden bizonnyal műveltebb (ókori szerzőket idéző) szerzője által ábrázolt István-portré sokkal életszerűbb, és egyúttal kegyetlenebb, de történetileg is hitelesebb, hiszen az uralkodó gyakran kegyetlen és véres események között tűnik fel. Könyves Kálmán műveltségének, sajátos politikai szempontjainak azonban egyik szöveg sem felelt meg, így kapott Hartvik püspök megbízást egy újabb életrajz elkészítésére. A művelt főpap nemcsak összedolgozta a két korábbi szöveget, hanem ki is egészítette azokat, így került be a kultuszba a pápa által küldött korona vagy az a pápa szájába adott mondat, hogy Szent István „Krisztus apostola”. (Ez utóbbival Hartvik megteremtette a jogalapot a későbbi magyar királyok számára, hogy „apostoli királynak” nevezzék magukat.) Kifejezetten a korabeli pápasággal

ellentétes nézetet hangoztat akkor is, amikor István egyházkormányzati jogait taglalja – az uralkodók ezen jogát ugyanis ekkor már a pápaság élesen vitatta. Hartvik szükségét érezte annak is, hogy kora egyházszerkezeti jelenségeit megmagyarázza, így tőle származik a Kalocsa érseki rangjának kialakulását alátámasztó különös, de ma már szintén vitatott magyarázat.

Magyar fordításai

ÁLL, 16–53 (ford. Kurcz Ágnes).

KRISTÓ Gyula bev., vál., szerk. (1999): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 268–343 (ford. Kisdi Klára, bev., jegyz. Thoroczkay Gábor).

Irodalom

Az uralkodók szentsége, 122–124.

GYÖRFFY György (1983): *István király és műve*. Második kiadás. Budapest: Gondolat.

Magyar historiográfia I, 23–26.

Virágos kert, 49–65.

Szent Imre herceg legendája

Imre herceget szintén 1083-ban, Székesfehérváron vette fel az egyház hitvalló szentjei sorába. Felmerült, hogy a *Szent Imre-legenda* valamikor a 11/12. század fordulóján készült, de az újabb kutatások keletkezését ma már inkább 1150 körülre teszik. A szerzőről csak annyit tudunk, amennyit magáról elmond: Álmos herceggel járt Konstantinápolyban. Ezen adat alapján szokás a szerzőt Álmos herceg klerikusával, *Fulko* deákkal azonosítani. Műve a valóságtól teljesen elrugaszkodott módon rajzolja meg a szent életű ifjú képét, aki önmegtartóztatásban élt, gyakran imádkozott. Mindennek ellentmond, hogy életét vadászbaleset során vesztette el, ami arra utal, hogy korántsem élt a világi örömöktől elzárt életet. Ráadásul rá várt a dinasztikus cél megvalósítása is, apja örökébe kellett volna lépnie, és utódokat támasztania, hiszen a pogányságból nemrég megtért magyarság keresztény szemléletű irányítására az uralkodóház ezen ága tűnt hivatottnak. Nem véletlen, hogy édesapja a hercegnek megíratta az első, magyar földön született irodalmi művet, az *Intelmeket*. Ez az 1010-es évek első felében keletkezett munka 10 fejezetben foglalja össze a keresztény trónörökös számára az uralkodói teendőket, a jó erkölcsöket; tartalmilag a Karoling királytükroket idézi, de eltér azokétól személyes hangvétele.

A Szent Imre-legenda magyar fordításai

ÁLI, 62–67 (ford. Csóka J. Gáspár).

KRISTÓ Gyula bev., vál., szerk. (1999): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 350–353 (ford. Piti Ferenc, bev., jegyz. Kristó Gyula).

Az Intelmek magyar fordításai

ÁLI, 54–61 (ford. Kurcz Ágnes).

KRISTÓ Gyula bev., vál., szerk. (1999): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 124–140 (ford., bev., jegyz. Bollók János).

Irodalom

Az uralkodók szentsége, 141–144.

Magyar historiográfia I, 26–27.

Virágos kert, 71–78.

Szent Gellért püspök legendái

Az 1083-ban Csanádon szentté avatott *Gellért* csanádi püspökről két legenda is fennmaradt. A mai formájában a 14. század végén keletkezett *nagyobbik legenda* számos 11. századi híradást megőrzött, ezek vélhetőleg egy hőskölteménybe vagy valamilyen írásos feljegyzésbe foglalt helyi hagyományból származnak, ezekre épülve készülhetett el a legenda összövege a 12. század első felében. Ezt az összöveget használhatta fel a kevesebb történeti adatot közlő *kisebbik legenda* készítője, legkésőbb a 12/13. század fordulóján. Ez a mű valójában egy Szent Gellért ünnepére készített prédikáció, amely a szent érdemeit magasztalja, szemben a 14. századi nagyobbik legendával, amely kerek élettörténet, számtalan eseménnyel, párbeszédekkel. A Velencében született, de a magyar egyházszervezésben jelentős érdemeket szerzett Gellértet az egyház vértanúi közé sorolta, legendái viszont azt hivatottak bizonyítani, hogy egész életével kiérdemelte a szentté avatást.

Magyar fordítások

ÁLI, 68–94 (ford. Szabó Flóris).

KRISTÓ Gyula bev., vál., szerk. (1999): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 408–430 (ford., bev., jegyz. Almási Tibor).

Irodalom

Magyar historiográfia I, 22–23.

PÜSPÖKI NAGY Péter (2002): *Szent Gellért csanádi püspök-vértanú élete és műve. A Velencéből áthozott ereklye bemutatásának emlékére a Budapest-Belvárosi Római Katolikus Főplébánián 2002. március 23.* Budapest: Belvárosi Római Katolikus Főplébánia.

Virágos kert, 84–91.

Szent András és Benedek, két remete legendája

Legkorábbi fennmaradt legendánkat *Szent Mór* pécsi püspök írta az 1060-as évek közepén két zaborhegyi remetéről, *Andrásról* (Szórád) és *Benedekről*. Mór a pannonhalmi monostorban iskolásfiúként (*puer scholasticus*) találkozott a remetékkel, illetve Fülöp zaborhegyi apát elbeszéléséből sokat megtudott róluk. Szórád lengyel eredetű volt, de Zaborhegyen lépett be a bencés rendbe (ennek pontos időpontja vitatott, a 11. század első és harmadik évtizede egyaránt felmerült), ekkor kapta az András nevet. Remeteségbe vonult, sanyargatta magát, imádkozott, böjtölt, kemény fizikai munkát végzett. Halála után tanítványa, Benedek folytatta életmódját, vele később rablók végeztek. A két remetét hagyományosan a Szent Romuáld által alapított bencés reformmozgalomhoz szokás sorolni, amely szigorú askézist hirdetett; később ebből a mozgalmából nőtt ki a kamalduli rend. András és Benedek helyi – Nyitra környéki – kultusza már a 11. század közepére kialakult. Rövid legendájuk igényes irodalmi alkotás, amely a szerző saját tapasztalataira, illetve szem- és fültanúk adataira épül. Külön értékes forrássá viszont az teszi, hogy számtalan történeti vonatkozást tartalmaz. A két remetét legendájuk elkészülte után két évtizeddel, 1083-ban Nyitrán avatták szentté: Andrást hitvalló érdemeiért, Benedeket vértanúságáért tiszteli az egyház.

Magyar fordításai

ÁLL, 13–15 (ford. Csóka J. Gáspár).

KRISTÓ Gyula bev., vál., szerk. (1999): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 229–236 (ford., bev., jegyz. Almási Tibor).

Irodalom

Magyar historiográfia I, 20–22.

SÓLYMOS Szilveszter (1996): *Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

Virágos kert, 37–42.

Szent László király legendája

László királyt 1192-ben III. Béla kezdeményezésére avatták szentté, legendáját nem sokkal később készíthették el. A legenda két változatban – egy rövidebb és egy hosszabb szövegezésben – maradt az utókorra. A mű alapgondolata László alkalmassága (*idoneitas*), ez nyilvánvalóan *III. Béla* ideológiája, akinek legitimitásán csorba esett azzal, hogy az esztergomi érsek megtagadta megkoronázását, ezért Béla saját alkalmasságát volt kénytelen hangsúlyozni, ami egybeesett a korabeli lovagi eszménnyel. Ez a szemlélet visszaköszön a *László*-legendában is, amikor a szent kiváló testi adottságait ecseteli a szerző. László megítélése a korábbi évtizedekben korántsem volt kedvező, kultusza sem mutatható ki, kanonizációja és legendája hatására viszont változás tapasztalható: az új, lovagi erényekkel ékes szent tiszteletét a királyi udvarban hivatalos ideológiává emelték. A legenda feltételezett pannonthalmi bencés szerzőjének műveltségét tanúsítja római jogi jártassága, valamint az, hogy ismerte Horatiust, az viszont kérdéses, hogy rendelkezésére állt-e már a krónika Szent Lászlóval kapcsolatos, ma ismert, illetve kikövetkeztethető szövege.

Történeti ikonográfiai szempontból kiemelkedő jelentőséggel bírnak a Szent László-legendához készült középkori falképek, amelyekben a legendában, a krónikákban és a néphagyományban testet öltött Szent László-kultusz sajátosan összegződik.

Magyar fordításai

ÁLI, 95–102 (ford. Kurcz Ágnes).

MAKK Ferenc – THOROCZKAY Gábor bev., vál., szerk. (2006): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 337–341 (ford. Kisdi Klára, bev., jegyz. Szegfű László).

Irodalom

Az uralkodók szentsége, 153–159.

LÁSZLÓ Gyula (1993): *A Szent László-legenda középkori falképei*. Budapest: TKM Egyesület.

Magyar historiográfia I, 42–44.

MEZEY László szerk. (1980): *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Budapest: Szent István Társulat.

Virágos kert, 113–123.

Szent Erzsébet legendái

A türingiai gróf feleségeként a szegények istápólójaként érdemeket szerzett *Árpád-házi* királynő, II. András leánya, *Szent Erzsébet* hamar korának népszerű ferences szentje lett (tagja volt a világiak számára létrehozott ún. ferences harmadrendnek). Magyarországi kultusza azonban csak részleges, bár a Felvidék németlakta városaiban sorra szenteltek a tiszteletére templomokat, amelyek közül a legjelentősebb a kassai dóm; az sem tudható biztosan, hogy szentté avatásán a királyi család tagjai megjelentek-e egyáltalán (a vonatkozó forrás csak a „magyarok” jelenlétéről számol be). Hazai tiszteletét elsősorban a ferencesek terjesztették, a dinasztia – egy-két névadást leszámítva – nem különösebben vett ebben részt, kultuszát dinasztikus célokra inkább a türingiai tartománygrófi nemzetség, a Ludowingok, illetve anyai rokonsága, az andechsi grófok és merániai hercegek használták ki. Első életrajzát, még kanonizációja előtt, gyóntatója, *Marburgi Konrád* írta meg (*Summa vitae*), de az inkvizítor korai halála megakadályozta abban, hogy a pápai engedéllyel megkezdett csodagyűjtésének eredményeivel kibővített legendát elkészítse. A korszak Szent Erzsébetéről szóló kedvelt olvasmánya így az Erzsébet udvarhölgyeinek és szolgálóinak vallomásaiból egybeszerkesztett életrajz (*Libellus de dictis quattuor ancillarum*) lett. A 13. század folyamán még további legendák születtek, a kor neves szerzőitől (*Celanói Tamás*, *Jacobus de Voragine*, *Dietrich von Apolda* stb.).

Azt, hogy az Árpád-ház nőtagjai (pl. Magyarországi Mária nápolyi királyné) körében valamilyen kultusza később is létezett, az is bizonyítja, hogy – amint látni fogjuk – Ifjabb Erzsébet révén a svájci Töss domonkos kolostorába két magyar női szent tisztelete és legendája jutott el: Margit és Erzsébeté. (Hasonló bizonyíték III. András Velencében készült *diptychonja*, amelyen Szent István, Imre és László mellett Szent Erzsébet látható. A műtárgyat III. András második felesége, Habsburg Ágnes a königsfeldeni klarissza kolostornak ajándékozta, a reformáció idején Bernbe vitték, ma a Berni Történeti Múzeum gyűjteményében található.)

Irodalom

Az uralkodók szentsége, 180–185, 192–195, 204–207, 230–233.

PUSKELY Mária (1993): *Árpád-házi Szent Erzsébet*. Budapest: Ameko.

SZ. JÓNÁS Ilona (1986): *Árpád-házi Szent Erzsébet*. Budapest: Akadémiai.

Virágos kert, 153–165.

Boldog Ilona legendája

Veszprémvölgyi Boldog Ilona a veszprémi Szent Katalin-kolostorban élt. Legendájának első részét halála (valószínűleg 1241) után, rendtársai elmondása alapján írták meg. A szöveghez később, az első rész esetleges átdolgozásával együtt az 1270-es évek elejéig toldották hozzá a szent életű apáca halála után történt csodás események leírását. Más vélemények szerint, hivatkozva a veszprémi egyházi hagyományra és egyes középkori szerzőkre (Ugo Campano domonkos rendfőnök vagy a humanista történétíró, Pietro Ransano), Boldog Ilona Szent Margit nevelője lett volna, és ez alapján halálának legkésőbbi időpontjaként akár 1270 is valószínűsíthető.

Magyar fordítása

ÁLI, 103–109 (ford. Érszegi Géza).

Irodalom

Virágos kert, 171–173.

Szent Margit legendái

Árpádházi Szent Margit hercegnő halála (1270) után rögtön megindították a szenttéavatási eljárást, ám az az évszázadok során többször is elakadt, 1276-ban ugyan a boldogok sorába iktatták, de szentként csak 1943 óta tartják nyilván, pedig a domonkos apáca kultusza folyamatosan kimutatható. *Latin nyelvű legendáját* (*legenda vetus*) feltehetően gyóntatója, *Marcellus* domonkos tartományfőnök írta 1271–1275 között. A legenda két részre oszlik, a második, 35 csodás eseményt feljegyző rész esetében felmerült, hogy más szerző műve.

A latin nyelvű legenda mellett az 1276-ban, két itáliai légátus által készített *szenttéavatási jegyzőkönyv* (*rotulus*) szolgált kiindulási alapul a későbbi legendaváltozatoknak. Néhány hónap alatt 110 tanút hallgattak meg, hogy a Margittal kapcsolatos csodás eseményeket jegyzőkönyvbe foglalják. A *magyar nyelvű legendát* a latin nyelvű legenda és a jegyzőkönyv egybeszerkesztésével a 14. században írták meg, ez a szöveg *Ráskai Lea* domonkos apáca 16. század eleji átíratában maradt fenn. Margit *tőssi legendáját* valószínűleg *Elsbet Stagerl* nővér szerkesztette a *legenda vetus* alapján.

A Margit-legenda magyar szövege

ÁLL, 110–179.

Magyar fordítások

Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere. Boldog Margit élettörténete. Vizsgálat Margit szűznek életéről, magatartásáról és csodatetteiről (1999). Ford. Bellus Ibolya, Szabó Zsuzsanna. Jegyz. Bellus Ibolya. Budapest: Balassi.

SALACZ Gábor (1940): *Árpád-házi Boldog Margit tössi legendája*. Pécs: Dunántúl Egyetemi Nyomdája. *Tössi legendák*, 33–68.

Irodalom

Az uralkodók szentsége, 186–187, 234–237.

DEÁK Viktória Hedvig (2005): *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia. Garinus legendája nyomában*. Budapest: Kairosz.

KLANICZAY Tibor – KLANICZAY Gábor (1994): *Szent Margit legendái és stigmái*. Budapest: Argumentum.

Tössi legendák.

Virágos kert, 197–211.

Boldog Erzsébet legendája

Ifjabb Erzsébet III. András leánya volt, életének nagy részét a svájci Töss domonkos kolostorának apácaként élte le. A korszak domonkos misztikájától átítatott zárda szent életű nővéreiről viszonylag sokat megtudhatunk a kortárs apáca, *Elsbet Stägel* által írt *Schwesternbuch*ból. Ezenkívül fennmaradt Boldog Erzsébet korábban neki tulajdonított, de újabban vitatott szerzőségű legendája is. Bár Margit (*Sankt Margret*) és Ifjabb Erzsébet (*Kungin Elsbeth*) tössi legendája között számos párhuzamosság mutatható ki, utóbbi szövege többszörös szerkesztés eredménye, amelynek magját rendtársai emlékei alkotják, de ezt később további, elsősorban történeti részekkel egészítették ki.

Erzsébet emléke Magyarországon hamar feledésbe merült, a középkorban kultusza sem alakult ki, élete és legendája inkább azért érdekes, mert bizonyosságot ad a magyar királyi családban ápolt dinasztikus szentkultusról, amelyet új otthonába is magával vitt.

Magyar fordítása

Tőssi legendák, 85–108.

Irodalom

Az uralkodók szentsége, 179, 201.

Tőssi legendák.

Virágos kert, 249–256.

Humanista történetírók

Hazánkban a humanista történetírás kezdetei a 15. század második felében mutatkoznak. A humanizmussal újfajta eszmények jelentek meg, és ezeknek hatása volt a történetírára is. A korábbiakhoz képest előtérbe került a történelmet alakító személyiség, a hős alakja, és eltűntek a korábbi, középkori műfajok (miközben pl. a „krónika” megnevezést tovább, de már nem műfaji értelemben használják), hogy helyet adjanak az ókori előképeknek megfelelni akaró, igényes latinsággal megírt, oknyomozó történeti elbeszéléseknek. Egyre nagyobb szerepet kap a szerző személyisége, hozzáállása, 16. századi történetíróink esetében meghatározó a politikai és a vallási hovatartozás: Mohács után a szerzők zöme katolikus és Habsburg-párti volt. A forráskritika során a szerző pártállását, nézeteit, azoknak esetleges változásait külön is vizsgálni kell, hiszen ezek értelemszerűen hatottak az adott forrás megfogalmazására. A könyvnyomtatás révén a humanista történeti munkák hatása jóval nagyobb a közgondolkodásra, hiszen a viszonylag nagyobb példányszámban és olykor több kiadásban megjelenő művek gyorsabban elterjedtek, több helyre jutottak el, mint a középkor másolással sokszorosított kódexei.

Szöveggyűjtemény

Humanista történetírók (1977). Vál, szöveggond., jegyz. Kulcsár Péter. Budapest: Szépirodalmi –
Humanista történetírók műveinek magyar fordításai.

A Thuróczy-krónika

Thuróczy János 1435 körül született egy Turóc megyei birtokos családban (esetleges nemesi származását sokan bizonytalannak tartják), iskoláit itthon végezte. 1467-től

Pálóci László országbíró mellett jegyző volt, később az ipolysági premontrei prépostságnak dolgozott, hasonló munkakörben. Báthori István országbíró ítélőmestere, *Hássági István* visszahívta Thuróczyt a királyi kúriába, ahol közel 10 évig tevékenykedett. 1486-ban *Drági Tamás* személynek Thuróczyt egyik ítélőmesterének választotta. 1489 nyarán már nem töltötte be hivatalát, így vélhetőleg 1488 végén vagy 1489 első felében halt meg.

Thuróczy *A magyarok krónikája* című munkáját három, külön előszóval bevezetett részben írta meg. Mindhárom rész első szavainak kezdőbetűi kiadják a szerző nevét latinul (*Iohanes Tvroci*). A kézirat 1488-ban két helyen került nyomtatásba: a *brünni* kiadás szövege rosszabb (sok a sajtóhiba és az elírás), de képanyaga jobb, ezzel szemben az *augsburgi* kiadás szövege jobban gondozott. Utóbbi két változatban jelent meg, mert a német olvasóknak szánt változatból kihagyták a Mátyás ausztriai hadjáratával és uralmával kapcsolatos részeket. Mindkét kiadás nagy érdeme, hogy függelékükben megtalálható *Rogierius Siralmas éneke*, amely máshonnan nem (lenne) ismert. A két kiadásnak köszönhetően Thuróczy János műve Európa legnagyobb könyvtáraiba is eljutott, így Magyarország története vonatkozásában megkerülhetetlen referenciamunka lett.

Thuróczy először a kronológiailag második részt készítette el, valamikor 1480–1486 között, ennek előszava szerint Hássági István buzdítására. Ebben a rövidebb részben a *Nagy Lajos halála utáni néhány év* összefoglalását (Kis Károly és a királynék története) olvashatjuk, amelyben egy kortárs, Lorenzo de Monacis költeményére támaszkodott: gyakorlatilag azt ültette át prózára. A szöveget az őstörténet iránt érdeklődő Drági Tamás is olvasta, aki arra ösztönözte Thuróczyt, hogy készítse el az *1382 előtti évszázadok magyar történelmének* összefoglalását is. A kronológia szempontjából első részt a szerző ezért Dráginak ajánlotta. Thuróczy nem tett mást, mint az 1342 előtti történet vonatkozásában egyszerűen egybemásolta, szerkesztette (kompilálta) a rendelkezésére álló krónikák szövegeit, csak az őstörténeti részeket bővítette, elsősorban külföldi munkák alapján. Rendelkezésére állt Mátyás király könyvtára (*Bibliotheca Corviniana*), ahol módja volt különböző szerzőket tanulmányozni. Az 1342 után történtek tárgyalására *Küküllei János* munkáját vette át, és azt előszavával együtt őrizte meg. Mivel a második rész előszavában Drágit személynek nevezi, ez a részt 1486-ban fejezhette be.

Az *utolsó száz év történetéről* szóló harmadik rész 1487-ben készült el (beszámol benne Bécsűjhely 1487-es elfoglalásáról); miközben az előző kettő, kompilatív részben csak átemelte, illetve átdolgozta korábbi szerzők munkáit, ez már ténylegesen önálló alkotás. Stílusa ugyan még erőteljesen középkorias, de már felhasznált beszédeket, szónoklatokat, sokszor utal antik előképekre, saját szövegén egyértelműen tetten

érhetőek a humanizmus hatásai. A harmadik rész megírásakor egyaránt támaszkodott más szerzőkre (pl. Aeneas Silvius Piccolomini, azaz II. Pius pápa), oklevelekre és a szájhagyományra. Az időrendben nem mindig pontos, és ez a rész általában is egyenetlennek tűnik, mivel leginkább 1458 előtti eseményekről ír (amelyeknek számára központi szereplője Hunyadi János), ugyanis a magyar történelem második csúcspontjának tartott (az első nyilvánvalóan Attila hun király uralma volt) Hunyadi Mátyásról, uralmának közel 30 esztendejéről méltatlannak érezte magát részletesebben írni, és abban bízott, hogy Mátyás tetteit majd „*nagyobb hangú hirdető*”-k „*díszesebb és méltóbb stílusban*” beszélnek el.

Thuróczy az első világi történetírónk, akinek munkáját áthatotta a *nemzeti szemlélet*, és a legtöbb esetben a köznemesség véleményét képviseli. Ezt a nézőpontot, gondolkodásmódot érhetjük tetten Werbőczy *Hármaskönyvében* is. A két munka évszázadokra határozta meg a magyar közgondolkodást és történeti tudatot: Werbőczy jogi munkáját a köznemesség bibliaként lapozta fel vitás esetekben, Thuróczy műve pedig a nyomtatásnak köszönhetően csak a mai Magyarország területén közel 40 példányban maradt fenn.

Magyar fordítása

Thuróczy János: A magyarok krónikája. Rogerius mester: Siralmas ének (2001). Ford. Bellus Ibolya, Kristó Gyula, Horváth János. Budapest: Osiris.

Irodalom

Magyar historiográfia I, 109–114.

MÁLYUSZ Elemér (1967): *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest: Akadémiai.

Pietro Ransano:

„A magyarok történetének rövid foglalata”

Pietro Ransano (Petrus Ransanus) 1428-ban született Palermóban, tanulmányait Firenzében és Perugiában folytatta. Domonkos rendi szerzetespap volt, szicíliai tartományfőnök, majd 1476-ban Lucera püspöke lett. Fő művét, a *Minden idők évkönyvei* című világtörténelmi összefoglalást még Szicíliában kezdte el írni. Az 1460-as évek végétől állt a nápolyi király szolgálatában, diplomáciai feladatokat kapott, ezek elvégzése során ismerkedett meg a magyar történelemmel, sőt Hunyadi Jánosról (*Corvinus János*) külön művet is írt. 1488-ban Magyarországra jött, hogy előmozdítsa

Beatrix lehetséges trónigényét. Kétéves itt-tartózkodása során Beatrixtól felkérést kapott egy országtörténet elkészítésére. *A magyarok történetének rövid foglalata (Epithoma rerum Hungaricarum)* ajánlása Mátyásnak szól ugyan, de rögtön kiderül, hogy Ransano a királyné kérésére kezdett írni. Munkájának fő forrása a Thuróczy-krónika volt, amelynek stílusát nem tartotta eléggé ékesszólónak.

A három részből álló országtörténet elején terjedelmes és aktuálpolitikai vonatkozásoktól sem mentes szónoklat, a második részben pedig ókori geográfusok munkáit és szóbeli információkat is felhasználó földrajzi leírás található, míg a harmadik részben olvasható a történeti összefoglalás, amely zömmel a *Thuróczy-krónika* tényanyagán alapul, bár az egyik *Szent István-legendát* és a *Szent Margit-legendát* is felhasználta, illetve a 15. század második felének vonatkozásában *szóbeli információi* is lehettek. Szövegének stílusa ékesszó, idézi a klasszikus szerzőkét. Ennek is tulajdoníthatjuk, hogy háttérbe szorul nála a hun hagyomány, és sokkal inkább Mátyás családjának római eredetét hangsúlyozza, amelyhez sajátos történetet kohol. A Hunyadi-címer hollója nyomán Mátyás őseit a római *Corvinus*okban „fedezi fel”, majd az al-dunai Kubin (Kovin/Keve) település nevéből egy Corvina nevű dunai szigetet „hoz létre”, amelyet Mátyás elődei birtokoltak volna Nagy Konstantin idejétől kezdve, és csak a török előrenyomulás miatt kényszerültek feladni. Ez a fiktív történet évszázadokon keresztül fennmaradt, számos későbbi szerző hivatkozott rá.

Ransano még Mátyás halála előtt befejezte művét, majd a király elhunytá után Beatrix érdekében felszólalt a királyválasztó országgyűlésen. Sikertelen fellépése után hazájába távozott, ahol 1492-ben halt meg.

Magyar fordítása

RANSANUS, Petrus (1999): *A magyarok történetének rövid foglalata*. Ford., utószó, jegyz. Blázovich László, Sz. Galántai Erzsébet. Budapest: Osiris.

Irodalom

Magyar historiográfia I, 114–117.

Antonio Bonfini:
„A magyar történelem tizedei”

A „magyar Livius”, *Antonio Bonfini* 1427-ben vagy 1434-ben született Patrignonében (saját elmondása szerint Ascoliban), gazdag patríciuscsalád sarjaként. Itáliai városokban

nevelősködött, tanítóskodott, megírta Ascoli történetét. Kiváló kapcsolatokkal rendelkező kora tudományos köreivel. 1486-ban járt először Magyarországon, rövid ideig Beatrix felolvasója volt, majd hazatért. Mivel az időközben nyomtatásban megjelent Thuróczy-krónika nem igazán tetszett Mátyásnak, Bonfini felkérést kapott egy korszerű és a humanista szempontoknak megfelelő országtörténet elkészítésére. Megbízását Mátyás halála után II. Ulászló is megerősítette, így tovább tudott dolgozni, 1492-re már eljutott az események tárgyalásában egészen Mátyás haláláig. Jutalma a II. Ulászlótól elnyert magyar nemesség lett. Időközben hazatért, és Ferrarában tanított. 1494-ben már újra Magyarországon volt, és folytatta művét egészen 1496 nyarának eseményeiig, de az év telén betegsége miatt abbahagyta az írást. 1502-ben, Magyarországon halt meg.

A magyar történelem tizedei (Rerum Ungaricarum Decades) című munka monumentális vállalkozás, tizedenként 10-10 könyvet tartalmaz (leszámítva az ötödik tizedet, amely öt könyvből áll). Bonfini 10 éven keresztül tanulmányozta a magyar történelmet, és munkájában igyekezett azt arányosabban bemutatni, mint ahogy a korábbi szerzők tették. Elődeinél jóval több külföldi forrásanyagot hasznosított: a több mint 50 forrásmunkához Mátyás király könyvtárában és Bécsben jutott hozzá. Első számú forrása az általa csak a „magyarok évkönyvei”-nek nevezett *Thuróczy-krónika* volt, amelyet egyébként nem tartott sokra, szemben *Pietro Ransano* művével, amelynek szerzőjét is nagyra értékelte. Ismerte *Rogierius* művét és egyes magyar szentek *legendáit*, de további magyar forrásai nem voltak. Számtalan világtörténeti, illetve más nemzetek történetét bemutató művet feldolgozott, azoknak a téma szempontjából érdekes részeit, adatait felhasználta. Ennek oka a magyar múlt vonatkozásában mutatkozó gyakori adathiány mellett az volt, hogy a magyar történelmet az egyetemes történelem részeként szemlélte.

A földrajzi bevezetés után öt történeti rész következik: először a hun és avar történetet, majd a magyar történelem 15. század közepéig tartó eseménysorát, végül a század második felének történéseit ismerheti meg az olvasó. Művének legértékesebb része – a terjedelmi szempontból utolsó harmad – ezután következik, hiszen itt már szóbeli információkra, illetve saját tapasztalataira is építhette mondanivalóját. Ez a kortörténeti rész egészen más szemléletet képvisel, mint pl. Thuróczy, aki alig foglalkozott a közel-múlt eseményeivel. Bonfini elfogultságai és előítéletei jócskán tetten érhetők ezekben a fejezetekben: Mátyás pártatlannak nem mondható dicsőítése éppen úgy, mint a Beatrix iránt táplált ellenszenv. Az is új elem, hogy nem csupán elbeszéli az eseményeket, de értékeli azokat, véleményt formál. Ezzel megújította nemzeti történetírástunkat, és megtette az első jelentős lépést a mai értelemben vett történettudomány megszületése felé.

Bonfini műve nemcsak új szemléletének, hanem elterjedésének (rövidesen 20 kéziratos másolatot készítettek, a 16–17. században pedig többször megjelent nyomtatásban)

köszönhetően Thuróczy-krónikájánál is nagyobb hatást gyakorolt a hazánk történelmével foglalkozó munkákra. *A magyar történelem tizedei* az utolsó országtörténet, ezt követően teljességre törekvő összefoglalást évszázadokig – az első, immár szaktudományos munkák megszületéséig – nem írtak.

Magyar fordítása

BONFINI, Antonio (1995): *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest: Balassi (új kiadás: Budapest: Osiris, 2019).

Irodalom

KULCSÁR Péter (1973): *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*. Budapest: Akadémiai. *Magyar historiográfia I*, 118–123.

Galeotto Marzio:
„*Mátyás király jeles, bölcs és elmés*
mondásairól és tetteiről”

Mátyás udvarának kisebb történetírói között szokták említeni a korszak neves humanistáját, *Galeotto Marziót*, aki *Janus Pannonius* barátja volt (együtt tanultak Ferrarában és Padovában). Többször járt Magyarországon és gyakran tartózkodott Mátyás király udvarában. 1484 és 1487 között írta *Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásairól és tetteiről* (*De egregie, sapienter et iocose dictis ac factis Matthiae regis*) című művét, amely anekdoták, párbeszédek füzére. Művéből nemcsak Mátyást, hanem a korabeli magyar királyi udvart is megismerhetjük.

Magyar fordítása

MARZIO, Galeotto (1977): *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Ford., utószó, jegyz. Kardos Tibor. Budapest: Magyar Helikon.

Oláh Miklós
történeti munkái

Oláh Miklós 1493-ban született Nagyszebenben, egy, a Hunyadiakkal és a havasalföldi fejedelmi családdal rokonságban álló elmagyarosodott román nemes, Oláh István

szászvárosi királybíró fiaként. Váradi, majd budai tanulmányai után papi pályára lépett, esztergomi kanonok és komáromi főesperes lett. II. Lajos, majd a mohácsi csata után Mária királyné titkáráként dolgozott, úrnőjét Németalföldre is követte, ahonnan hazatérve Ferdinánd kormányzatában töltött be különböző tisztségeket, így már 1543-tól kancellár volt, miközben egyházi pályafutása is felfelé ívelt: zágrábi (1543), majd egri püspök (1548) lett, végül esztergomi érseki kinevezést kapott (1553). Bécsben hunyt el 1568-ban. Két könyvtára is volt: egyet Nagyszombatban, egyet pedig Bécsben tartott. A Rotterdami Erasmusszal is kapcsolatba került művelt főpap volt a hazai ellenreformáció egyik megindítója: könyveket adott ki, zsinatokat tartott, iskolát szervezett (ő adta át a jezsuitáknak a nagyszombati városi iskolát, amelyből később kifejlődhetett a nagyszombati egyetem).

Még külföldi tartózkodása során írta meg két történeti munkáját, a *Hungáriát* (1536) és az *Athilát* (1537), amelyekkel célja nemcsak a magyar történelem bemutatása volt, hanem annak felvázolása is, hogyan juthat hazája a történelmi mélypontról újra a csúcra. Valójában egy munka két fejezetéről van szó: a *Hungária* egyfajta Kárpát-medencei földrajzi bevezető, míg az *Athila* hun–magyar őstörténeti összefoglalás. A földrajzi bevezetőben, amely jócskán teljesebb, mint a középkor végi történeti munkák (Ransano, Bonfini) geográfiai szemléi, sok művelődéstörténeti adatot ismertet, ezek közül jó néhányat ma is hivatkozik a történeti szakirodalom (pl. Mátyás király Corvina-könyvtáráról). Munkájához térképet is használhatott, vélhetőleg Lázár deák Bakócz Tamás megbízásából 1520-as években készült munkáját. A *Hungáriát* először Bél Mátyás adta ki 1735-ben.

Oláh Miklós őstörténeti munkájához nyilvánvalóan felhasználta korábbi szerzők műveit, így a Thuróczy-krónikát, Bonfini monumentális történeti összefoglalását és Brodarics István Mohácsról írott művét. Az *Athila* azonban nem rendelkezik történeti forrásértékkel, hiszen nem több mint a középkor végén már többször megfogalmazott hun–magyar hagyomány újabb összefoglalása, amely leginkább művelődéstörténeti értékkel bír. Nyomtatásban először 1568-ban jelent meg.

A Hungária és az Athila magyar fordítása

OLÁH Miklós (2000): *Hungária. Athila*. Szerk. Kulcsár Péter. Az *Athilát* ford., jegyz., utószó Kulcsár Péter, a *Hungáriát* ford., jegyz. Németh Béla. Budapest: Osiris.

Irodalom

FODOR István (1990): *Oláh Miklós Hungáriája. Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulmányai*. Budapest: Akadémiai.

Verancsics Antal
történetírói munkássága

Verancsics Antal 1504-ben született a dalmáciai Sebenicóban, egyetemi tanulmányokat pedig Padovában folytatott. 1530-ban Szapolyai János titkára lett, és fontos diplomáciai küldetéseket teljesített. 1549-ben pártot váltott, elhagyta Erdélyt, és I. Ferdinánd szolgálatába állt, évekig volt konstantinápolyi követ. Oláh Miklós halála után esztergomi érsek lett, majd királyi helytartó. Mint korának legtöbb humanistája, ő is írt verseket, de ezeknél sokkal fontosabb levelezése, leveleit ugyanis tudatosan az utókor számára fogalmazta. Jelentős régészeti munkásságot fejtett ki, eredményeit latin nyelvű monográfiában foglalta össze.

Verancsics szeretett volna nagy történetíróként az utókor emlékezetébe bekerülni, ezért az 1530-as években elkezdte az anyaggyűjtést Bonfini művének folytatásához. Bár hatalmas anyagot gyűjtött össze, művét megírni nem tudta, pontosabban hivatali elfoglaltságai mellett csak az előszó és a néhány töredék megfogalmazására maradt ideje. Művét megalapozó feljegyzései közül ki kell emelni *Budától Konstantinápolyig vezetett útinaplóját*. A művészetek és a műalkotások iránti vonzódása miatt ezeket igyekezett alaposan megfigyelni, leírni, ahogyan azt Oláh Miklós tette a néprajzi, természeti stb. vonatkozások tekintetében.

Verancsics történeti feljegyzéseinek magyar fordítása

1504–1566 *Memoria Rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv)* (1981). S. a. r., utószó, jegyz. Bessenyei József. Budapest: Magyar Helikon.

Istvánffy Miklós:
„A magyarok történetének 34 könyve”

Istvánffy Miklós 1538-ban született, de családja arra kényszerült, hogy a török elől Baranyából elmeneküljön, így a fiatal Istvánffy először Várdai Pál érsek apródja, majd Oláh Miklós érsek pártfogoltja lett, aki Padovában és Bolognában taníttatta. Később Oláh Miklós titkára lett, majd az érsek halála után kancelláriai pályára lépett, királyi tanácsos, végül alnádor lett. A tizenöt éves háború több csatájában részt vett, közben főajtónállói címet kapott. Egy lovaglás közbeni agyvérzés miatt visszavonult, és fő művét sem tudta befejezni.

Istvánffy monumentális munkája, *A magyarok történetének 34 könyve* (*Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*) a magyar humanista történetírás csúcsa, valójában saját százada (pontosabban az 1490–1613 közötti időszak) történetét írta meg, Bonfini műve folytatásaként. Az első részben az 1550-ig terjedő időszak eseményeit foglalja össze alapvetően a rendelkezésére álló írott források alapján, míg a második részben már nagyban támaszkodik személyes élményeire és értesüléseire. Eseménye neki is Mátyás erős állama volt, amelynek rangjához csak a fegyelem (*disciplina*) és a régi vallási egység (*religio*) helyreállításával lehet visszatérni. Istvánffy kifejezetten Habsburg-párti és ellenreformációs nézeteket vallott, a történelem mozgatóit a kiemelkedő egyéniségekben találta meg, akikről igyekezett részletes jellemrajzot közölni. Bár számára is fontos az antikvitás, ezzel kapcsolatban mérsékeltebb elődeinél, de az ország ókori kapcsolódásai nála is hangsúllyal szerepelnek.

Istvánffy művének forrásértéke kiemelkedő, mivel megírása során a saját maga által összegyűjtött forrásokra, gazdag magánkönyvtárára és személyes értesüléseire, tapasztalataira támaszkodott. A kéziratot először Pázmány Péter adatta ki 1622-ben, ezt további három kiadás követte, nem csoda, ha a gondosan szerkesztett, jól és színesen megírt szöveg Bonfini műve mellett évszázadokig a leggyakrabban forgatott magyar történeti összefoglalás volt. A szöveget a 17. században Tállyai Pál fordította magyarra, ez azonban évszázadokig kéziratban maradt.

Magyar fordítása

Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában, I/1–3.

(2001–2009). S. a. r. Benits Péter. Budapest: Balassi.

Szamosközy István magyar történeti művei

Szamosközy István Kolozsváron született 1565-ben (?), Heidelbergben és Padovában tanult, majd hazatérte után a gyulafehérvári fejedelmi levéltár vezetője lett. Ennek következtében korának eseményeiről meglehetősen jól értesült volt. Tehetségét már kortársai elismerték: Bocskai István az ország történetírójává nevezte ki, sőt végrendeletében Szamosközy erdélyi történeti munkájának megjelentetésére 2000 forintot hagyott. Szamosközy István művelt humanistaként költeményeket, sőt régészeti munkákat is írt a daciai feliratos emlékekről, régi pénzekről stb.

Szamosközy a legnagyobb erdélyi magyar történetíró, azonban a magyar történelemre vonatkozó művei elkallódtak vagy töredékesen maradtak fenn. A csonka szövegű *Könyv a magyarok dolgairól* (*Rerum Ungaricarum libri*) az 1558–1586 közötti időszak

magyar történelmét, a szintén töredékben megmaradt *Öttrészes könyv Erdély dolgairól* (*Rerum Transylvanarum Pentades*) már csak Erdély történetét tárgyalja, ahogy a hasonlóképpen töredékes *Héttrészes könyv* (*Hebdomades*) is. Szamosközy ugyanis az erdélyi különállás gondolatának képviselője volt, saját hazájának sanyarú sorsa foglalkoztatta, így gondolatmenetében élesen elválnak az erdélyi és a magyarországi magyar ügyek és történések. Korának meghatározó élményét jelentették az Erdélyre zúduló többszöri pusztítások, amelyeknek okait is feltárja, és az egyes személyek bemutatása kapcsán elfogulatlanságra törekszik (bár Bocskai István személyét a Báthory Zsigmond idején lezajlott vérengzések kapcsán gyakorlatilag hallgatással igyekszik mentesíteni). Szamosközy alapos felkészültségű humanista tudós volt, állításait kútfőkre, megbízható forrásokra alapozta, tárgyát sokoldalúan igyekezett bemutatni. Műveit magyar nyelvű feljegyzésekkel alapozta meg, csak a végső megszövegezésnél váltott latin nyelvre. Szamosközy munkái csak a 19. században jelentek meg nyomtatásban (Szilágyi Sándor adta ki történeti műveinek töredékeit és jegyzeteit), de kéziratait Szamosközy halála után közvetve vagy másodkézből sokan felhasználták.

Az Erdély történetével foglalkozó műveinek magyar fordítása (válogatás)

SZAMOSKÖZY István (1981): *Erdély története (1598–1599, 1603)*. Ford. Borzsák István. Vál., bev., jegyz. Sinkovics István. Budapest: Európa.

Emlékirat és önéletírás

Az egyes eseményeket elbeszélő vagy egy személy saját életének egy szakaszát vagy egészét összefoglaló, elsősorban az utókornak (egy esetekben a kortársaknak) szánt történeti elbeszélések műfaji sajátosságai okán rendszerint a szerző értékítéletétől erőteljesen átítatott, sajátos (egyéni) narratívát megjelenítő, elfogult szövegek. *Emlékiratszerű* munkák már a középkor folyamán is keletkeztek, míg a modern értelemben vett *önéletírás* Magyarországon a kora újkorban jelent meg; utóbbi esetében az antikvitas (pl. Szent Ágoston *Vallomásai* című műve) hatása erőteljesen érzékelhető, hiszen a szerző nemcsak saját életét kívánja kedvező fényben feltüntetni, de igyekszik valamilyen tanulságot is levonni. Az önéletírás műfaja a 20. századra teljesedett ki, hiszen sok államférfi ezt a formát választotta, hogy történelemalkító szerepét az utókornak bemutassa. Mindkét műfaj esetében érdemes erőteljes forráskritikát alkalmazni, ugyanakkor különös értéküket az adhatja, hogy más történeti forrásból esetleg ismeretlen adatokat közvetíthetnek.

*Középkor
és kora újkor*

Első emlékirat-jellegű forrásaink érdekesen, a szemtanú hitelességével adják elő kor-szakuk személyesen átélt történéseit. Többségük a magyar történelem sorsfordító eseményeihez – tatárjárás, Dózsa-féle parasztháború, Mohács – kapcsolódik, de ezzel együtt az eseménytörténet színes, élményszerű összefoglalásán túl művelődés- és gazdaságtörténeti jelentőséggel is bírnak.

Richárd testvér jelentése
Julianus barát útjáról

Richárd testvér (frater Riccardus; más forrásból ismeretlen domonkos rendi szerzetes) IV. Béla idején készítette el jelentését a szintén domonkos *Julianus* barátnak és szerzetestársainak a keleti magyarok felfedezésére tett utazásáról (1235–1236). Az út előzménye Ottó testvér keleti útja (1231–1234) volt, aki már betegen tért haza, de még halála előtt részletesen beszámolt tapasztalatairól. Julianus három társával 1235. május elején indult útnak vélhetőleg a pesti domonkos kolostorból Konstantinápoly felé. Ott hajóra szálltak, áthajóztak a Fekete-tengeren, és valószínűleg Tmutarakannál (a későbbi Tamany közelében) kötöttek ki. Innen kelet felé indultak, és eljutottak az alánok földjére, ahol fél évig tartózkodtak, de nem találtak magyarokat. Innen két szerzetes visszaindult Magyarországra. Julianus és Gellért testvér északi irányba indult el, 37 napot gyalogoltak sivatagos területeken keresztül, míg egy *Bundaz* (Burdász) nevű muszlim városba nem értek. Innen tovább gyalogoltak egy másik, ismeretlen nevű muszlim városba. Gellért itt halt meg. Julianus tovább folytatta útját, egy muszlim pap szolgájaként, és eljutott a volgai Bolgárországba. Az egyik városban találkozott egy magyar asszonnyal, akit ide adtak férjhez. Az asszony útmutatásai alapján folytatta útját, és megtalálta az őshazában (*Magna Hungaria*) maradt magyarokat, akiknek megértette nyelvét. Itt kapta a hírt, hogy a keleten lakó mongolok meg fogják támadni Európát. Hazatérte után mindenről tájékoztatta a magyar királyt. A jelentés szövege több 13. és 14. századi kéziratból is ismert. Julianus második útjáról (1237), amikor csak Szuzdalig tudott eljutni, már maga készített feljegyzést (*Levél a tatárok életéről*). Mindkét szöveg a pápai kúria részére készült, azonban az az állítás, hogy Julianus „pápai kém” lett volna, minden bizonnyal túlzás.

Magyar fordítása

Julianus barát és Napkelet fölfedezése (1986). Vál., bev., jegyz. Györffy György. Budapest: Szépirodalmi, 61–70 (*A Julianus első útjáról készült jelentés 1237-ből. Nagy-Magyarország dolgáról, melyet Riccardus fráter szerzett IX. Gergely pápa idejében*; ford. Györffy György), 71–82 (*Julianus második útjáról készült jelentése 1237–38-ból – Levél a tatárok életéről*; ford. Györffy György).

Irodalom

GYÖRFFY György (1986): Napkelet fölfedezése. In *Julianus barát és Napkelet fölfedezése*. Vál., bev., jegyz. Györffy György. Budapest: Szépirodalmi, 5–57.

GYÖRFFY György (1993): Régi kérdések – új válaszok. A magyar krónikákról, az ősmondákról és a vezérekéről. In GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Budapest: Balassi, 68–77.

OBRUSÁNSZKY Borbála (2002): Átutazó. *Magyar Nemzet*, 2002. március 23. Online: <https://magyarnemzet.hu/archivum-magyarnemzet/2002/03/atutazo>

Rogerius:
„Siralmas ének”

Rogerius az első bizonyosan idegen származású történetírónk (Dél-Itáliában, Apuliában született 1205 körül), viszont számtalan alkalommal teljesített Magyarországon egyházi diplomáciai megbízatásokat, így közvetlen ismeretei voltak a hazai viszonyokról, sok esetben szem- és fültanú volt. A tatárjárás idején váradi főesperes volt, *Siralmas ének* című művében az általa átélt eseményekről számol be. A levél formában írt, Pecorari Jakab bíborosnak címzett munka keletkezését a kutatás 1243-ra teszi, de szövege csak rövidített formában, a Thuróczy-krónika 1488-as kiadásainak függelékében maradt fenn. Ez arra utal, hogy a középkori Magyarországon ismerték Rogerius művét, bár annak tartalmát nem hasznosították a krónika szövegében, amely csak röviden számol be a tatárjárásról. Munkájának műfaja *geszta*, még inkább azonban *emlékiratnak* szokás tekinteni, amelyben az általa átélt eseményekről, illetve személyes benyomásairól regényesen ír. Külön kiemelendő, hogy Rogerius nemcsak tudósít, hanem a korabeli skolasztika módszerét alkalmazva igyekszik a tatárjárás okait is feltárni, végkövetkeztetése szerint nem Isten büntetéséről van szó, hanem az ország megosztottságának, a király és a bárók ellentétének következményéről. Művében nem foglal állást, sokkal inkább arra törekszik, hogy az eseményeket értékelje-elemezze,

miközben mindezt személyes élményeivel, pl. fogságba esésének leírásával színesíti. Rogerius *Siralmas éneke* – Spalatói Tamás regionális (a salonai egyházzól és Spalato városáról írt) történeti munkája mellett – a tatárjárás eseményei vonatkozásában legfontosabb forrásunk, de nemcsak történeti forrásként elsőrangú, hanem kifejezett irodalmi értékkel bíró, ritmikus prózában írt szöveggént is értékes alkotás.

Magyar fordítása

Thuróczy János: *A magyarok krónikája. Rogerius mester: Siralmas ének* (2001). Ford. Bellus Ibolya, Kristó Gyula, Horváth János. Budapest: Osiris.

Irodalom

Magyar historiográfia I, 60–64.

Kottaner Jánosné emlékirata

A pozsonyi születésű *Wolfram Ilona* bécsi patríciusasszony először Székeles Péter soproni polgármester, majd Hans Kottaner bécsi tanácsnok felesége volt. *Német nyelvű emlékirata* életének legizgalmasabb időszakáról (1439–1440) számol be, amikor Luxemburgi Zsigmond leányának, *Erzsébet királynénak* az udvarhölgyeként, úrnője megbízásából ellopta a Szent Koronát a visegrádi várból, majd részt vett a gyermek V. László koronázásán, és a koronázási szertartás során ő tartotta kezében a csecsemő uralkodót. Szemtanúként számol be nemcsak a vele megtörtént, hanem országos eseményekről; a stílus elevensége és érdekesítő előadásmódja arra utal, hogy a szöveg lejegyzője gyakorlott íródeák lehetett, aki Kottanerné elmondása alapján fogalmazta meg az emlékirat szövegét. Kottanerné férjével együtt 1452-ben V. Lászlótól az előbb ismertetett cselekményekben szerzett érdemeiért a Csallóközben birtokadományt kapott.

Magyar fordítása

A korona elrablása. Kottaner Jánosné emlékirata, 1439/1440 (1979). Ford., közzét. Mollay Károly. Budapest: Magyar Helikon.

Irodalom

Magyar historiográfia I, 102.

Taurinus István eposza

A morvaországi származású *Taurinus* (Stieröxel) *István*, Bakócz Tamás esztergomi érsek környezetének tagja 1515-ben kezdett el írni egy ötkötetes, a Dózsa-féle parasztháborút feldolgozó eposzt (*Stauromachia id est cruciatorum servile bellum* = *Paraszti háború*), amely végül 1519-ben jelent meg nyomtatásban. Taurinus gyakorlatilag szem- és fültanúja volt az eseményeknek, pl. ezért is tartották sokáig hitelesnek az általa közölt „ceglédi beszédet”. Az események elbeszélése bizonyosan első kézből szerzett információkon alapszik, ugyanakkor a szerző végletesen elfogult, olthatatlan gyűlölettel viseltetik a felkelt parasztok iránt.

Magyar fordítása

TAURINUS István (1972): *Paraszti háború*. Ford., utószó Geréb László. Második kiadás. Budapest: Magyar Helikon.

Irodalom

Magyar historiográfia I, 123.

Ludovicus Tubero kortörténeti feljegyzései

A Ragusa (ma: Dubrovnik) melletti bencés kolostor apátja, *Ludovicus Tubero* (Ludovik Crijević) az 1490–1522 közötti eseményeket foglalja össze, művének fele magyarországi vonatkozású. A szerző Váradi Péter és Frangepán Gergely kalocsai érsekkel tartott fenn szorosabb kapcsolatot, és figyelemmel kísérte a magyar eseményeket. Művében Magyarország mint Ragusa (lehetséges) oltalmazója jelenik meg, éppen ezért viseli meg az ország belviszályok miatti meggyengülése. Részletesen beszámol a Dózsa-féle parasztháborúról is: Tubero világosan látta a parasztháború okait, és a felkelés vezetőjének, Dózsa Györgynek a működését is hitelesen mutatja be.

Magyar fordítása

TUBERO, Ludovicus (1994): *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Közread. Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

Irodalom

Magyar historiográfia I, 123.

Brodarics István:
„Igaz történet”

Brodarics István szerémségi köznemesi családban született 1480 körül. A padovai és a bolognai egyetemen tanult, ahonnan a kánonjog doktoraként tért vissza, ezt követően egyházi pályája gyorsan ívelt felfelé: Bakócz Tamás esztergomi érsek, majd Szatmári György pécsi püspök munkatársa lett. 1522–1525 között Rómában II. Lajos követe volt, hazatérve 1526 márciusában az ekkor már szerémi püspök Brodarics kancellár lett, tehát Magyarország akkori kormányzatának legfőbb irányítója. A mohácsi csatából szerencsésen megmenekült, először Pozsonyba ment Mária királynéhez, majd átállt Szapolyai János oldalára, és Budán telepedett le. Ettől kezdve haláláig hű maradt János királyhoz, akinek tanácsadója és diplomatája volt. Szapolyai pécsi (1536), majd váci püspököknek nevezte ki (1537), a halál utóbbi székhelyén érte 1539-ben.

Brodarics *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár Mohácsnál vívott csatájáról* (*De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*) című művét a hagyományos álláspont szerint I. Zsigmond lengyel király felkérésére írta, ám a bizonyítékként felhozott keltezetlen (de minden bizonynyal 1526 szeptemberében íródott) levélben a lengyel király pusztán II. Lajos sorsáról érdeklődött, illetve a magyar trón lehetséges várományosaként egyfajta helyzet-elemzést várt a magyar kancellártól. Maga a szöveg sem utal ilyen megbízásra, viszont egyes helyei, valamint Brodarics egyik 1527-es levele egyértelművé teszi, hogy művét a Johannes Cuspinianus bécsi humanistának német-római birodalmi rendekhez intézett, törökellenes beszédében megfogalmazott vádak cáfolatára írta. Az *Igaz történet* 1527 áprilisában jelent meg Krakkóban. Műfajából következően meglehetősen szubjektív, elfogult Szapolyai János irányába, sőt egyfajta politikai vitairatnak is tekinthetjük. Mindezekkel együtt az előzményekről és a csatáról szóló beszámolója hiteles, személyes tapasztalásból származó adatai megbízhatóak.

Magyar fordításai

BRODARICS István (1983): *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Ford.

Kardos Tibor. Előszó, jegyz. Szigethy Gábor. Budapest: Magvető.

BRODARICS István (2011): *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről* (ford., jegyz. Kulcsár Péter). In *Brodarics-emlékkönyv. Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után. Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz (1527. március 18., Dévény)*. Írta, a kötet dokumentumait válogatta és a tájékoztató irodalomjegyzéket összeállította Kasza Péter, Pálffy Géza. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 100–125.

Irodalom

Brodarics-emlékkönyv. Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után. Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz (1527. március 18., Dévény) (2011). Írta, a kötet dokumentumait válogatta és a tájékoztató irodalomjegyzéket összeállította Kasza Péter, Pálffy Géza. Budapest: Magyar Országos Levéltár.

Szerémi György: „Magyarország romlásáról”

Szerémi György 1490 körül született a délvidéki Kamancban (ma: Sremska Kamenica), magyar nemzetiségű családban, de a település nemzetiségi viszonyainak köszönhetően szerbül is kiválóan megtanult. A Dózsa-féle parasztháború eseményeit, a felkelés megrázó leverését szülőföldjén élte át. Magasabb fokú iskolákat nem végzett, de Gyulán folytatott tanulmányai elegendőek voltak papi felszenteléséhez, élete végén viszont, 1548-ban beiratkozott a bécsi egyetem bölcsészeti karára. 1514 után Váradon volt káplán, 1523-ban aradi kanonok lett, majd II. Lajos, végül Szapolyai János udvari káplánja. Buda elfoglalása után Izabella királynéval Erdélybe ment, és itt írta meg emlékiratát.

Szerémi *Magyarország romlásáról* (*Epistola de perditione regni Hungariae*) írt latin nyelvű műve az 1456–1543 közötti időszak történeseit dolgozza fel. Műfaja szerint emlékirat, tárgyalásmódját tekintve igazi humanista történetírói alkotás, bár nyelvi megformáltsága, igényessége más humanista tudósok munkáihoz képest jóval alacsonyabb színvonalú. Művét Verancsics Antal felkérésére írta – „*Antal erdélyi prépostnak átadtam ezt kérésére írásban ajándékba*” – 1545–1547 között, adatgyűjtése és személyes tapasztalatai alapján. Szerémi írása nélkülözi az egységes szerkesztési elveket, valójában laza anekdotafűzér, és a történeti forráskritika ekkor már humanista módszertanát sem alkalmazza, bár egyes adatainak hitelessége kapcsán ő maga is kételyét fejezi ki. Ugyanakkor következetesen képviseli a hit, a becsület, a tisztesség és az emberség alapelvét, ezeket számon is kéri hősein, pl. Szapolyai Jánoson: „*ez nem tisztesség, hanem becsstelenség.*” Lajos király halálának leírása, bár annak valóságtartalma nyilvánvalóan nincs, egyúttal a kortársaknak azt a bizonytalanságát jeleníti meg, amely a király megölésével kapcsolatos szóbeszédeket ösztönözte. Szerémi művét szigorú forráskritikával kell használni, de a korszakról és a szereplőkről megfogalmazott megállapításai sokszor nagyon jellemzőek, ezekben a korabeli „nép hangja” szólal meg.

Magyar fordítása

SZERÉMI György (1979): *Magyarország romlásáról*. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. Bev., szövegmagy. Székely György. Budapest: Szépirodalmi.

Forgách Ferenc: „Emlékirat Magyarország állapotáról”

Forgách Ferenc Budán született az 1530-as évek első felében. Eredetileg protestáns volt, de később katolizált. Oláh Miklós támogatásával a padovai egyetemen tanult, 1557-ben váradi püspök lett. Mivel Ferdinánd párthíve volt, püspöki székét ténylegesen nem tudta elfoglalni, ezért inkább diplomáciai működést fejtett ki: 1558-ban a birodalmi gyűlésen sikeres szónoklatot tartott, amely után 48 ezer katonát szavaztak meg Magyarország védelmére. 1566-ban lemondott püspökségéről, majd 1568-ban János Zsigmond erdélyi fejedelem szolgálatába állt, 1571-ben Erdély kancellárja lett, de elhatalmasodó betegsége miatt utolsó éveit Itáliában töltötte. Padovában halt meg 1577-ben.

Az *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt* (*De statu rei publicae Hungaricae Ferdinando, Johanne, Maximiliano regibus ac Johanne secundo principe Transsylvaniae commentarii*) 1568–1573 között készült, átfogó történeti feldolgozás az 1540–1572 közötti időszak magyar és erdélyi eseményeiről. Ugyanakkor nem lehet eltekinteni attól, hogy Forgách munkája emlékirat, így nem tud elszakadni saját, meglehetősen kritikus szemléletétől; összességében egy mindenből kiábrándult, megkeseredett szerző munkája, amelyben az ország romlásának okait vizsgálja, és a lehetséges kiutat igyekszik keresni. Az eszményi uralkodó Forgách számára is Mátyás király, akinek nagyságához utódai nem tudtak felőlni. Szemben más katolikus szerzőkkel, Forgách felekezeti tekintetben közömbös, az ország felemelkedését pedig saját erőből képzelte el (abban érthetően nem tulajdonított jelentőséget a Habsburgoknak). Forgách Ferenc emlékirata mindezek ellenére megfelelő forráskritikával jól hasznosítható, mivel értesülései megbízhatóak, leírásai részletesek. Munkájából csak a Szigetvár esetével kapcsolatos rész jelent meg nyomtatásban, de a teljes szöveget kéziratok másolatok révén sokat ismerték, és történeti munkákhoz fel is használták.

Magyar fordítása (válogatás)

FORGÁCH Ferenc (1982): *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt*. Ford. Borzsák István. Vál., szöveggond., szövegmagy., utószó Kulcsár Péter. Budapest: Szépirodalmi.

Újkor

A memoárirodalom kiteljesedésének korszaka az újkor volt, ekkor vált divattá „az államférfiaktól az udvarhölgyekig” bezárólag az emlékiratírás. A műfaj sajátosságainak megfelelően ezekben az írásokban a titkos tárgyalásoktól egészen a hálószobatitkokig sok mindenre fény derül, természetesen a szerző saját előítéleteinek, önmentésének sajátos fénytörésében. Az emlékiratok sok olyan adatot is megőriztek, amelyre más forrásokban esetleg még csak utalás sincs, vagy ha van is, értelmezése nehézkes. Ezek a szövegek a politikatörténeten túl számtalan társadalom- és művelődéstörténeti adalékkal szolgálnak, ezért a történeti kutatás számára kifejezetten fontos, de az előbbiek okán erős forráskritikával kezelendő elbeszélő források.

Emlékiratok a 17. századból

A barokk idején megváltozott a történetírás, elindult a szaktudománnyá válás útján. Előtérbe került viszont a *napló* és az *emlékirat*. Az előbbi szárazabb, de hitelesebb műfaj, a szerző életének vagy egy életszakaszának személyes krónikája. Ahogy már a korábbiakban láthattuk, az emlékirat egy kiemelkedő személy vagy jelentős esemény (sor) emlékének megörökítése szándékával íródott, kifejezetten azért, hogy a szerző narratíváját jelenítse meg, és ezáltal hasson a nyilvánosságra, gyakran az utókorra. A barokk idején mind a napló, mind az emlékirat középpontjában a szerző, saját fontossága, jelentősége áll, ő lesz a szöveg „hőse”, akinek eszméit is részletesen megismerhetjük, nemcsak az átélt események krónikáját.

Az 1607-ben született *Kemény János* Bethlen Gábor udvarában nevelkedett, eszménye élete végéig a nagy fejedelem maradt. Kemény politikai karrierje I. Rákóczi György idejében kezdődött, Rákóczi azonban bizalmatlan volt a tehetséges államférfi és hadvezér irányában, ráadásul a fejedelem fia, amikor átvette a fejedelmi pálcát, hasonlóan gondolkodott. Nem volt sikeres politikus, bár később fejedelem is lett (1661–1662). II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjáratának személyesen is áldozatul esett: a tatárok fogságba hurcolták. Művei többségét bahcsiszeráji fogságában írta (1657–1659).

Kemény János önéletírásában szorosan összefonódik a köz- és a magánélet, de sokkal inkább a korszak és a kortársak, az események bemutatása hangsúlyos. Visszaemlékezései a század elejével kezdődnek, a középpontban Bethlen Gábor és I. Rákóczi György kora áll, utóbbi halálával a mű megszakad. Kemény művét nem a megjelentetés

céljával írta meg, kortársairól írott éles bírálatai lehetetlenné tették volna politikai tervei megvalósítását. Célja sokkal inkább saját narratívájának az utókor számára történő bemutatása volt, ahogy ő fogalmazott, „*kedves atyámfiainak és gyermekimnek emlékezetül hagyásra*” írta meg művét. Véleménye Bethlen államférfiúi nagyságáról és I. Rákóczi György kicsinyességéről, fősვნყségéről és bizalmatlanságáról évszázadokig meghatározta a történeti közgondolkodást. Kemény Jánossal kezdődik a magyar barokk irodalomban meghatározó műfajjá vált önéletírás új korszaka.

Az erdélyi Kisbún faluban 1642-ben született *Bethlen Miklós* korának kiemelkedő erdélyi államférfiúja és tehetséges írója volt. Tanulmányait Heidelbergben, Utrechtben és Leidenben folytatta, járt Londonban és Oxfordban, találkozott II. Károly angol királlyal, majd Franciaországban Turenne marsallal és Colbert pénzügyminiszterrel. Nagy tisztelője volt Zrínyi Miklósnak, akit személyesen is felkeresett. Apafi Mihály fejedelem idején indult közéleti karrierje, de a pártharcok során szembekerült a nagyhatalmú erdélyi kancellárral, Teleki Mihállyal, aki börtönbe vetette. Később karrierje folytatódott, a Habsburg-korszak kezdetére már a fejedelmi tanács tagja volt, a Gubernium idején pedig kancellár lett, ám a koncepciós politikai vezető hamarosan újraráb volt, 1704–1708 között Szébenben tartották fogságban, majd Bécsbe szállították. Évek múltán szabadult, Erdélybe már nem tért vissza.

Bethlen Miklós önéletírása monumentális munka, amely az elméleti megalapozást tartalmazó *Előljáró beszédet* követően két részre tagolódik: az első könyv a szerző születésétől 1666-ig terjedően; a második 1667-től 1710-ig mutatja be az önéletíró sorsát. Az első részben részletes önjellemzést ad magáról, bemutatja családi életét, a második részben magánélete kevésbé jelenik meg, sokkal inkább a politikai történésekre összpontosít, lelki, vallási, személyi sérelmek hatják át írását. A magyar nyelven írt szövegen érezhetőek az erdélyi beszélt nyelv fordulatai, és azt rendre közmondások, latin szólások és dialógusok teszik színeesebbé. Talán latinul jobban fogalmazott, mégis magyarul írt, különösen a gondosabban szerkesztett első rész kiemelkedő nyelvi szempontból.

Az emlékiratok (magyar) kiadásai

Bethlen Miklós önéletírása, I–II. (1955). Előszó Tolnai Gábor. S. a. r., jegyz. V. Windisch Éva. Budapest: Szépirodalmi.

Kemény János és Bethlen Miklós művei (1980). Magyar remekírók. Szöveggond., jegyz. V. Windisch Éva. Budapest: Szépirodalmi.

Kemény János önéletírása 1657–1658 (1986). Szöveggond., jegyz. V. Windisch Éva. Budapest: Szépirodalmi.

Emlékiratok a 18. századból

A 18. századból a Rákóczi-szabadságharc két meghatározó szereplőjének, a fejedelemnek és tábornokának emlékiratait érdemes megemlíteni.

II. Rákóczi Ferenc, Magyarország és Erdély fejedelme emlékiratainak (*Emlékiratok a magyarországi háborúról*) pontos keletkezési idejét nem ismerjük, de Rákóczi feltételezhetően 1717 első felében írta. A franciaországi számkivetettségben élő fejedelem XIV. Lajos halála után egy kamalduli kolostor (Grosbois) vendégházába vonult vissza, hogy megírja a szabadságharc eseményeit 1703-tól 1711-ig bemutató emlékiratait. Az emlékirat a bukás, a bujdosás és a számkivetettség érzésétől átítatott, elmélkedő írásmű. A franciául megírt munka Rákóczi halála után, 1739-ben jelent meg Hágában.

Károlyi Sándor báró, kuruc, majd császári tábornagy, a szatmári béke (1711) tárgyalója és aláírója volt. A körülmények között elérhető legelőnyösebb békefeltételek kialakítása, majd a béke megkötése miatt a kuruc hadvezérben többen árulót láttak. Szerintük a Rákóczi-vagyont akarta megkaparintani, ebből azonban később csak kisebb részre tehetett szert. Más nézetek szerint féltékeny volt Rákóczira, és ezzel, illetve a fejedelemmel támadt nézeteltéréseivel magyarázzák a tábornagy szerepvállalását és döntését. 1712-ben császári altábornagyi kinevezést és grófi rangot kapott. Mária Teréziától elnyerte a legmagasabb katonai rangot: császári tábornagy lett. Károlyi – sajnos hiányosan fennmaradt – önéletírása (*Magam életének s az alatt történt állapotoknak emlékezetes folyási*), érdekes naplóföljegyzései és Rákóczival folytatott levelezése később nyomtatásban is megjelent.

Az emlékiratok (magyar) kiadásai

Gróf Károlyi Sándor önéletírása. Toldalék: Gróf Károlyi Sándor napló-jegyzetei. „Szatmári békeség”

Pulay Jánostól I–II. (1865). Kiad. Szalay László. Bev. Thaly Kálmán. Pest: Heckenast Gusztáv.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig (1978).

Ford. Vas István. Tan., jegyz. Köpeczi Béla. Szöveggond. Kovács Ilona. Budapest: Akadémiai.

II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig (2004). Ford. Vas

István. S. a. r., életrajzi jegyz. Kovács Ilona. Budapest: Osiris.

Emlékiratok a 19. századból

A 19. század két legjelentősebb emlékirata az államférfi naplója (Széchenyi István) és a hadvezér (Görgey Artúr) védőiratnak szánt visszaemlékezése. Harmadikként

egy igazságügy-miniszter (Vukovics Sebő) hivatali működését bemutató emlékiratot ismerhetünk meg.

Az első felelős magyar kormány közlekedési minisztere, a „legnagyobb magyar”, *Széchenyi István* gróf 1814–1860 között vezetett naplójában eredetileg ismerőseitől hallott anekdotákat, tréfás eseteket akart feljegyezni, azonban fokozatosan alakult át a naplószerű bejegyzéseknek köszönhetően, bár eleinte még hosszú szünetek törték meg a szöveget. A folyamatosságot gondosan megírt úti beszámolóí teremtették meg. Az 1820-tól folyamatosan vezetett *Napló*, amelyet Széchenyi kizárólag saját maga számára írt, szövege nem homogén, változásaiban nyomon lehet követni a szerző személyiségének változásait. Döblingi gyógykezelésének éveiben újabb szünet következett, élete végén viszont folytatta az írást. Halála után titkára, Tasner Antal kezdte meg a kéziratok összegyűjtését, kiadásra előkészítését, végül az 1880-as években egy sorozatban a Magyar Tudományos Akadémia tette közzé Zichy Antal szerkesztésében a *Napló* magyar kivonatait. Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után kutathatóvá vált bécsi titkos levéltárban Károlyi Árpád megtalálta a *Napló* hiányzó, pontosabban lefoglalt köteteit (1848, 1859–1860), ezeknek a szövegét publikálta is. Mindez szükségessé és lehetővé tette immár egy kritikai kiadás megjelentetését, amelyre – részlegesen – a két világháború között, Viszota Gyula gondozásában került sor, ezt további, szintén részleges magyar fordítások követték. A legerjedelmesebb fordítás 1978-ban látott napvilágot, amelyet 2002-ben adtak ki újra. *Széchenyi Naplója* a reformkori Magyarország legértékesebb elbeszélő forrása.

Vukovics Sebő kormánybiztos, a Szemere-kormány igazságügyi minisztere (1849) 1849 szeptemberétől 1850 februárjáig írta meg az 1849-es évről vonatkozó visszaemlékezéseit. Személyes emlékei még élénkek, Kossuthról és Görgeyről őszintén alkot véleményt, de mentes a leegyszerűsítésektől, elfogulatlan és hiteles. Kossuth szerb származású munkatársa csak ifjúkorában tanult meg magyarul, de magát mindvégig magyarnak tartotta. Később, az emigrációban megírta az 1848-as évben, valamint 1849 januárjában átélt események történetét is. Vukovics Sebő visszaemlékezései 1894-ben jelentek meg először nyomtatásban.

Görgey Artúr tábornok, az 1848–1849-es szabadságharc utolsó honvédfővezére emlékiratai 1852-ben jelentek meg Lipcsében német nyelven. A bécsi udvar nagy csalódására a szerző korántsem tanúsít bűnbánatot, viszont kíméletlenül ír pl. osztrák ellenfeleiről. Ugyanakkor az egyébként olykor kifejezetten vitriolos stílusban megírt szöveg sokkal inkább a megírásakor elfoglalt politikai álláspontját tartalmazza, mint az események idején képviselt nézeteit, de katonai események vonatkozásában pontos és megbízható. Magyarul először Görgey halála előtt pár évvel, 1911-ben jelent meg.

Az emlékiratok (magyar) kiadásai

GÖRGEY Artúr (1988): *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*, 1–2. Ford.

Görgey István, Katona Tamás. Bev., jegyz. Katona Tamás. Budapest: Európa – *Az 1911-es kiadás fordításának átdolgozása*.

SZÉCHENYI István (2002): *Napló*. Vál., szerk., jegyz. Oltványi Ambrus. Ford. Jékely Zoltán, Györfly Miklós. Budapest: Osiris – *Az 1978-as kiadás újrakiadása*.

Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re (1982). S. a. r., utószó, jegyz. Katona Tamás. Budapest: Magyar Helikon – *Új kiadás az 1894-es kiadás alapján*.

Emlékiratok a 20. századból

A 20. századból rengeteg emlékirat maradt fenn, jelent meg. Az alábbiakban a dualizmus utolsó szakaszában, a Horthy-korszakban, illetve az 1945 utáni időszakban működött államférfiak, tábornokok és főpapok által írt művek közül válogatunk.

Apponyi Albert gróf konzervatív-legitimista politikus, vallás- és közoktatásügyi miniszter (1906–1910), a párizsi béketárgyalásokon a magyar béke delegáció vezetője volt. Nevéhez fűződik az 1907-es oktatási törvény, amelynek hatására csökkent a nem magyar tannyelvű iskolák száma Magyarországon. Emlékiratainak első kötete 1922-ben jelent meg, amelyben a régi Magyarország képviselőjeként szólal meg, a folytatást halála után, 1934-ben adták ki. Apponyi művét a magyar emlékirat-irodalom kiemelkedő alkotásának tartják.

Kristóffy József, a Fejérváry-kormány belügyminisztere életművét 1927-ben megjelentetett terjedelmes művében foglalta össze. Nevéhez fűződik az általános titkos választójog bevezetésének tervezete. Később magyar ügyekben Ferenc Ferdinánd tanácsadója lett. Kristóffy nagyon megosztó személyiség volt, céljait és reformelképzeléseit nem tudta megvalósítani, de önletrajzi művének kor- és jellemrajzai mind a szerzőt, mind emlékiratát a történeti kutatás figyelmére érdemesíti.

Károlyi Mihály gróf emlékiratai 1956-ban jelentek meg angolul, a teljes szöveget magyarul csak 2013-ban adták ki. Az 1918–1919-es népköztársaság miniszterelnöke, majd köztársasági elnöke levelek és dokumentumok segítségével mutatja be személyes élettörténetének 70 esztendejét. Számvetését, visszatekintését abban a hitben készítette el, hogy „a történelem fogja megítélni, sikerült-e valami értékeset alkotnunk”.

Böhm Vilmos szociáldemokrata politikus a Károlyi- és a Berinkey-kormány hadügyi államtitkára (1918–1919), majd hadügyi népbiztos (1919) volt. Az időszakra vonatkozó emlékiratai – bár ő művét az októberi forradalom, a proletárdiktatúra és az ellenforradalom történetének szánta – 1923-ban jelentek meg Münchenben.

Garami Ernő szociáldemokrata politikus, a *Népszava* szerkesztője, a Károlyi- és a Berinkey-kormány kereskedelemügyi minisztere (1918–1919) volt. A Tanácsköztársaságban nem vett részt, később emigrációba vonult. Emlékiratai Lipcsében és Bécsben 1922-ben jelentek meg.

Horthy Miklós emlékiratai 1953-ban jelentek meg Portugáliában, magyarországi kiadásukra először 1990-ben került sor. Horthy Ferenc József egykori szárnysegédje, altengernagyi rangban az osztrák–magyar hadiflotta utolsó főparancsnoka, majd a nemzeti hadsereg fővezére, végül Magyarország kormányzója (1920–1944) volt. Emlékiratai megfogalmazásakor személyes sorsán túl igyekezett bemutatni az ország tragédiához vezető évtizedeit, amelyekben meghatározó szerepet játszott. Horthy műve ezért az időszak vonatkozásában az egyik legfontosabb elbeszélő forrás.

Kállay Miklós angol nyelvű emlékiratát 1954-ben adta ki New Yorkban, a magyar nyelvű változat – az eredeti magyar nyelvű kézirat figyelembevételével – csak 1991-ben jelent meg. Kállay műve, amelyhez eredeti dokumentumokat is felhasznált, miniszterelnökségének időszakát (1942–1944) mutatja be saját látószögéből, de kitér az ezt követő időszakra, börtönbéli fogságára egészen szabadulásáig.

Lakatos Géza emlékirata először Münchenben jelent meg 1981-ben. A volt magyar királyi honvéd-vezérezredes rövid ideig Magyarország miniszterelnöke volt (1944), művének leghosszabb fejezete erről az időszakról szól, de megismerhetjük egész pályafutását születésétől egészen a népi demokráciában eltöltött éveikig. Élete végén Ausztráliába ment, ott is halt meg.

A magának drámaíróként és színházigazgatóként is nevet szerző *Bánffy Miklós* gróf külügyminiszter (1921–1922) később az aktív magyarországi politizálástól visszavonult, majd visszatelepült Erdélybe, és idejét elsősorban az *Erdélyi Helikon* irányításának szentelte. *Emlékeimből* című önéletrajzi munkája 1932-ben jelent meg. A Trianon utáni időszakot feldolgozó *Huszonöt év* című visszaemlékezésének kéziratával 1945-ben készült el, de az először 1993-ban jelent meg. Bánffy a magyarországi és erdélyi politikai és kulturális közélet megkerülhetetlen szereplője volt, emlékiratai ezért a korszak kiemelkedő jelentőségű elbeszélő forrásai.

Antal István Gömbös Gyula miniszterelnök sajtófőnöke volt miniszteri tanácsosi rangban, a miniszterelnökkel olyan bizalmas viszonyt ápolt, hogy sokan egyenesen a miniszterelnök rossz szellemének tartották. Szaktudását viszont mindenki elismerte. Emlékiratában Gömbös miniszterelnökségének időszakát (1932–1936) mutatja be, számtalan bizalmas értesülést és pletykát is közöl. A későbbiek során többször töltött be államtitkári, majd miniszteri tisztséget, emlékirataiban erre az időszakra már nem tér ki.

Szombathelyi Ferenc vezérezredes a két világháború között a magyar katonai elit képviselője, a második világháború idején a magyar királyi honvédség vezérkari főnöke (1941–1944) volt. Utóbbi időszakában kifejtett működését bemutató védőiratát 1945-ben Bajorországban vetette papírra. Ezt követően Magyarországra szállították, ahol háborús bűnösként elítélték, majd kiadták Jugoszláviának, ahol halálra ítélték.

Szálasi Ferenc nyilas pártvezető, majd rövid ideig miniszterelnök, nemzetvezető (1944–1945) életének utolsó éveiben vezetett naplójának egy része folyóiratban, a teljes szöveg (kiegészítve a börtönnaplóval) viszont csak 2016-ban jelent meg. Szálasi a 20. századi magyar történelem talán legsötétebb alakja, naplója sajátos reflexiókat tartalmaz az általa átélt események vonatkozásában.

Szerédi Jusztonián, Magyarország bíboros-hercegprímása, esztergomi érsek (1927–1945) az érintett események részeseként három feljegyzést hagyott maga után. A kánonjogásként elismerést szerzett bencés szerzetesből lett főpap a Horthy-korszak meghatározó közéleti szereplője volt, ezért utolsó éveiben írt feljegyzései a korszak megértéséhez értékes adalékokat szolgáltatnak.

Ravasz László erdélyi születésű magyar református főpap – a dunamelléki református egyházkerület püspöke volt (1921–1948) – teljes élettörténetét foglalta össze élete végén, leányfalui tartózkodása idején. Ravasz a Horthy-korszak befolyásos közéleti szereplője volt, munkája ezért az időszak magyarországi (és erdélyi) történetének kiemelkedő jelentőségű elbeszélő forrása.

Mindszenty József, Magyarország bíboros-hercegprímása, esztergomi érsek (1945–1974/1975; korábban veszprémi püspök) terjedelmes művében teljes élettörténetét meséli el, természetesen erősen szubjektív nézőpontból. A szilárd lelkiületű főpapot még a kommunisták börtöne sem tudta megtörni, megalkuvást nem ismert. Mindszenty emlékiratait méltán tarthatjuk a 20. század közepét, harmadik negyedét bemutató legfontosabb elbeszélő forrásunknak.

Nagy Ferenc miniszterelnöknek, a Független Kisgazdapárt egyik vezetőjének a magyar memoárirodalom hagyományait folytató és teljes addigi életpályáját bemutató műve 1948-ban jelent meg angolul. Nagy száműzetésben, dokumentumok hiányában, kizárólag emlékezetére támaszkodva írta meg könyvét, amelynek legnagyobb része miniszterelnökségének (1946–1947) idejét mutatja be. Rövidesen sikerkönyv lett, hiszen az egyik korai tudósítás volt a szovjet megszállás alatti ország erőszakos átalakításáról, a demokratikus fejlődés megállításáról. A magyar nyelvű kiadás az első angol nyelvű kiadás alapján, a magyar nyelvű kézirat felhasználásával 1990-ben jelent meg.

Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt fő-, majd első titkára, a Magyar Dolgozók Pártjának első titkára, a Magyar Népköztársaság miniszterelnöke a Szovjetunióba történt száműzetése után írta meg visszaemlékezéseit. Bár jól ír, az eseményeket előítéletektől terhelve mutatja be, ugyanakkor elbeszélését számtalan politikai anekdota, pletyka színesíti. Az első rész az 1892–1925, a második rész az 1940–1956 közötti időszakról szól.

Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtitkára, oktatási és kulturális, majd államminiszter (1988–1990) visszaemlékezései politikusi pályájának csúcását jelentik, és a rendszerváltozás után jelentek meg (1993). Az életrajz a Kádár-korszak sajátos látásmódú (reformkommunista) bemutatása miatt érdekes olvasmány.

Németh Miklóssal, a rendszerváltozás előtti utolsó miniszterelnökkel (1988–1990) Oplátka András készített életútinterjút, amelynek középpontjában rövid miniszterelnökségének ideje, intézkedései és a korszak nagy kérdései állnak, természetesen mindez a volt miniszterelnök szemszögéből. A könyv a rendszerváltozás hajnalának egyéni krónikája.

Az emlékiratok (magyar) kiadásai

ANTAL István (2004): *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai*. Budapest: Palatinus.

APPONYI Albert (1922): *Emlékirataim. Ötven év. Ifjkorom – huszonöt év ellenzéken*. Budapest: Pantheon.

APPONYI Albert (1934): *Gróf Apponyi Albert emlékiratai. Második kötet, 1899–1906*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia – Új kiadás: APPONYI Albert, gróf (2016): *Emlékirataim*. S. a. r. Kovács Attila Zoltán, Soós Viktor Attila. Budapest: Helikon.

BÁNFFY Miklós (2014): *Egy erdélyi gróf emlékiratai. Emlékeimből – Huszonöt év*. Utószó Major Zoltán. Jegyz. Kovács Attila Zoltán, Major Zoltán. Budapest: Helikon.

BÖHM Vilmos (1990): *Két forradalom tüzeiben*. A harmadik, 1925-ös kiadás hasonmás kiadása. Budapest: Gondolat.

GARAMI Ernő (1922): *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulmányok*. Leipzig–Wien: Pegasus (reprint: Budapest: Primusz, 1989).

HORTHY Miklós (1990): *Emlékirataim*. Harmadik, javított kiadás. Budapest: Európa – Legutóbb 2019-ben jelent meg az Európa Könyvkiadó gondozásában.

KÁLLAY Miklós (1991): *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban. C. A. Macartney professzor előszavával, 1–2*. Budapest: Európa – Legutóbb 2012-ben jelent meg az Európa Könyvkiadó gondozásában.

KÁROLYI Mihály (2013): *Hit, illúziók nélkül*. Ford., jegyz. Litván György. Budapest: Európa.

- KRISTÓFFY József (1927): *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek, 1890–1926.* Budapest: Wodianer.
- LAKATOS Géza (1992): *Ahogy én láttam.* Második kiadás. Budapest: Európa.
- MINDSZENTY József (1989): *Emlékirataim.* Negyedik kiadás. Budapest: Szent István Társulat – *Legutóbb 2015-ben jelent meg a Helikon Kiadó gondozásában.*
- NAGY Ferenc (1990): *Küzdelem a vasfüggöny mögött, 1–2.* Budapest: Európa.
- OPLATKA András (2014): *Németh Miklós. „Mert ez az ország érdeke.”* Budapest: Helikon – *Oplátka András Németh Miklóssal készített interjúja.*
- POZSGAY Imre (1993): *1989. Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban.* Budapest: Püski.
- RAVASZ László (1992): *Emlékezéseim.* Budapest: Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.
- RÁKOSI Mátyás (2002): *Visszaemlékezések 1892–1925, 1–2.* Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest: Napvilág.
- RÁKOSI Mátyás (1997): *Visszaemlékezések 1940–1956, 1–2.* Szerk. Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest: Napvilág.
- Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései, 1941–1944 (1990). S. a. r., bev., jegyz. Orbán Sándor, Vida István. Budapest: Zrínyi.
- Szálasi Ferenc naplói (1942–1946) (2016). Közread. Karsai László. Budapest: Magvető.
- Szombathelyi Ferenc visszaemlékezései, 1945 (1990). S. a. r., bev., jegyz. Gosztonyi Péter. Budapest: Zrínyi.

Követjelentések, útirajzok, külföldiek által/külföldieknek írt történelmi munkák Magyarországról

A történeti feldolgozás során nem mondhatunk le az országhatárokon kívül keletkezett források, valamint a külföldiek által hazájuk tájékoztatására írt szövegek felhasználásáról sem, mivel sokszor ezek adatai, állításai a hazai források nem megkerülhető kontrollanyagát tartalmazzák. A forráskritika alkalmazása itt is indokolt, különösen figyelemmel kell lenni a szerző esetleges Magyarországgal és a magyarsággal kapcsolatos előítéleteire. A Magyarországra vonatkozó külföldi elbeszélő forrásokat három nagyobb csoportba sorolhatjuk. Az elsőbe tartoznak a különböző követjelentések, a másodikba az útleírások, a harmadikba pedig a különféle történelmi munkák. A magyar vonatkozásokkal rendelkező külföldi elbeszélő forrásokat 1301-ig Gombos F. Albin gyűjtötte össze monumentális kézikönyvében. A bizánci forrásokat Moravcsik Gyula, Olajos Terézia és Baán István adta ki. A későbbi időszakok tekintetében ilyen alapmunkával nem rendelkezünk.

Kézikönyv

A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és kora újkori görög nyelvű forrásai. Fontes byzantini et postbyzantini ad res regni Hungariae in saeculis XIV–XVI gestas pertinentes (2013). Összegy., ford., bev., jegyz. Baán István. Budapest: Balassi – Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.

Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendendum (1988). Összegy., ford., bev., jegyz. Moravcsik Gyula. Budapest: Akadémiai.

Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez. Fontes byzantini ad historiam hungaricam aevo ducum et regum e stirpe Arpadiana pertinentes (2014). Összegy., ford., bev. Olajos Terézia. Szeged: Lectum.

GOMBOS F. Albin (1937–1943): *Catalogus Historiae Hungaricae aevo ducum et regum Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCI I–IV*. Budapest: Szent István Akadémia (reprint: Budapest: Nap, 2005–2011).

Irodalom

CSUKOVITS.

KÖRMENDI Tamás (2019): *Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

Követjelentések

A követjelentések a 15. század második felétől képeznek jelentőséggel bíró forráscsoportot: ekkortól vannak Magyarországon állandó követek, bár már korábbról is ismerünk érdekes szövegeket. Elsősorban a *velencei követek* (pl. Sebastiano Giustiniani, Antonio Surian, Alvise Bon) és a *Szentszék* Magyarországra küldött követeinek (pl. Gentilis bíboros, Ambrogio Traversari, Hieronymus Landus, Angelo Pecchinoli, Campeggio bíboros, Antonio Burgio) jelentései érdekesek, hiszen ezeket meghatározott szempontok szerint kellett elkészíteni, és készítőiknek módjuk volt alaposan tájékozódni. Adatgazdagságuk ellenére indokolt a szigorú forráskritika alkalmazása, mivel ezek a szövegek nemcsak a szerzők előítéleteit, elfogultságait tükrözik, hanem az adatközlők, informátorok gyakran tendenciózus adatszolgáltatását is.

Egy kései, de nagyon izgalmas forráscsoport az 1956-os magyar forradalomról és szabadságharcról szóló ún. *Jelcin-dosszié*, amelyet Borisz Jelcin orosz elnök 1992-es budapesti látogatásakor adott ajándékba Magyarországnak. Az átadott szovjet dokumentumok teljes szöveggel, magyar nyomtatásban a következő évben jelentek meg. A forráskritika ezen források értékelésében is fontos szerepet játszik...

A velencei követjelentésekhez

BALOGH István (1929): *Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526)*. Forrástanulmány. Szeged: Szegedi Új Nemzedék.

A pápai követjelentésekhez

Mátyás a kortársak között. Írások–levelek (1957). Bev. Elekes Lajos. Szövegvál. H. Balázs Éva. Budapest: Bibliotheca – Angelo Pecchinoli pápai követ jelentése a Mátyással folytatott tárgyalásairól (1489–1490): 118–127; lásd még FRAKNÓI Vilmos (1901): *Egy pápai követ Mátyás udvaránál*. Budapest: Franklin Társulat.

B. SZABÓ János szerk. (2006): *Mohács*. Budapest: Osiris – *Mohács előtti pápai követjelentések: 21–92*.

A „Jelcin-dossziéhoz”

GÁL Éva et al. szerk. (1993): *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Ford. Gál Éva, N. Goller Ágota, Páll Erna. Budapest: Századvég – 56-os Intézet.

Irodalom

CSUKOVITS: 92–101, 217–221.

Útirajzok

Különleges forráscsoportot képeznek a Magyarországon átutazott külföldi szerzők útleírásai, hiszen értesüléseik első kézből származnak, megfigyeléseik, tapasztalataik közlésében a szemtanú szólal meg. A legelső útleírás a 11. századból származik (Szent Lietbert cambrai-i püspök és zarándoktársai szentföldi utazása, 1054), de a középkor későbbi szakaszából és a kora újkorból szép számmal maradtak fenn ilyen források. Műfajukat tekintve ezek a szövegek ténylegesen útleírások, de van közöttük olyan is, amely más történeti munka (krónika, geszta) részeként maradt fenn. A 20. században – a teljesség igénye nélkül – több külön gyűjteményes kiadás is készült ezekből a művekből.

Útirajzok magyar kiadásai

Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737) (1994). Vál., ford., bev., jegyz. Gömöri György. Budapest: Argumentum.

HARASZTI–PETHŐ.

Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717 (1891). Összegyűjt., jegyz. Szamota István. Budapest: Franklin Társulat.

TARDY Lajos (1982): *Régi féléjegyzések Magyarországról*. Budapest: Móra Ferenc.

Magyar vonatkozások
Freisingi Ottó „Világkrónika”
és „I. Frigyes császár tettei” című művében

Az 1115 körül született *Freisingi Ottó* felmenői között német-római császárral, osztrák herceggel is büszkélkedhetett. Fivére révén, aki II. Béla magyar király leányát, Zsófiát kívánta feleségül venni, az Árpád-házzal is rokonságba került volna, ám a házasság nem jött létre. Az egyházi pályát választó ifjú Chartres-ban folytatott tanulmányokat, majd a ciszterci rendbe lépett, később a bajorországi Freising püspöke lett. Két történeti munkájában (*Világkrónika* [*Chronicon*], 1143/1157; *I. Frigyes császár tettei* [*Gesta Friderici Imperatoris*], 1157/1158) egyaránt vannak magyar vonatkozások: ismereteit rokoni kapcsolatain túl személyes tapasztalásból is szerezte, hiszen 1147-ben Magyarországon is járt. Freisingi Ottó kifejezetten rosszindulattal állt a magyarokhoz: „Ezeknek az úgynevezett magyaroknak az ábrázata ocsmány, szeme mélyen ülő, termete alacsony, nyelvük és szokásaik pedig barbárok és vadak, úgyhogy joggal vádolhatjuk a vakszerencsét, vagy csodálhatjuk az Isten türelmét, amiért ezeknek az embernek sem nevezhető emberi szörnyetegeknek ily gyönyörűségeket adott martalékául.” 1158-ban a morimondi ciszterci kolostorban halt meg.

A magyar vonatkozások magyar fordításai

Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717 (1891). Összegejt., jegyz. Szamota

István. Budapest: Franklin Társulat, 16–18 – *Az 1147-es magyarországi utazás.*

Magyarország német szemmel. In HARASZTI–PETHŐ: 43–50.

THOROCZKAY Gábor bev., vál., szerk. (2018): *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről.*

Szeged: Szegedi Középkorász Műhely (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 28.), 72–97 (ford.

Kisdi Klára, bev., jegyz. Csákó Judit).

Irodalom

CSUKOVITS: 73–75.

Bertrandon de la Broquière
magyarországi utazása

Az 1400 körül született *Bertrandon de la Broquière* burgundi utazó és diplomata szentföldi utazásáról a Balkán-félszigeten és Magyarországon keresztül tért vissza Burgundiába (1433).

Művét a burgundi udvar tagjai számára írta meg. Útleírásának Magyarországra vonatkozó adatai számtalan értékes adalékkal szolgálnak a Zsigmond-kor viszonyaihoz, pl. a városok, a borkultúra, a kocsihasználat és a lótarás vonatkozásában. 1459-ben halt meg Lille-ben.

Magyar fordítása

Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717 (1891). Összegejt., jegyz. Szamota István. Budapest: Franklin Társulat, 48–99.

Francia nemes a Duna–Tisza tájon. In HARASZTI–PETHŐ: 56–61.

Irodalom

CSUKOVITS: 103–104.

Siegmund von Herberstein magyarországi utazásai

Az 1486-ban született *Siegmund von Herberstein* báró többször is járt Magyarországon, 1518 utáni utazásairól önéletrajzi kiadványaiban rövid beszámolók maradtak fenn. Ezzel szemben oroszországi utazásairól már hosszabban írt (*Moszkoviai úti jegyzetek [Rerum moscoviticarum commentarii]*). Többek között egyébként ő említi meg, hogy a kocsi elnevezés a Komárom megyei Kocs község nevéből ered. A bécsi egyetemen folytatott bölcsészeti és jogi tanulmányok után élete nagyobb részét diplomáciai feladatok ellátásával töltötte, de belpolitikai tisztségeket is kapott: tagja, majd 1539-től elnöke volt az alsó-ausztriai kamarának, 1537-ben pedig az Udvari Haditanács tagja lett. Karrierjének csúcán kereste fel Szulejmán szultánt budai táborában (1541). Utóbbi küldetéséről is tett közzé írásos beszámolót. Oroszországról szóló műve többször is megjelent, olaszra, angolra és cseh nyelvre is lefordították, a korszak igazi sikerkönyve volt, mivel egy ismeretlen országról szolgált tényszerű tájékoztatással. Herberstein 1566-ban halt meg.

Magyar fordítása

Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717 (1891). Összegejt., jegyz. Szamota István. Budapest: Franklin Társulat, 147–150.

Irodalom

PAPP Júlia (2021): Siegmund von Herberstein kiadványainak magyar vonatkozású illusztrációi.

Magyar Könyvszemle, 137(1), 1–38. Online: <https://doi.org/10.17167/mksz.2021.1.1-38>

Evlia Cselebi:
„Utazások könyve”

Evlia Cselebi (eredeti nevét nem ismerjük, felvett nevének jelentése: Evlia = Isten-félő, Cselebi = írni-olvasni tudó, művelt embernek kijáró cím) török világutazó 1611-ben született Isztambulban, és 1684-ben még valószínűleg életben volt. Apja, Dervis Mehmed Zilli udvari aranyműves számos török hadjáratban vett részt, igen szép kort ért meg, bár az, hogy 117 éves korában hunyt el, nyilvánvalóan túlzás. Evlia apai felmenőit a közép-anatóliai germijáni fejedelmeken keresztül egészen Ahmed Jeszevi török misztikusig vezeti vissza, anyai nagybátyja viszont nem más, mint a rövid ideig a nagyvezíri tisztséget is betöltő Melek Ahmed pasa volt. A fiatal Evlia a medresze (közép- és felsőiskola), majd a Korán-iskola elvégzése után Korán-felolvasó lett, az Aja Szófia mecsetben ismerte meg IV. Murád szultánt, aki felvette apródjai közé. A szolgálat során további tanulmányokat folytatott, majd a művelt, sok nyelven beszélő ifjúból szpáhi lett, így formális állásának köszönhetően ettől kezdve élete végéig utazhatott. Első útja 1640-ben Boszniába vezetett, majd bejárta az Oszmán Birodalom rengeteg vidékét, hol egyedül, hol hadseregekhez csatlakozva (egyes útjai azonban nyilvánvalóan fantáziája termékei). Bár maga is vagyonos ember volt, utazásainak fedezetét pártfogói biztosították, vagy zsákmányszerzés révén szerezte meg.

Evlia Cselebi utazásainak leírását *Utazások könyve* (*Szejáhatnáme*) címmel 10 kötetben foglalta össze. Útjai során a meglátogatott helyeken sok mindent megfigyelt, de munkájához különböző írott forrásokat (okiratokat, történeti műveket stb.) is felhasznált. Műve a politikatörténet szempontjából eléggé megbízhatatlan, viszont számtalan művelődés-, gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozás megjelenítése révén a 17. századi Oszmán Birodalom (és a magyarországi török hódoltság) megismeréséhez kihagyhatatlan forrás. Történeti forrásértéke viszont erősen vitatott, hiszen túlonként szubjektív megfigyelőként még a szemtanúként átélt eseményekről is torz leírásokat ad, olykor – ez viszont a török történetírókra nem jellemző – az oszmán-törökök magatartását is kritikai megjegyzésekkel illeti. A magyar vonatkozásokat, az 1660-as években magyar területen tett utazásainak leírását a 6. és a 7. kötet tartalmazza, ezeknek a magyar fordítása már a 20. század elején megjelent, összefüggésben a teljes munka török kiadásával. Evlia művének közzétételét ugyanis a 19. század utolsó éveiben kezdték meg Isztambulban, a magyar vonatkozású 6. kötet megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia – Vámbéry Ármin javaslatára – anyagilag is támogatta.

Magyar fordítása

Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664 (1985). Ford., jegyz. Karácson Imre.

Elősz., szómagyarázat, jegyz. Fodor Pál. Második kiadás. Budapest: Gondolat.

Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666 (1908). Ford., jegyz. Karácson Imre.

Budapest: Magyar Tudományos Akadémia (Török-magyarokori Történelmi Emlékek – Török Történetírók 4.).

Irodalom

SZEKFÜ Gyula (1916): *Kútfőkritikai tanulmány a bódoltság korabeli török történetírókról. Török történetírók III. 1566–1659*. Ford., szerk. Karácson Imre. S. a. r., bev. Szekfű Gyula. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1–63.

Edward Browne:
„Rövid beszámoló néhány utazásról”

Az 1644-ben született *Edward Browne* norwichi orvoscsaládból származott, tanulmányait Cambridge-ben végezte. 1669-ben három utazást is tett Közép-, illetve Dél-Európában. Első magyarországi útjára a londoni Royal Society kérte fel. Utazásairól szóló beszámolóját (*A brief Account of some Travels...*) először 1673-ban adta ki, majd kibővítve 1685-ben is megjelentette. Műve több kiadást is megért, sikerének hatására franciára, németre és hollandra is lefordították. Munkájának kiemelkedő része a bányavárosi utazásról szóló beszámoló, a római régiségek és a magyarországi fürdők ismertetése. Elfogulatlan megfigyelő volt, ezért adatai megbízhatóak, nem véletlenül szolgált bevezető olvasmányként a későbbi magyarországi utazók számára. Browne 1708-ban halt meg.

A magyar vonatkozások magyar fordításai

Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717 (1891). Összegyűjt., jegyz. Szamota István. Budapest: Franklin Társulat, 290–425.

Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737) (1994). Vál., ford., bev., jegyz. Gömöri György. Budapest: Argumentum, 64–74.

*Külföldiek által külföldieknek írt
történelmi munkák Magyarországról*

A kezdetektől megkerülhetetlenek a magyar történelemről vagy magyar vonatkozásokat nagyobb mértékben tartalmazó, külföldiek által külföldieknek írt összefoglaló történelmi munkák. A következőkben a 13–16. században írt művekkel fogunk megismerkedni. A műfaji sokszínűséget jól jelzi, hogy van közöttük emlékirat (*Spalatói Tamás*, *Eberhard Windecke*), napló (*Krzysztof Szymborski*), krónika (*Marino Sanuto*) és korábbi magyar krónika idegen nyelvű átdolgozása (*Tarih-i Üngürüş*). Közös vonásuk, hogy kifejezetten nem magyar(országi) olvasók számára írták őket, szerzőjük viszont jól ismerte a korabeli Magyarországot. Ezen munkák értékelésekor, a források kritikája során ugyanakkor érdemes figyelembe venni a szerző esetleges előítéleteit, elfogultságait kora eseményei, személyiségei és Magyarország kapcsán, valamint azt is, hogy a szerző ebben az esetben is figyelemmel volt az olvasóközönség ismereteire, elvárásaira, értékítéleteire.

Spalatói Tamás:
„A salonai és a spatatói főpapok története”

Spalatói Tamás (1200 k. – 1268) lokális történeti műve a dalmát, a horvát és a magyar történelem fontos forrásműve, a tatárjárással kapcsolatosan négy fejezetben részletesen beszámol a helyi, dalmáciai eseményeken kívül magyarországiakról is; ezekről talán Rogeriustól értesült. Egyébként Magyarországon kétszer is járt követségben. Az 1239-ben érsekké is megválasztott klerikus megosztó személyiség volt, de a magyarokat feltűnő rokonszenvvel nézte.

Magyar fordítása

NAGY Balázs szerk. (2003): *Tatárjárás*. Budapest: Osiris (Nemzet és Emlékezet), 52–65 (ford. Csonka Ferenc).

SPALATÓI Tamás (1987): A salonai és a spatatói főpapok története (részlet). In KATONA Tamás (vál., szerk., jegyz.): *A tatárjárás emlékezte*. Második, bővített kiadás. Budapest: Európa (Pro Memoria), 211–239.

Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról

Eberhard Windecke 1380 körül született Mainzban, 13 éves kora körül szökött meg először otthonról, de csak Wormsig jutott, ahonnan apja hazavitte. Kalandvágya nem csökkent, rövidesen újra úton volt, több német város felkeresése után Prágába ment, ahol udvari szolgálatban álló kereskedők segédjeként dolgozott. További utazásokat tett, kereskedők és a bajor herceg kísérijeként-pártfogoltjaként, 1406-ban már Budán is járt, ezt követően többször visszatért Magyarországra, 1409-ben pedig már pozsonyi polgárként említik. A kereskedelemben és a pénzügyi világban otthonosan mozgó Windecke a későbbiekben leginkább Zsigmond király környezetében tartózkodott, hol mint kísérete tagja, hol egyenesen a királytól kapott megbízatásokat teljesítő bizalmi emberként tűnt fel. 1424 után viszont visszatelepült szülővárosába, ahol haláláig (1440) élt.

Windecke műve (*Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*) az első német nyelvű munka egy német-római császár életéről. A műfaját tekintve emlékiratként meghatározható mű Luxemburgi Zsigmond életét, korának eseményeit mutatja be a brandenbúrgi örgrófi cím megszerzésétől az uralkodó halálát követő évekig. Windecke a birodalmi fejedelmektől kapott felkérést arra, hogy a megboldogult uralkodó tetteit, a korszak történéseit megörökítse. Bár elbeszélése középpontjában a király alakja áll, a szövegből a 15. század eleji Európa és Magyarország, sőt maga a szerző is megismerhető, hiszen rendre megemlékezik magánéletéről, tisztségeiről és feladatairól. A művében olvasható egyes beszámolók olykor csak hallomásból származnak, más esetekben viszont ténylegesen szem- és fültanúként írt. A csapongó, nem teljesen tudatos szerkesztésű, a király halálát követő két és fél év során összeállított munka végső tisztázása, szerkesztése vélhetőleg elmaradt. A szöveg közkedveltségét mutatja, hogy – miközben az eredeti kézirat nem ismert – a 15. századból öt különböző másolata is fennmaradt, ezek közt van illusztrált is.

Magyar fordítása

Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról (2008). Ford., bev., s. a. r. Skorka Renáta. Budapest: MTA Történettudományi Intézet – História (História Könyvtár – Elbeszélő Források 1.).

MAROSI Ernő – VESZPRÉMY László szerk. (2009): *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*. Kommentált CD-kiadás. Ford. Skorka Renáta. Budapest: Szépművészeti Múzeum – Österreichische Nationalbibliothek – Arcanum.

Irodalom

KONDOR Márta (2009): Egy középkori kereskedő-polgár emlékiratai. *Korall*, 10(38), 178–183.

SKORKA Renáta (2009): Eberhard Windecke itineráriuma. *Világtörténet*, 31(1), 34–50.

Marino Sanuto: „Világkrónika”

Az elismert velencei történetíró, *Marino Sanuto* 1466-ban született velencei nemesi család sarjaként. Édesapját, aki fontos kormányzati megbízatásokat teljesített, hamar elvesztette, így nagybátyja nevelte, és a közszolgálatra készítette fel. Sanuto azonban nagy hangsúlyt fektetett a történelem tanulmányozására, érdeklődése a későbbiek során sem hagyott alább. Életének fontos eseménye volt, hogy a Magyarországra tartó Anne de Foix-t, II. Ulászló menyasszonyát Veronában a Velencei Köztársaság nevében küldöttség élén ő fogadta. 1536-ban halt meg.

Sanuto meglehetősen termékeny történetíró volt, több jelentős művet hagyott maga után, de ezek közül a legkiemelkedőbb terjedelmes „világkrónikája” (*Diarii/Historie e Successi d'Italia*), amelyben korának – 1496–1533 közötti – történeti eseményeit foglalja össze. Sanuto állásának köszönhetően minden jelentős diplomáciai értesüléshez hozzáfért, a politikai és gazdasági folyamatokról meglehetősen pontos ismeretei voltak, hiszen Velence a korszak egyik politikai-gazdasági központjaként az információk tárháza volt. A *diariumok* időrendben mutatják be az eseményeket, beszámolnak a tanácsülésekről, a követségek fogadásáról, tárgyalásokról, a velencei követek utasításairól és megbízatásairól, a köztársaság levelezéséről stb. Magyarországgal kapcsolatos értesülései az udvarról, az ország állapotáról a velencei követek jelentésein alapulnak, forrásértékük kiemelkedő. Sanuto munkájához minden bizonnyal hivatalos támogatást, ösztönzést kaphatott, mert a köztársaságra hagyott kéziratot a későbbiekben titokban őrizték, ahhoz csak kevesen férhettek hozzá. Az eredeti kézirat a köztársaság bukása után Bécsbe került, a császári titkos levéltárba, míg Velencében egy 1780-as években készült másolata maradt.

A magyar vonatkozások magyar fordításai

A mohácsi csatára vonatkozó részletek Marin Sanudo naplójából (ford. Szovák Márton, Dalloul Zaynab, Domokos György) (2020). In FARKAS Gábor Farkas – B. SZABÓ János (szerk.): *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 26–28, 36–37, 39–40, 43, 46, 54–55, 57–58, 60–61, 65, 67–69, 71, 75, 86, 88, 97, 103–104, 107–108, 110, 114–115, 117, 120–126, 130, 138, 140, 142–148, 152, 155, 158, 160, 163–167, 173–174, 199–200, 216–218.

WENZEL Gusztáv (1869): *Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai, I. 1496–1501.*

Budapest: Magyar Tudományos Akadémia (Magyar Történelmi Tár 14. – Második Sorozat 2.).

WENZEL Gusztáv (1877): *Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai, II.*

Budapest: Magyar Tudományos Akadémia (Magyar Történelmi Tár 14. – Második Sorozat 12.).

WENZEL Gusztáv (1878): *Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai, III.*

Budapest: Magyar Tudományos Akadémia (Magyar Történelmi Tár 14. – Második Sorozat 13.).

Irodalom

BENISCH Arthur (1903): *Marino Sanuto „Diarii”-jének magyar művelődéstörténeti vonatkozásai.*

Bölcsészdoktori értekezés. Budapest: Hornyánszky (Művelődéstörténeti Értekezések 9.).

SZOVÁK Márton (2021): Szapolyai-levelek Marin Sanuto naplójában. *LYMBUS – Magyarság-tudományi Forrásközlémények*, 19(1), 149–197.

SZOVÁK Márton (2023): Költészet, önreklám, vagy egyik sem? Marin Sanuto diáriumának historiógráfiai értékelése. In BOROS István – TAKÁCS László (szerk.): *Aut lego vel scribo*. Budapest: Szent István Társulat – Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Moravcsik Gyula Intézet, 155–169.

Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója

Krzysztof Szydłowiecki naplója az 1523-as év két jelentős eseményéről, a bécsújhelyi konferenciáról és az azt követő pozsonyi találkozóról számol be. Bár a napló által tárgyalt időszak csak október közepétől december közepéig terjed, kifejezetten értékes forrás, mert a Mohács előtti Magyarországról ilyen részletességű politikatörténeti beszámoló nem maradt fenn. A szöveg szerzője, *Krzysztof Szydłowiecki* (1467–1532) Lengyelország kancellárja, a lengyel politikai elit kiemelkedő képviselője, igazi reneszánsz politikus volt. Családja a 15. század közepén tűnt fel, apja, Stanisław gyors karriert futott be, első feleségétől 4, másodiktól 15 gyermeke született. Krzysztof a második házasságból származott. A családot, amelynek eredeti neve Odrowąż volt, a családi birtokok központjáról, Szydłowiec városáról nevezték el. Krzysztof együtt nevelkedett a későbbi lengyel királlyal, Zsigmonddal, és ez egész életét meghatározta, a herceggel együtt küldték pl. II. Ulászló magyar király udvarába. Műveltségét is az udvarban szerezte, egyetemre nem járt, viszont hamar beletanult a diplomáciába. Bár a lengyel történetírás indokolatlanul rossz véleménnyel van róla, Szydłowiecki kifejezetten tájékozott és művelt államférfi volt, más kérdés, hogy leginkább a Krakó-központú kis-lengyelországi nemesség nézeteit képviselte, így szemben a Varsó-központú nagy-lengyelországiakkal, politikájában Habsburg-párti irányvonalat vitt. Több alkalommal járt Magyarországon, gazdasági

kapcsolatai a Fugger–Thurzó-vállalkozás érdekköréhez kötötték, de személyesen jó kapcsolatot ápolt II. Ulászlóval, II. Lajossal és Habsburg Máriával is.

A naplóban bemutatott nemzetközi konferencia résztvevői európai kérdésekről és konkrét tervekről tárgyaltak. Szydłowiecki azonban nemcsak a nyíltan lefolytatott egyeztetésekről számol be, hanem a háttérben lezajlott két-, illetve többoldalú titkos megbeszélésekről is. Az 1523-as konferencia nem volt előzmények nélküli, azonban a Habsburgok és a Jagellók közötti vitás ügyek, valamint a közép-európai államok számára aggasztó nemzetközi helyzet (különösen is az oszmán előretörés) a dinasztiák közötti újabb magas szintű egyeztetést igényelt. Bár a szakirodalomban naplónak szokás nevezni a szöveget, az valójában feljegyzések és dokumentumok (megbízólevelek, követutasítások, megállapodástervezetek, levelek stb.) időrendben egymásba szerkesztett füzére, amelyet nyilvánvalóan csak részben készíthetett Szydłowiecki; a szerkesztésben és az írásban bizonyosan közreműködött a lengyel küldöttség másik tagja, a plocki várnagy, *Jan Wytviensky* is.

Az eredeti kézirat Lengyelország felosztása után Moszkvába került, itt másolta le 1873–1874-ben egyes részleteit Supala Ferenc, majd egészét Géresi Kálmán, utóbbi 230 oldalas másolata az MTA Könyvtárának Kézirattárába került. A Moszkvában őrzött eredeti kézirat 1918-ban visszakerült Varsóba, azóta a lengyel Állami Levéltárban őrzik.

Tanulmánnyal kísért magyar fordítása

Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból (2004). Ford. Boronkainé Bellus Ibolya. S. a. r.

Zombori István. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

A „Tarih-i Üngürüş”

A *Tarih-i Ungurus* (*Tarih-i Üngürüş* = *A magyarok története*) szerzője *Mahmúd terdzsümán* (szultáni tolmács), aki művében arról számol be, hogy Székesfehérvár („*Usztulni Belgirád*”) elfoglalása (1543) után – fétételezhetően a királyi káptalan könyvtárának kifosztásakor – egy, a magyarok történetelméről szóló latin nyelvű könyvet talált, amelyet érdemesnek tartott török nyelvre lefordítani. Mahmúdot az újabb kutatás egy bécsi zsidó kereskedő fiával, *Sebold von Pibrach*hal (1510–1575) azonosítja (korábban egy bajor nemesi családból származó és a mohácsi csatában fogságba esett apródnak tartották), anyanyelve tehát német volt. Ezzel szemben beosztott munkatársa, *Murád dragomán* magyar volt, *Somlyai Balázs* (1509–?) néven Nagybányán látta meg a napvilágot, de később Bécsben tanult. Kettejük kapcsolata is itt kezdődhetett, aztán

Mohácsnál eshettek fogságba, és ekkor kezdődött meg oszmán karrierjük: Mahmúd magas rangú tolmács-diplomata lett, akit egyes küldetéseire Murád is elkísért.

A *Tarih-i Ungurus* szerzője a szöveg egyes germanizmusainak tanúsága szerint német anyanyelvű volt (Mahmúd), akinek feltételezhetően magyar anyanyelvű segítőtje lehetett (Murád). Murádtól (Somlyai Balázstól) egyébként ismerünk magyar nyelvű, de arab betűkkel írt szöveget. Ebből a szempontból érdekesek a *Képes krónika* arab betűvel írt magyar szövegű széljegyzetei: talán Mahmúd magyar anyanyelvű „konzulense” tanulmányozta a nyilvánvalóan török kézbe került munkát – az egyik jegyzet bizonyossága szerint a jegyzetelő a Thuróczy-krónikát is ismerte. Ma már egyetértés mutatkozik abban, hogy ez a *A magyarok története* a *Thuróczy-krónika* oszmán-török nyelvre történt sajátos átültetésének tekinthető, a forrástól eltéréseknek két oka lehetett. Egyrészt jóval részletesebben számol be a tatárjárás eseményeiről, mint Thuróczy műve, viszont a Thuróczy-krónika 1488-as kiadásai függelékként tartalmazták *Rogierius Siralmas énekének* szövegét, amelyből a részletesebb eseménysor már megrajzolható volt. Másrészt a 15. század eseményei kapcsán a török olvasó számára kínos részletek (pl. a Hunyadiak törökellenes sikerei) nyilvánvalóan zavaróak voltak, ezért ezeket az oszmán udvari szerző elhagyta, illetve saját korának történései esetében akár emlékeztetőre, ismereteire is támaszkodhatott, ezért is számol be a Jagelló-kor magyarországi eseményeiről, beleértve a mohácsi csatát is.

A kéziratot Vámbéry Ármin Isztambulban fedezte fel, majd Magyarországra hozta, és a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta. Az MTA Könyvtárában jelenleg is fellelhető mű tudományos feldolgozása azonban csak egy évszázaddal később kezdődött meg.

A Tarih-i Ungurus tanulmányokkal kísért magyar fordításai

A magyarok története. Tarih-i Üngürüş. Madzsar Tarihi (1982). A két munkát török nyelvből ford., jegyz., utószó Blaskovics József. Budapest: Magvető (Magyar Hírmondó).

Nagy Szülejmán udvari emberének krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája (1996). Ford. és a bev. tanulmányt írta Hazai György. Budapest: Akadémiai.

Irodalom

- ÁCS Pál (2002): Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmud és Murád. In FODOR Pál – PÁLFFY Géza – TÓTH István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Budapest: MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 2.), 15–18.
- SUDÁR Balázs (2016): Östörténeti kacsák. Az írott források buktatói. *Rubicon*, 27(7), 88–93 – *Különösen: 88–89.*

AZ ÍROTT SAJTÓ MINT TÖRTÉNETI FORRÁS

Az újságírás gyökerei a késő középkorig nyúlnak vissza, gondoljunk csak a Velencében és Genovában kézzel írt újságokra, amelyekben a kereskedővárosok véleményformáló közönségét érdeklő eseményekről számoltak be! Az újság idegen nyelveken használatos neve (*gazette, gazetta*) állítólag onnan ered, hogy ezekért egy *gazzetta* nevű velencei pénzzel kellett fizetni (*gazeta dele novità* = kb. fél fillér hír). A bécsi Nemzeti Könyvtárban található *Fugger-gyűjtemény*ben több mint 11 ezer ilyen kézzel írt „újságot” őriznek, amelyben a különböző városokban működő levelezőik a legfrissebb fejleményekről tájékoztatták a Fuggereket, ez arra utal, hogy a kereskedődinasztiának az üzletvitelhez szüksége volt a pontos és naprakész információkra.

A kora újkorban újabb műfaj jelent meg: az érdekes, olykor csodálatos eseményekről beszámoló *röplap*. Magyar viszonylatban különösen jelentősek az osztrák és a német közönséget a török háborúkról tájékoztató és nyilvánvalóan befolyásoló röplapok. A későbbiek során a röplapok tájékoztató jellege mellett egyre erősebb lett a politikai véleményformálás alakítása, és ez a modern értelemben vett újságok megszületéséhez vezetett.

Magyarországon az első újságot a Rákóczi-szabadságharc hívta életre. 1705. június 5-én a löcsei Brewer-nyomdában Ráday Pál nyomatta ki a *Mercurius Hungaricus* (*Magyar Merkúr*) első (fennmaradt) számát (előtte volt már egy Esterházy Antal által szerkesztett szám, de ez nem maradt fenn). A periodikum a második ismert számtól kezdve *Mercurius Veridicus ex Hungaria* (*Magyarországi Igazmondó Merkúr*) címmel jelent meg. A *Mercurius Hungaricus* a Rákóczi-szabadságharc félhivatalos tájékoztatója volt a magyar függetlenségi háború eseményeiről a külföldi közvélemény számára. Nyomtatásban mindösszesen hét száma jelent meg.

II. József uralkodása idején fellendült a politikai célzatú röplapok készítése, a folyamatnak különösen a nagy francia forradalom híre adott újabb lendületet. Ebben az időszakban már újabb sajtótermékek is napvilágot láttak: egyesek latin és német nyelven, majd magyar nyelven is. Ezek a periodikusan megjelenő, előfizetéshez kötött sajtótermékek még nem voltak hosszú életűek, de hozzájárultak a hazai újságírás megszületéséhez: *Magyar Hírmondó* (1780), *Magyar Kurír* (1786), *Magyar Mercurius* (1788), *Hadi és Más Nevezetes történetek* (1789) stb.

A reformkorban az egyre nagyobb érdeklődés új sajtótermékek megszületéséhez vezetett. A szigorú cenzúra miatt a lapindítás és -kiadás nehézkes volt, mégis több fontos periodikum jelent meg. Ezek között elsőként kell megemlíteni a Kossuth

Lajos által szerkesztett és kézírással sokszorosított *Országgyűlési Tudósításokat* (1833) és a *Törvényhatósági Tudósításokat* (1836). Kossuth és szerkesztőtársai az ezekben megjelent írárok miatt kerültek börtönbe. Kossuth börtönből történt szabadulása után megkapta a *Pesti Hírlap* (1841) szerkesztését, amelyben programadó vezércikkeket közölt. A lap eleinte hetente kétszer, majd később négyszer, 1848-ban már naponta jelent meg. Az időszak sajtótörténetéhez tartozik Táncsics Mihály lapja, a *Munkások Újsága* (1848) is, amelyben Táncsics a parasztsággal kapcsolatos írásait közölte.

Az önkényuralom idején sajtótermékek csak szigorú felügyelet mellett jelenhettek meg. Az időszak meghatározó lapja az 1860-as években Kemény Zsigmond által szerkesztett *Pesti Napló* (1850) volt, de még jelentősebb szerepet játszott az 1853-ban alapított, német nyelvű *Pester Lloyd*, amely egészen 1944-ig jelent meg. A *Vasárnapi Újság* (1854) népszerű hetilapként, fametszetes képekkel az ismeretterjesztést szolgálta, de bemutatta a világ eseményeit is.

A kiegyezés után átalakult a magyar sajtópiac. A lapalapítás könnyebbé vált, az egyes politikai irányzatok igényelték is, hogy saját vagy hozzájuk közel álló lapban közhessék nézeteiket, állaspontjukat. A *Pesti Napló* a Deák-párt szócsöve lett. Kossuth egykori lapját, a *Pesti Hírlapot* Légrády Károly alapította újra (1878). Eredetileg függetlenségi irányvonalat vitt, de fokozatosan elbulvárosodott, és igazán olvasottá a kispolgárság körében a közölt apróhirdetéseknél köszönhetően vált. Ez utóbbiak kiemelt művelődéstörténeti jelentősége miatt a lap fontos történeti forrás. A *Pesti Hírlap* első szerkesztője, Rákosi Jenő néhány év múlva kivált a szerkesztőségéből, és saját lapot alapított: a *Budapesti Hírlapot* (1883). Ez az újság 67-es ellenzéki, majd szélsőséges, nemzetiségi törekvések ellen fellépő hangvétele miatt az első világháború után is fennmaradt, sőt eleinte a kormányzat egyfajta félhivatalos lapjaként működött. A dualizmus sikeres vicclapja volt a *Borsszem Jankó* (1868), amely szabadabb hangvételével, viccek közlésével sikeresen befolyásolta a közvéleményt (mai „vicckészletünk” jelentős része e lap hasábjain született). A munkásság első hazai lapja a német nyelven megjelenő *Arbeiter-Wochen Chronik* (1873) volt, szintén ekkor alapították a *Népszavát* (1877), amely 1890-ben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt lapja lett, de csak 1905-ben vált napilappá. A parasztmozgalmak is színes sajtóval rendelkeztek: Mezőfi Vilmos szerkesztette a *Szabad Szót* (1889), Várkonyi István a *Földművelőt* (1896), míg Áchim L. András a *Paraszt Újság*ot (1906).

Együttal megjelent a bulvár is, amely „érdekes” és „rémes” híreket közölt, így nagy olvasottsággal rendelkezett. Ilyen lap volt a *Friss Újság* (1897), amely a szerkesztői szándék szerint a szegények lapja volt, számukra közölt híreket. A bulvársajtónak ennek következtében művelődés- és társadalomtörténeti

szempontból különös forrásértéke van. Az időszakot a bulvár megjelenése mellett a nagy trösztök, sajtókonsernek megjelenésével is jellemezhetjük. Egy lapkiadó vállalat több(féle) lapot jelentetett meg, gyakran törekedve arra, hogy legyen reggeli, déli és esti megjelenésű újságja. Az 1920-as évek elején a lapkiadók közül a legjelentősebbé az *Est-konszern* vált, amely három fontos napilapot jelentetett meg. Eddigre a *Pesti Napló* Kemény Zsigmond császárhű, később kormánypárti lapjából függetlenségi, majd liberális ellenzéki hangvételű lett, viszont egészen más hangvételt képviselt a bulvárlapként szerkesztett *Az Est* (1910), míg a *Magyarország* (1893) irányultsága többször is változott. A két világháború közötti időszak másik befolyásos lapkiadó konszernje volt a Bangha Béla jezsuita szerzetes kezdeményezésére létrejött *Központi Sajtóvállalat*, amely nagyon sok katolikus újságot és folyóiratot adott ki. Az időszakban megjelenő lapok közül a *Függetlenség* (1933) egy idő elteltével átvette a *Budapesti Hírlap* félhivatalos jellegét, míg a *Magyarság* (1920) kezdeti „keresztény nemzeti” jellegét elvesztette, és kifejezetten nyilas hangvételű lett, eredeti irányvonalát az *Új Magyarság* (1934) vitte tovább. A polgárság mérsékelt irányzatát az 1938-ban alapított *Magyar Nemzet* képviselte. A bulvárnak (*8 Órai Újság*, 1918; *Esti Kurir*, 1923) olykor fontos szerep jutott pl. politikai visszaélések leplezésében.

1945 után újra alapjaiban alakult át a magyar sajtópiac. A Független Kisgazdapárt lapja, a *Kis Újság* (1896) az egyik legjelentősebb sajtóorgánummá vált, de minden párt arra törekedett, hogy megteremtse saját sajtóbirodalmát. A szociáldemokraták eddigre már patinás lapja, a *Népszava* mellett a kommunisták 1942-ben létrehozták a *Szabad Népet* stb. Az 1949-es fordulat után mesterségesen átrendezték a sajtóviszonyokat. A *Szabad Nép* a Magyar Dolgozók Pártja lapjaként folytatta (1956 után *Népszabadság* néven a Magyar Szocialista Munkáspárt lapja lett), a *Népszava* a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a *Magyar Hírlap* (1968) a Minisztertanács, míg a *Magyar Nemzet* a Hazafias Népfront orgánuma volt. A korszak újságjai belpolitikai szempontból kifejezetten sematikus, külpolitikai szempontból pedig meglehetősen elfogult cikkeket tettek közzé, kritikára, vitára csak nagyon korlátozottan és sokszor a „sorok között” volt lehetőség.

A fentiekben elsősorban a magyar napisajtót (illetve a politikai heti- és havilapokat) tekintettük át, de legalább ilyen jelentősége lehet az adott korszakban megjelent tudományos folyóiratoknak, divatlapoknak stb. A sajtó esetében is fontos a forráskritika teljes eszköztárának alkalmazása, és nem elegendő az egy időben megjelent különböző sajtótermékek áttekintése, legalábbis ajánlott így kinyert adatainkat levéltári források segítségével ellenőrizni, pontosítani.

Irodalom

- BUZINKAY Géza – KÓKAY György (2005): *A magyar sajtó története, I. A kezdetektől a fordulat évéig*. Budapest: Ráció (Sajto.com 1.).
- KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla szerk. (1985): *A magyar sajtó története, II/1. 1848–1867*. Budapest: Akadémiai.
- KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla szerk. (1985): *A magyar sajtó története, II/2. 1867–1892*. Budapest: Akadémiai.
- KÓKAY György szerk. (1979): *A magyar sajtó története, I. 1705–1848*. Budapest: Akadémiai.
- PETHŐ Tibor (2018): *A Magyar Nemzet története 1938–2018*. Budapest: Jaffa (Modern Magyar Történelem).

A MODERN ÉRTELEMBEN VETT MÉDIA

A 20. század technikai fejlődése újabb kommunikációs csatornák megszületését tette lehetővé. A modern média által közvetített tartalmak ugyanolyan forrásértékkel bírnak, mint a hagyományos történeti források. Értékelésük ugyanúgy megkívánja a forráskritika szigorú alkalmazását, de egyúttal a digitalizációnak is köszönhetően új fogalmak jelentek meg, illetve korábbi fogalmak új értelmet nyertek, hiszen újfajta forrásaink lehetnek eredetiek (*original*), klónok (*clone*), másolatok (*copy*), manipuláltak (*manipulated*) stb. A korábbi hang- és képfelvételeket, valamint az elektronikus média anyagait kép- és hangarchívumok őrzik.

Hangfelvételek

A 19. század végétől a technikai újítások lehetővé tették *hangfelvételek* rögzítését. A legrégebbi magyar hangfelvételen Kossuth Lajosnak az aradi emlékmű felavatására szánt beszédét hallgathatjuk meg: „*Nem néma az a kőszobor, mely amott a magyar Golgotán a halhatatlan vértanú halottak emlékének emeltetett.*” Bár már korábban is készülhetett ilyen fonográffelvétel, de ez a legkorábbi fennmaradt magyar beszéd-rögzítés. Ezt követően ugrásszerűen megnőtt a történeti forrásként rögzített hangfelvételek száma (hanglemez, magnetofonszalag, majd kazetta, CD stb.). Ezen felvételek esetében is az írott források vizsgálata során alkalmazott forráskritikai módszereket kell alkalmazni.

A legrégebbi fennmaradt magyar hangfelvétel

Kossuth Lajos hangja / Kossuth's Speech on Phonograph Cylinders. Online: <https://kossuthhangja.oszk.hu>

Rádió

A *Magyar Rádió* 1925-ben jött létre, a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. részeként. A második világháború után államosították, majd 1950-ben megalakult a Magyar Rádióhivatal. 1957-től a Magyar Rádió és Televízió Vállalat részeként működött, 1974-ben viszont önálló lett. A rádió híradásaival hamar felzárkózott az írott sajtó mellé. Elsősorban az egykori hírműsorok anyaga bír történeti jelentőséggel, de a közvetítéseket, valamint a rádió által leadott más anyagokat is lehet történeti forrásként értékelni.

Irodalom

BUZINKAY Géza – KÓKAY György (2005): *A magyar sajtó története, I. A kezdetektől a fordulat évéig.* Budapest: Ráció (Sajto.com 1.) – *Különösen: 191–201.*

Filmhíradók

A fotográfia (amelyet a képi források esetében alkalmazott módszertannal kell vizsgálni) megszületése után a következő lépés a *mozgóképfelvételek* készítése volt. A *hangosfilm* megjelenésével viszont kiléptünk a tiszta képi források köréből, hiszen vegyes jellegű forrástípussal állunk szemben, amelynek kutatása már más szempontokat igényel. A filmfelvételek közül legfontosabb forrásaink a *filmhíradók*. A 2009-ben létrehozott *Filmhíradók Online*-on mindenki számára korlátlanul és ingyenesen hozzáférhetőek a 20. század első felében készült, fekete-fehér magyar filmhíradók. A *Magyar Világhíradók* filmhírei az adott korszak sajátos lenyomatát adják, ezekből megismerhetjük a korabeli nyilvánosság működését. Természetesen nemcsak a filmhíradókat, hanem bármely, *dokumentatív céllal felvett filmfelvételt* értékelhetünk történeti forrásként. Mivel tudatosan szerkesztett anyagokról van szó, esetükben is szigorú forráskritikát kell alkalmazni.

Régi filmhíradók

Filmhíradók Online. Online: <https://filmhiradokonline.hu>

Televízió

A *Magyar Televízió* 1953-ban jött létre, de rendszeres adása csak 1957-től van. A televízió esetében is hasonló megközelítésre van szükség, mint a rádió által közvetített tartalmak és a filmhíradók esetében.

Világháló

Manapság a *világhálón* (*internet*) közzétett online tartalmak az írott sajtóval vetekedő, nagyon erős tájékoztató és közvélemény-formáló erővel bírnak. Az 1990 előtti magyar történelem vonatkozásában azonban ezeknek az anyagoknak még elsődleges forrásértéke nincs, más kérdés, hogy a történeti kutatást nagyban segítik az itt megjelentetett forrásgyűjtemények, adatbázisok, szakmunkák stb.

AZ ORAL HISTORY

Az egyénekről, családokról, fontos eseményekről vagy mindennapi életéről szóló történelmi információkat, adatokat hang- és videofelvételek, illetve interjúk leiratai segítségével lehet összegyűjteni, tanulmányozni és értékelni. Amikor *oral history*ről („szóbeli történelem”-ről) beszélünk, akkor a fogalom alatt értjük az előbb ismertetett módokon összegyűjtött információkat, illetve a közzétett vagy kiadatlan írásos munkákat, hang- és filmfelvételeket is. Mindezeket gyakran levéltárak, könyvtárak, valamint hang- és képtárházak őrzik. Az *oral history* által közvetített anyag különlegességét az adja, hogy az adott interjúalany gondolatait, véleményét és előítéleteit közvetíti, ezért ezt érdemes a forráskritika során figyelembe venni. A múltbeli eseményeket az írás megjelenése előtt kizárólag, azzal párhuzamosan pedig részben a *szózhagyomány* őrizte meg, amely sokszor nem tudatosan alakult, változott. Ezzel ellentétben a tudományosan művelt *oral history* módszertanával, a kérdések és a szerkesztés révén tudatosan nyerhető ki az információ a szem- és fültanúk emlékezetéből.

A TÖRTÉNELEM SEGÉDTUDOMÁNYAI

A következőkben a 20 legfontosabb *történeti segédtudományt*, jellegzetességeiket, hazai történetüket szeretném bemutatni. Az egyetemi történelemoktatásnak hagyományosan része a segédtudományok megismertetése, azonban ennek merítése, mélysége koronként és helyenként változik. Manapság leginkább a „klasszikus”, pontosabban a levéltári érdekű segédtudományok szerepelnek az oktatás kínálati listáján, holott az „elfeledett” (vagy inkább kevésbé oktatott) segédtudományok hasznossága vitathatatlanul nem lenne kisebb a tanárképzésben, de azok módszertanának ismerete az átlagos bölcsésznek is javára válik. Válogatásomat ennek figyelembevételével állítottam össze.

Az első hazai történeti segédtudományi kézikönyv 1777-ben jelent meg (*Mancini Antal: Compendiaria...*). Bár a nagyszombati egyetemen már korábban tanították ezeket a stúdiumokat, rendszeres és átfogó oktatásukról csak az egyetem Budára történt áthelyezésétől (1777) kezdve beszélhetünk. Ekkor kapott ugyanis három volt jezsuita szerzetes, *Pray György* az oklevéltan, *Wagner Károly* a címer- és a pecséttan, *Schönvisner István* pedig az érem- és a régiségtan oktatására egyetemi tanári kinevezést. 1784-ben a történeti segédtudományokat kötelező tantárgyakká minősítették. Nem véletlen, hogy e diszciplínák tudományos művelése a kezdeti időkben így alapvetően a Budára, majd Pestre helyezett egyetem működéséhez kötődött, hiszen az említett professzorok iskolateremtő működésükkel hozzájárultak ezen stúdiumok megismertetéséhez és elterjedéséhez. A 19. században megkezdődött a segédtudományi kutatások súlypontjának áthelyeződése, mivel a Magyar Történelmi Társulat megalapítása (1867) után több szakági tudományos egyesület is alakult: így a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat (1878), a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság (1883), a Magyar Numizmatikai Társulat (1901) stb. fogta össze az egyes területek kutatóit. Másrészt egyre több szakember került a könyvtárakba, a levéltárakba, a múzeumokba, ezért a közgyűjteményi anyag feltárása nagyobb méretekben zajlott, zajlik. Manapság tehát még inkább indokoltnak tűnik a történeti segédtudományok

tanulmányozása, hiszen eszköztárak ismerete nélkül nincs történeti kutatás. Ráadásul Gárdonyi Albert 1926-os történeti összefoglalása (*A történelmi segédtudományok története Magyarországon*) után átfogó kutatástörténeti vázlat magyarul nem jelent meg, így az egyes segédtudományok historiográfiájára is nagyobb hangsúlyt kell fektetni.

Mindehhez nagyban hasznosítottam a Kállay István által szerkesztett, két kiadást megért, illetve a Bertényi Iván által szerkesztett, több kiadásban is megjelent, azonos című (*A történelem segédtudományai*) tanulmánykötetet. Mivel mindkettő nagyon értékes, az egyes segédtudományok összefoglalását az ezekben a kötetekben megjelent tanulmányokra építettem, ezért az irodalom felsorolásában minden segédtudományi fejezetrész végén – a kézikönyveket követően – először ezeknek a tanulmányai szerepelnek, és csak ezt követően olvashatóak az általam felhasznált és/vagy ajánlott további szakmunkák.

Az alábbiakban négy csoportba sorolva 20 segédtudománnyal ismerkedhetünk meg. A kötet célkitűzéseinek megfelelően úgy válogattam ki az egyes területeket, hogy nemcsak a középkor, hanem az újkor iránt érdeklődő olvasó is találjon hasznos segédtudományi ismereteket.

Irodalom

TS 1986.

TS 1998.

TS 2001/2006.

GÁRDONYI Albert (1926): *A történelmi segédtudományok története Magyarországon*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat (A Magyar Történettudomány Kézikönyve 1.1.).

HÓMAN Bálint (1925): *A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat (A Magyar Történettudomány Kézikönyve 1.3/A.) (reprint: Budapest: Hatágú Síp Alapítvány, [é. n.]).

SINKOVICS István (1987): A történetírás segédtudományai az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1777–1986. *Levéltári Szemle*, 37(2), 3–17.

AZ ÍROTT FORRÁSOKKAL KÖZVETLENÜL FOGLALKOZÓ, „KLASSZIKUS” ÁGAZATOK

Az írott források tudományos értékelésében, feltárásában a történettudomány hat klasszikus segédtudományi ágazat segítségét veszi igénybe. Ezek közül az oklevelekkel

(pontosabban minden középkori irattal) foglalkozik az *oklevéltan*. Nemcsak az egyes oklevelek formai jegyeit vizsgálja meg, hanem sajátos módszertant alkalmazva mutatja be az adott oklevél kiállításának körülményeit, nyomozza ki annak indokait. Az írástanításhoz használt módszerekkel és eszközökkel készült régi írárok történetét, használatuk módjait, a betűformák fejlődését mutatja be az *írástörténet*, amelynek módszertanát a latin és a görög írárok vizsgálata során dolgozta ki a történettudomány. A feliratos emlékek elemzése a *felirattan* feladata, amely az egyik legrégebbi segédtudomány, mivel az ókori feliratok szakszerű gyűjtése már fél évezrede megkezdődött, igaz, a középkoriak iránti érdeklődés jóval újabb keletű. A könyvtörténet egyik korai fejezetének emlékeit, a kódexeket dolgozza fel tudományosan a *kodikológia*. A történettudomány művelése elképzelhetetlen a források keletezése nélkül. Ehhez szükséges az *időszámítástan*, amely az időszámítási rendszerekkel kapcsolatos ismeretek foglalta. Egészen a közelmúltig a legfontosabb íráshordozó a papír volt, ennek az anyagnak, történetének és használatának a tudományos vizsgálata a *papírismeret* feladatköre.

OKLEVÉLTAN

A középkori okleveleket tudományosan vizsgáló történeti segédtudomány az *oklevéltan* (*diplomatika*). Az antikvitásban *diplomának* nevezték azokat a hivatalos iratokat, amelyeket két összefűzött táblára írtak, ezt az elnevezést a középkorban csak ritkán, ünnepélyes alkalommal és/vagy formában kiadott oklevél esetében használták, mert az oklevelek általános elnevezése *litterae* volt.

A diszciplína nagyon korán intézményesült, két, egymással is vitatkozó 17. századi központban: a *maurinus* bencések (azaz a bencés rend Szent Mór védelme alatt álló franciaországi kolostorszövetsége) párizsi kolostorában (*St. Germain de Prés*) *Luc d'Achery* és *Jean Mabillon* vezetésével és holland jezsuiták körében, akiket *Jean Bolland* követőiként *bollandistáknak* nevezünk. A maurinusok régi oklevelek kutatásával, míg a bollandisták a szentekre vonatkozó források kritikai kiadásával (*Acta sanctorum*) foglalkoztak. A diplomatika módszertanát megtermékenyítő vitájuk egyes Meroving-kori oklevelek hitelessége kapcsán tört ki (ezt nevezzük „oklevélharcnak”, azaz *bellum diplomaticum*nak). Az oklevéltan hazai megszületését is két „oklevélharc” fémjelzi: 1777-ben *Schwarz Godofréd* egy írásában nyíltan vitatta az ún. Szilveszterbulla hitelességét, *Benczúr József* pedig 1779-ben, névtelenül kiadott értekezésében a pannonthalmi alapítólevél hitelessége ellen foglalt állást. Különös módon azonban egyik vita sem hatott megtermékenyítőleg a magyar diplomatikai irodalomra. Az átfogó

magyar oklevéltani értekezésre, kézikönyvre még hosszú ideig kellett várni, *Schwartner Márton*nak az ezzel az igénnyel megjelent műve (*Introductio...*) külföldi szakmunkákon, és nem a magyar okleveles anyagon alapult. Egyébként Magyarországon is jezsuiták – *Hevenes Gábor, Kaprinai István, Katona István* és *Pray György* – jelentették meg az első oklevéltani szempontból jelentős forráskiadásokat.

A 19. század második felében újra napirendre került a pannonthalmi alapítólevél hitelességének kérdése: *Fejérfataky László* részletes diplomatikai tanulmányban igyekezett az oklevél hitelességét bizonyítani, munkáját – abból kiindulva, hogy az oklevél nem eredeti formájában maradt fenn – *Karácsonyi János* viszont azzal egészítette ki, hogy utóirata minden bizonnyal későbbi hozzátoldás. Az újabb diplomatikai viták megteremtették a modern magyar oklevéltan alapjait, amely aztán *Szentpétery Imre* máig megkerülhetetlen, nagy összefoglalásában öltött testet (*Magyar oklevéltan*).

Az oklevéltan általában minden középkori irattal foglalkozik: vizsgálja formai jegyeiket, tanulmányozza létrejöttük körülményeit, az oklevéladás folyamatát, a külső és belső forráskritika módszerét alkalmazva tisztázza hitelességüket vagy megállapítja hamis mivoltukat.

Az oklevelek ugyanis lehetnek hitelesek és hamisak. A hamis okleveleknek három fajtáját ismerjük:

1. meglévő, hiteles szövegbe, másoláskor („átíráskor”) vagy a hártya szövege egy részének levakarásával (*palimpszeszt*) toldanak be hamis részt, vagy elhagynak az eredeti szövegből valamit (*interpolatio*);
2. valódi oklevél mintájára szerkesztenek hamis oklevelet;
3. valakik megtévesztéssel érik el egy formailag hiteles, de tartalmát tekintve hamis oklevél kiadását.

Az oklevél fennmaradása szempontjából lehet *eredeti* példány (*originale*) vagy *másolat* (*copia*), illetve *fogalmazvány* (*conceptus*). Két vagy több eredeti példány is fennmaradhat, ha eleve több példányban készítették el az oklevelet. Ez történhetett úgy is, hogy egy pergamenre, egymás alá írták az eredeti példányokat, és közöttük az ábécé betűit írták ki, majd a betűk közepén vágták el egymástól a példányokat (*chirographum, litterae per alphabetum intercisae*). A másolatoknak több fajtája ismeretes: *egyszerű másolat* (*copia simplex*), illetve a másoló személy által vagy záradékkal *hitelesített másolat* (*copia vidimata, copia authentica*). Akkor is másolatról beszélünk, amikor egy korábbi oklevél szövegét egy közhitelű személy vagy intézmény saját oklevelébe átemeli, átírja, és azt pecsétjével hitelesíti (*transsumptum, transcriptum*). A másolatokat sokszor az eredeti készítésekor *másolati könyvbe* másolták (*chartularium, liber traditionum*; ilyenek

voltak a középkori magyar királyi udvarban vezetett *Királyi Könyvek [Libri Regii]*, esetleg a kedvezményezett intézmény az általa elnyert, számára fontosabb okleveleket szintén kötetbe másoltatta be (ilyen a Pannonhalmi Főapátság Levéltárában őrzött 13. századi *Vörös Könyv [Liber Ruber]*).

Az okleveleket a kirografálás mellett pecséttel hitelesítették. Három fajta pecsételési formát ismerünk.

1. Az *ünnepélyes okleveleket (litterae privilegiales)* függőpecséttel erősítették meg; ha a pecsét anyaga fém, akkor nemcsak magát a pecsétet, hanem az oklevelet is *bullának* nevezzük.
2. A *zárt okleveleket (litterae clausae)* összehajtogatva pecsételték le, így biztosítva azok titkosságát.
3. A *nyílt okleveleket (litterae patentes)* a 14. századig a hátlapjukon, a 15. századtól az előlapjukon, a szöveg alatt pecsételték le.

Az oklevélnek három fő része van: *bevezetés (protocollum)*, *tárgyalás (contextus)* és *befejezés (eschatocollum)*. A három fő rész további kisebb részekre tagolódik. Ezek közül a legnagyobb történeti forrásértékkel a második részben található két rész rendelkezik: az *elbeszélés (narratio)*, mivel itt ismerhetjük meg az oklevél kiadásához vezető eseményeket, indokokat, körülményeket stb., valamint a *rendelkezés (dispositio)*, mert ez tartalmazza az oklevél lényegét (pl. adományozás, adásvétel). Szintén jelentős forrásértékkel bírhat a záró részben szereplő *aláírások* sorozata (*subscriptions*), mivel nemcsak az oklevél kiadójának aláírása vagy monogramja, hanem a tanúké, esetleg egyes jelenlévő tisztségviselőké, a kancelláriai személyzeté stb. is feltűnhet. Az oklevél végén található a *keltezés (datatio)*, amely az oklevél kiállításának helyét, évét és napját adja meg (*datum*), optimális esetben az oklevél kiállítását előidéző cselekmény idejét is meg tudhatjuk (*actum*).

Az oklevél vizsgálatát mindig a *külső ismertetőjelek* megfigyelésével célszerű kezdeni. Az első az íráshordozó anyag meghatározása, vizsgálata. Az okleveleket pergamenre, majd a 14. századtól kezdődően papírra is írták. Az oklevelek rendszerint téglalap alakúak, ha különös alakkal találkozunk, akkor annak okát külön is fel kell tárnunk. Hasonlóképpen jelentősége van a szöveg elrendezésének, a szövegképnek és az írástípusnak, valamint a használt szimbólumoknak. Szintén jelentősége van a megerősítés módjának (pl. pecsételés). A külső ismertetőjelek alapján már körvonalazódik, hogy eredeti vagy hamis oklevéllel állunk szemben, de erről megbizonyosodni csak a *belső ismertetőjelek* vizsgálata után lehet. A szöveg tagolásának, nyelvezetének és stílusának elemzésével ugyanis szintén megállapítható, hogy az oklevél mikor készült,

illetve tartalma valós-e. Középkori okleveleinket zömmel latinul írták, de ez a latinság erősen egyházi és római jogi szókinccsel rendelkezett, a nyelvtan is egyszerűbb, mint a klasszikus latin szövegeké. Ugyanakkor egy-egy oklevél fogalmazásában nemcsak a formuláskönyvek hatása, hanem sokszor a nyelvi igényesség is tetten érhető.

Az oklevéltan két másik történeti segédtudományhoz is szorosan kötődik, azok módszertana nélkül kutatási tárgyának vizsgálata nem lehet teljes: az írástörténet és a pecséttan ismerete ezért a diplomatikai kutatásokban meghatározó jelentőségű.

Kézikönyv

SZENTPÉTERY Imre (1930): *Magyar oklevéltan*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat (A Magyar Történettudomány Kézikönyve 2.3.) (reprint: Budapest: Hatágú Síp Alapítvány, 1995) – *A magyar oklevéltan kézikönyve*.

Oklevelek facsimiléi

GYÖRFFY György főszerk. – SOÓKY Andrea szerk. (1997): *Chartae antiquissimae Hungarie. Árpád-kori oklevelek, 1001–1196*. Budapest: Balassi.

Irodalom

ÉRSZEGI Géza (1986): Oklevéltan. In *TS 1986*, 12–28.

SOLYMOSI László (1998): Oklevéltan. In *TS 1998*, 176–193.

SOLYMOSI László (2006) [2001]: Oklevéltan. In *TS 2001/2006*, 153–168.

ÍRÁSTÖRTÉNET

Az *írástörténet* (*paleográfia*) régi írások történetével, használatával, elterjedésével, értelmezésével és átírásával foglalkozó történeti segédtudomány. Nem minden írásos emléket vizsgál, vizsgálati tárgya ugyanis nagyban függ az íróeszköztől és az íráshordozótól: „A görög és a latin írásnak [...] a viasztáblára, papíruszra, hártyára, papírra íróvesszővel (*stilus*), náddal (*calamus*) és tollal (*penna*) írt emlékeivel foglalkozik a paleográfia.”¹³ Így a paleográfiai kutatás nem terjed ki a felírtos emlékeken, a pecséteken, valamint az érmeken és pénzérméken olvasható írásokra.

A latin és görög paleográfia módszertanának kidolgozásában és intézményesülésében meghatározó szerepet játszottak a már említett maurinus bencések (*Jean Mabillon*,

¹³ ÉRSZEGI 1986: 29.

Bernard de Montfaucon), de a történeti segédtudománynak új dimenziót a 20. században *Hajnal István* adott azzal, hogy hangsúlyozta az írás fejlődésének társadalomtörténeti vonatkozásait, és összekapcsolta az íráshasználat vizsgálatát az írástudó réteg, valamint az írásbeliség intézményeinek kutatásával.

A latin írás hangjelölő írás, amely *nagybetűt* (*maiuscula*) és *kisbetűt* (*minuscula*) egyaránt alkalmaz. A nagybetűket két, míg a kisbetűket négy sor közé írjuk. A rómaiak által kifejlesztett *szögletes nagybetű* (*capitalis*) mellett a Kr. u. 2. században megjelent a *kerekded nagybetű*forma (*uncialis*) is. A *betű* (*littera*) állhat: szárból, lábból, keresztvonalból, hurokból, segédvonalból és hajszálvonalból. A betűk egymáshoz kötésének – leszámítva a folyóírást – két módja van: egy betűszár két betű megformálásában vesz részt (*nexus*), vagy két vagy több betűt egyetlen mozdulattal írnak le (*ligatura*). A betűk egymáshoz illesztését, a kivitelezést *tractation*nak, az egyes írnokokra jellemző sajátosságokat *manus*nak, míg az írásképet *ductus*nak nevezzük. A tudatosan igényes módon kivitelezett írásmód, a *szépírás* (*kalligráfia*) mellett az írásgyakorlatban ott volt a használati írás is. Az előbbi mestere a *másoló* (*scriptor*) volt, az utóbbit a *jegyző* (*notarius*) üzte. A *tractatió*ban megfigyelhető azonos jellemzők rendszerint azonos *másolóműhely*hez (*scriptorium*) köthetők, ha több másolóműhely termékei esetében látunk nagyon hasonló jelenségeket, akkor ezeket a műhelyeknek a tevékenységét *írásvidekként* azonosítjuk. A kódexek esetében jól olvasható *könyvírást* (*textualis*), az oklevelekben *folyóírást* (*cursiva*) alkalmaztak. Az idők folyamán kialakult a *könyvírás* és a *folyóírás* közötti *átmeneti írás* (*cursiva textualis*, *bastarda*), bár az is előfordult, hogy kódexekben *folyóírást*, oklevelek esetében *könyvírást* használtak.

Az írás során gyakran alkalmaztak rövidítéseket. Ezeknek egyik formája az *összevonás* (*abbreviatio per contractionem*): csak az első és az utolsó betűt írták ki, de közben a középső betű is belekerülhetett, a szó felett vonalat, hullámvonalat húztak. Ide tartoznak a *nomina sacra* kategóriába sorolt rövidítések (DS = deus, IHS = Iesus, SPS = spiritus stb.) is. A másik formája az *elhagyás* (*abbreviatio per suspensionem*), amikor csak a rövidítendő szó első betűjét írták le. Végezetül szintén a rövidítést szolgálták bizonyos *megegyezőes jelek* (*abbreviatio per signa conventionalia*): *felülírt betűk* (*litterae suprapositae*), illetve egyes *különleges jelek* (*tituli*).

A Római Birodalom bukása után megszűnt az írás korábban tapasztalható egysége. A kialakuló új államokban sokféle írásfajtát használtak (pl. *insularis*, *Beneventana*, *Merovingica*). Nagy Károly udvarában a római emlékek iránti tisztelet hatására újfajta írásmód született, a *karoling minuszkula*. Ez az írás hazánkra is jelentős hatást gyakorolt, különösen azért, mert a korabeli német-római császári okleveleket ennek egyik változatával, a *díszített karoling minuszkulával* írták. A karoling minuszkulát egyaránt

használták könyv- és oklevélírássra. A 12–13. század fordulóján új írásfajta jelent meg, a *gótikus minuszkula*. Ennek már két típusa alakult ki: a *könyvírás* (*gotica textualis*) és az *oklevélírás* (*gotica cursiva*). A 14–15. század folyamán Itáliában új írásmód fejlődött ki, a *humanista írás*. Ennek három változata is ismeretes: a *könyvírás* (*humanista textualis*), a *folyóírás* (*Italica*) és a *kancelláriai írás* (*cancelleresca*). Eleinte Európa-szerte keveredett a gótikus és a humanista írás, Németországban viszont a hétköznapi írás a gótikus maradt, nem kis részben az első, gótikus betűkkel (*textura*) nyomtatott könyvek hatására („gót írás”).

A számokat a középkorban eredetileg *római számokkal*, de a 13. századtól már *arab számokkal* jelölték. Magyarországon jóval később, a 15. században kezdték el használni az arab számokat. Amikor persze arab számokról (pontosabban indiai számjegyekről) beszélünk, fontos hangsúlyozni, hogy az akkor alkalmazott számok némileg eltértek a korabeli muszlim világban használatos arab számoktól, ahogyan kicsit különböznek az általunk ma ismert arab számoktól is.

A középkori okleveleket és kódexeket *latinul* írták, de a 12. századtól megjelentek a *népnyelven* (először az újlatin nyelveken, majd a németül) írt szövegek is. Magyarországon viszonylag későn, a 15. századtól van jelentősebb magyar nyelvű írásbeliség. A szövegekben használt *középlatint* (középkori latinság), szemben a Karoling-kor előtti latinsággal, nyelvi szempontból igényesen megformált, a latin nyelvtan szabályait helyes(ebb)en alkalmazó nyelvhasználat jellemzi. A helyesírás ugyanakkor erőteljesen alkalmazkodott a kiejtéshez (pl. eltűntek a kettőshangzók: *praelati* – *prelati*; a *ti* + magánhangzó összetételben a *t* betűt *c*-nek írták stb.). A szövegek gyakran *rímes próza*-ként jelentek meg (az egyenlő hosszúságú szófüzések végén rímes végződés szerepel), a 12. századtól – antik hatásra – megjelent a *ritmikus próza*: a prózaritmus is a mondatok végén jelentkezett. Ez utóbbiban jelenik meg a központosítás pontok és vesszők használatával. A 14. században már a kettőspont is ismert volt, a humanisták pedig bevezették a kérdő- és a felkiáltójelet, valamint a zárójelet.

A középkor kézzel írt vagy nyomdai úton előállított forrásait *forrásközlés* során sokszorosítva, kritikai apparátussal teszik közzé. Ennek többféle módja is ismeretes. Az egyik változata, amikor az eredeti forrásról készült *hasonmást*, fénykép(ek)et teszik közzé (*facsimile*). A másik változat már szöveges forrásközlés, amely lehet *betűhű* (a forrásban található betűkkel, jelekkel, központoszással, egybeírással), *betűszerinti* (mai betűkkel, eredeti központoszással, egybeírással), *szövegghű* (a hibák kijavításával, a forráskiadásokban használt ortográfia szerint) vagy *regeszta* formájában (a szöveg eredeti nyelvén vagy más nyelven, de rövidítve) közzétett. Ha rendelkezésre áll az *eredeti példány* (*originale*), akkor ezt kell közzétenni, és a jegyzetekben jelezni

kell a későbbi példányok eltéréseit. Általános szabály, hogy a több példányban fennmaradt szövegeket össze kell vetni (*collatio textuum*), ha pedig nincs meg az eredeti, akkor a különböző olvasatú (*varia lectio*) példányok összevetéséből meg kell kísérelni az eredetit rekonstruálni. A forráskiadásnak szigorú paleográfiai szabályai vannak, bizonyos esetekben egyezményes jelek egész rendszerét kell alkalmazni egyes jelenségek értelmezése érdekében.

A magyar történeti kutatásban még két paleográfiai írás játszik jelentősebb szerepet. A ma is használt *héber írás* az ókorban alakult ki: a babilóni fogság idején átvett arámi ábécé betűinek felhasználásával. Két évszázad folyamán jött létre az a sajátos betűtípus, a *quadrata*, amelynek minden egyes betűjét négyzetbe lehet írni. A *quadrata* évezredekken keresztül és a zsinagógai használat során megőrzött betűformáiból alkották meg a héber nyomdabetűket, illetve a modern héber (ivrit) írás betűit.

Az iszlám vallás elterjedése egyúttal az *arab írás* térhódítását is jelentette, mivel az iszlám szent könyvét, a Koránt arabul és arab betűkkel írták. A muszlimok által meghódított területen hamar kulturális központok alakultak, amelyek kialakították az arab írás helyi és gyakran nem arab nyelvre alkalmazott változatait. Ugyanakkor az arab írás nem sémi nyelvekre történő alkalmazása a magánhangzók hiányos jelölése miatt folyamatosan olvasati problémákhoz vezet(het), a más hangrend miatt sokszor nehéz a pontos hangzást kitalálni. A nem sémi nyelvet beszélő perzsák és az oszmán-törökök ezért saját írásmódot alakítottak ki. Utóbbiak a kancelláriai iratokban az általuk kifejlesztett *dívánit*, míg a számadásokban szintén saját maguk által megalkotott írásformát, a *szijakatot* alkalmazták. Az oszmán irodalmi művekben viszont a jobbról balra emelkedő sorokban írt, perzsa eredetű *taalík*, a hétköznapi élet irataiban a cetlire írható kisbetűs *rikaat* írásformával találkozhatunk.

Kézikönyv

JAKÓ Zsigmond – MANOLESCU, Radu (1987): *A latin írás története*. Budapest: Európa.

Irodalom

ÉRSZEGI Géza (1986): Paleográfia. In *TS 1986*, 29–42.

ÉRSZEGI Géza (1998): Paleográfia. In *TS 1998*, 111–141.

ÉRSZEGI Géza (2006) [2001]: Paleográfia. In *TS 2001/2006*, 95–125.

DÉVÉNYI Kinga – IVÁNYI Tamás (1987): *Az arab írás II. Az arab írás története*. Budapest: Körösi Csoma Társaság – Keleti Nyelvek Kollégiuma (Keleti Nyelvek Kincstára 4.) – *Az arab írás története*.

- KÉKI Béla (1975): *Az írás története*. Átdolgozott, második kiadás. Budapest: Gondolat (Gondolat Zsebkönyvek) (újra megjelent: *Az írás története. A kezdetektől a nyomdabetűig*. Közrem. Sarbak Gábor. Javított, átdolgozott kiadás. Budapest: Vince, 2000) – *Általános írástörténeti összefoglalás*.
- MEZEY László (1962): *Paleográfia. A latin írás története. Könyv- és oklevélpaleográfiai áttekintés*. Budapest: Tankönyvkiadó – *Az ókori és a középkori latin írás története (paleográfia)*.

FELIRATTAN

A *felirattan* (*epigráfia*) az egyik legrégebbi történeti segédtudomány. Az ókori feliratok gyűjtése már a reneszánsz idején a művelt humanisták kedvelt tevékenysége volt, és a gyűjtési szenvedély ebben az esetben is kitermelte az ehhez szükséges módszertant, megteremtve ezzel egy majdani segédtudomány alapjait. Évszázadok során rengeteg szakmunka jelent meg az ókori feliratokról, a felirattan ezen ágát ma már a régészek és az ókortörténészek gondolják, művelik. Azonban hosszú időnek kellett eltelnie, mire a gyűjtők és a kutatók figyelme a *középkori feliratok* irányába fordult. Önálló középkori epigráfiáról csak a 20. század közepe óta beszélhetünk, nem kis részben *Rudolf Michael Kloos* munkásságának köszönhetően.¹⁴ A hazai középkori epigráfia az államalapítás korától egészen a 16. századig terjedő feliratos emlékeket vizsgálja. Az első hazai középkori felirattani tanulmányok a 18. (*Szereday Antal*) és a 19. századból (*Mathes János*) származnak, ezek azonban pusztán anyagközlések. A hazai epigráfiai kutatás a 20. század végére jutott el a nagy összefoglaló munkák közzétételéig: a dunántúli feliratok vonatkozásában már három korpusz is a kutatók rendelkezésére áll.

Az előbb említett Kloos volt az, aki szakszerűen osztályozta a középkori feliratos emlékeket: „*feliratos emlékek alatt olyan, különböző anyagokra — kőre, fára, fémre, bőrre, szövetre, zománcre, üvegre, mozaikra stb. — írt szövegeket értünk, amelyeket nem az írástanításhoz és a kancelláriai szervezethez tartozó eszközökkel és módszerekkel készítettek.*”¹⁵ Tehát az *íráshordozó* és az *íróeszköz* egyaránt fontos, így a feliratos emlékeket viszonylag könnyen el tudjuk határolni a paleográfia által vizsgált írott emlékektől. Másrésztől az epigráfiai emlékek két olyan csoportját is ismerjük, amelyeket más történeti segédtudomány vizsgál: a pecséteken viaszba, fémbe nyomott írásokkal a pecséttan (szfragisztika), az érmekre vert/öntött írásokkal az éremtan (numizmatika) foglalkozik.

¹⁴ KLOOS 1992.

¹⁵ Kubinyi András fordítása in KUBINYI 1986: 43.

Kloos dolgozta ki a feliratos emlékek osztályozási rendszerét, amely mindig a felirat elhelyezéséből indul ki:

I. Feliratos emlékek épületek falain, épületekben

1. Templomokon és templomokban látható feliratok
2. Várakon és városfalakon látható feliratok
3. Városházákön és börtönökben látható feliratok
4. Lakóépületekben látható feliratok

II. Sírfeliratok, halálórással kapcsolatos emlékek

1. Sírkövek feliratai
2. Egyéb, halott személyekre utaló felirattípusok

III. Eszközökön, használati tárgyakon található feliratok

A) Templomi, illetve egyházi kegyeszek, használati tárgyak feliratai

1. Harangok feliratai
2. Keresztelőkutak feliratai
3. Szorosan vett egyházi kegyeszek, miseruhák feliratai
4. Oltárképek, freskók feliratai
5. Templomi bútorok feliratai

B) Házi eszközök feliratai

1. Öltözethez tartozó tárgyak feliratai
2. Házi eszközök (tömegáruként készült tárgyak) feliratai
3. Világi ábrázolású képek feliratai
4. Szőnyegek, kárpitok feliratai
5. Műszerek feliratai

C) Fegyverek feliratai

A középkori feliratok *keltezése* nagy kihívás a kutatás számára, hiszen a gyakran töredékesen fennmaradt emlékek ritkán tartalmaznak utalást keletkezési idejükre, így azt az epigráfia sajátos módszertanának alkalmazásával kell megállapítanunk. Ebben elsősorban az epigráfiai íráskorok történeti korszakainak ismerete segítheti a kutatót, bár olykor előfordulhatnak archaizmusok, illetve egyes írástörténeti korszakok megjelenése kapcsán nagyobb időbeli eltéréseket is tapasztalhatunk a különböző típusú feliratos emlékek között. A középkori magyarországi feliratos emlékek vonatkozásában öt epigráfiai írástörténeti korszakot különböztethetünk meg: a *román írás* (11. század – a 12. század közepe), a *korai gótikus írás* (a 12. század közepétől a 13. század elejéig), a *gótikus írás* (13. század – a 14. század utolsó harmada), a *gótikus minuszcula* (a 14. század utolsó harmada – a 15. század második fele/valójában még

a 16. században is) és a *humanista kapitális* (a 15. század második felétől) írás korszakát. Az epigráfiai írástörténeti korszakok értelmezésében szükséges a paleográfia alapvető fogalmainak ismerete, így pl. *nagybetű* (*maiuscula*), *kisbetű* (*minuscula*), a mai nyomtatott nagybetűvel azonos, a római írásból származó *kapitális* (*capitalis*), a *kikerekített formájú nagybetű* (*uncialis*), valamint az egyes kezdőbetűk számára a *kisbetűből kifejlesztett nagybetűforma* (*versalis*). Az epigráfiában nagy jelentősége van a rövidítéseknek, így egy felirat helyes olvasatának megállapításához szükséges a legalapvetőbb paleográfiai *rövidítési jelek* (*signa conventionalia*) ismerete. Három rövidítési jelenséget külön is érdemes megemlíteni. Az *elhagyás* (*suspensio*) esetében a szó eleje, esetleg első betűje marad meg, ragozás nélkül, a *kihagyás* (*contractio*) betűk, szótagok kihagyását jelenti, de itt előfordulhat ragozás, végezetül az *összekötés* (*ligatura*) jelenségét akkor tapasztaljuk, amikor a betűket egymás fölé, körbe, illetve egybeírták, egymásba metszették. (Azt az összekötéshez hasonló jelenséget, amikor két betűt egymásba írnak, *enklávénak* nevezzük.)

Bár a középkori magyarországi feliratos anyag alapvetően latin betűs és latin, illetve német nyelvű, nem szabad megelégedni a középkori *héber nyelvű feliratos emlékekről* sem. Ezek kutatása ugyanazzal a módszerrel történik, mint a latin betűs feliratoké, azonban értelmezésükhöz specializált írástörténeti és nyelvismeretre van szükség.

A kora újkorból a török hódoltság területéről néhány *oszmán-török felirat* is fennmaradt, ezek zömmel mecsetekben látható, falra festett Korán-idézetek, illetve építési feliratok, valamint fegyvereken olvasható jelmondatok.

Kloos dolgozta ki a középkori epigráfiai emlékek jelenleg használatos kiadási szabályzatát is, amely főszabályként fogalmazza meg, hogy a nagybetűs írást mindig nagybetűkkel, a kisbetűs írást pedig kisbetűkkel kell szedni. Másrészt a közlésnek betűhívnek kell lennie, de pl. az összekötéseket fel kell oldani, ahogy kerek zárójelben a rövidítéseket is. Gyakorlati szempontból célszerű minden feliratról külön „abc”-t készíteni a későbbi elemzés elősegítése érdekében.

A székely-magyar rovásírás

A *székely-magyar rovásírás* fennmaradt emlékeit szintén feliratos emlékeknek tekinthetjük. Kézai nyomán már krónikáink is beszámolnak arról, hogy a székelyeknek saját írásuk van, amelyet Kézai szerint a velük együtt élő románoktól vettek át. Tekintettel a fennmaradt emlékekre, valamint arra, hogy a románok cirill betűs írásbeliségének legelső emlékei a 14. századból származnak, arra kell következtetnünk, hogy a legtöbb

írásjegy vonatkozásában egyértelműen *türk eredetű*, de *kazárai közvetítéssel* kifejlődött Kárpát-medencei rovásírás néhány, a Balkánon használatos *cirill* írásban alkalmazott *betűformával* (Vékony Gábor szerint az *a*, az *f*, az *l* betű cirill eredetű, a korábbi kutatás szerint az *a*, az *f*, az *l*, a *h* betű a görög, míg az *e* és az *o* betű a glagolita ábécéből származhat) gazdagodott. Mindezek alapján a ma ismert székely rovásírás *a 10–12. század között* alakult ki. Thuróczy János, Antonio Bonfini, Oláh Miklós, Verancsics Antal és Szamosközy István egybehangzóan állítja, hogy a székelyek sajátos betűiket fára, fapálcára vésik.

Több erdélyi (zömmel a volt Udvarhely és Csík szék területén található) *templomból* is ismeretesek rovásírási emlékek (Homoródkarácsonyfalva, Székelyderzs, Dálnok, Bögöz, Énlaka stb., másolatból ismerjük a csíkszentmihályi templom feliratát), illetve a Fuggerek magyarországi képviselője, Hans Dernschwam tudósításából ismerünk egy II. Ulászló követi által 1515-ben vésett *konstantinápolyi feliratot* is, amely időközben elpusztult. Néhány eset arról tanúskodik, hogy humanisták is ismerték a rovásírást (Telegdi János kalocsai érsek külön művet szentel neki, pontosabban a hunok nyelvén), sőt olykor „titkosírásként” alkalmazták (Szamosközy István). Ugyanakkor se szeri, se száma azoknak a középkori feliratos emlékeknek, amelyekben kutatóik rovásírási emléket véltek felfedezni, legtöbbjük azonban latin, görög, kúfikus stb. írásutánnal. Ezeknek nyilvánvalóan nincs közük a rovásíráshoz.

Az egyes jelek hangértékének megállapításában több ábécé is segíti a kutatót. A *nikolsburgi* hercegi könyvtárból származó, 1483-ban nyomtatott ősnymtatvány végére bekötött pergamenlapon olvasható a rovásírás 46 jele, amelyek közül 33 egyszerű betű (felirata szerint: „*a székelyek betűi, amelyet fába metszenek vagy vágnak*”), még a székely rovásírás leghosszabb emlékének tekinthető *Marsigli-féle naptár* végén is található egy ábécé. Ezen feliratos emlék eredetileg (állítólag) egy másfél méteres faléc volt (amely mai tudásunk szerint a 15. század második felében készülhetett), azonban ez eredetiben nem maradt fenn, csak az olasz földrajztudós és hadmérnök, Luigi Ferdinando Marsigli által 1690-ben kilenc papírlapra leírt másolatát ismerjük. Itt kell megjegyezni, hogy *Kájoni János* ferences szerzetes 1673-ban lejegyzett két székely ábécéje közül a második közeli kapcsolatban áll a Marsigli-féle naptár jeleivel.

A székely-magyar rovásírás jobbról balra halad, korai emlékeken betűi szögletesek, előszeretettel alkalmaz ligatúrát, a szavak elválasztására pontokat használ. Fontos megjegyezni, hogy minden magyar hangot képes jelölni, viszont a rövid és a hosszú magánhangzókat nem képes megkülönböztetni (feltehetőleg nyelvünk korábbi nyelvtörténeti korszakaiban csak hosszú magánhangzókat ejtettek), de a székely rovásírás ennek ellenére gyakran nem jelöl magánhangzókat („hangzóugratás”).

A székely-magyar rovásírás késő népvándorlás (avar) kori rovásfeliratokhoz való viszonya, ezen korai feliratok értelmezése napjainkban is számos vitát vált ki, kutatásuk korántsem tekinthető lezártnak.

Kézírókönyvek

- BENKŐ Elek – SÁNDOR Klára – VÁSÁRY István (2021): *A székely írás emlékei. Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- SCHEIBER Sándor (1960): *Magyarországi zsidó feliratok. A III. századtól 1686-ig. Corpus Inscriptionum Hungariae Judaicarum. A temporibus saeculi III., quae exstant usque ad annum 1686*. Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete.
- VÁRADY Zoltán (1999): *Gótikus minuscula feliratok a Dunántúlról*. Szekszárd: Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola (IPF Kiskönyvtár 4.).
- VÁRADY Zoltán (2000): *Románkori, korai gótikus és gótikus maiuscula feliratok a Dunántúlról*. Szekszárd: PTE Illyés Gyula Főiskolai Kar (IPF Kiskönyvtár 8.).
- VÁRADY Zoltán (2002): *Humanista capitalis feliratok a Dunántúlról*. Szekszárd: PTE Illyés Gyula Főiskolai Kar (IPF Kiskönyvtár 9.).

Irodalom

- KUBINYI András (1986): Epigráfia. In *TS 1986*, 43–60.
- KUBINYI András (1998): Epigráfia. In *TS 1998*, 142–159.
- KUBINYI András (2006) [2001]: Epigráfia. In *TS 2001/2006*, 126–139.
- ENTZ Géza (1952): Középkori építészettünk munkaszervezetének kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő*, 79(2), 147–150 – *Építési feliratok*.
- KÉKI Béla (1975): *Az írás története*. Átdolgozott, második kiadás. Budapest: Gondolat (Gondolat Zsebkönyvek) (újra megjelent: *Az írás története. A kezdetektől a nyomdabetűig*. Közrem. Sarbak Gábor. Javított, átdolgozott kiadás. Budapest: Vince, 2000) – *Általános írástörténeti összefoglalás*.
- KLOOS, Rudolf M. (1992): *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Második, bővített kiadás. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Kubinyi András opponensi véleménye (Gerőné Sándor Mária: *Reneszánsz Baranyában* című kandidátusi értekezéséről) (1981). *Művészettörténeti Értesítő*, 30(1), 67–71 – *Kandallófeliratok: 70–71*.
- KUBINYI András (1958): Rabok feliratai a budai Csonkatoronyban. *Budapest Régiségei*, 18, 519–525 – *Börtönfeliratok*.
- MEZEY László (1958): Az aracsí kő olvasatához. *Archaeologiai Értesítő*, 85(2), 189–191 – *Templomi felirat*.
- SÁNDOR Klára szerk. (1992): *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szeged: Magyar Őstörténeti Kutatócsoport (Magyar Őstörténeti Könyvtár 4.) – *Kárpát-medencei rovásírások*.

- SÁNDOR Klára (2017): *A székelly írás reneszánsza*. Budapest: Typotex – *Székelly-magyar rovásírás*.
- SUDÁR Balázs (2014): *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak / Monumenta Hungariae Historica. Elenchi) – *Korán-idézetek magyarországi dzsámik falán: 141*.
- VÁRADY Zoltán (2006): A latin betűs epigráfia íráskorszakai, a feliratok érdekességei és kiegészítési lehetőségei. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica*, 124, 39–52 – *Magyarországi latin betűs feliratok*.
- VÉKONY Gábor (1987): *Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Szombathely: Életünk – *Korai rovásfeliratok*.
- VÉKONY Gábor (2004): *A székelly írás emlékei, kapcsolatai, története*. Budapest: Nap (Életünk Könyvek) – *A székelly-magyar rovásírás és előzményei*.

KODIKOLÓGIA

A kódexekkel foglalkozó tudomány egyrészt a könyvtörténet egyik korai fejezete, másrészt ténylegesen önálló módszertannal rendelkező történeti segédtudomány, amely jól körülhatárolható forráscsoportot vizsgál. A kódex nemcsak tartalmában forrás (*írott forrás*), hanem megjelenésében, anyagában is (*tárgyi emlék*), amely a legtöbb esetben *képi ábrázolást* is tartalmaz.

A vizsgált tárgytípus, a kódex kézzel írt, középkori vagy későbbi, de középkori mintára készített könyv. A könyvformátum azonban önmagában nem elég, vizsgálni kell tartalmi kérdéseket is. A könyv ugyanis általában az olvasó számára készített mű, olvasmány, ismeretközlés. Tehát egy kódex formában készített oklevélgyűjtemény nem tekinthető kódexnek, hiszen nem könyv, annak célja ugyanis jogbiztosítás volt. Így a Pannonhalmi Főapátság Levéltárában őrzött 13. századi *Vörös Könyv (Liber Ruber)* nem tekinthető kódexnek, mert az az apátság fontosabb okleveleinek másolatait tartalmazza.

A kódexet két szempontból kell vizsgálni. Egyrésztől tárgyi emlékek minősül a benne található írás, a díszítése, a kötése, a lapjaira festett vagy a kötésére nyomott címer. Szövegét viszont írott forrásként kell értékelni, akkor is, ha nem történetírói munka eredménye. Az első, amit a szakember megvizsgál, mindig a kódex tartalma, csak ezt követheti a külső jegyek értékelése.

A középkori kódexeknek nincs a mai értelemben vett címlapjuk, ezért tartalmuk megállapítása körültekintő vizsgálatot igényel, különös tekintettel arra, hogy egy-egy kódex rendszerint több művet is tartalmaz. Bár az illuminált kódex első, díszes lapját gyakorta *címlapnak* nevezik, helyesebb inkább a kódex *incipitjéről* beszélni (a szöveg

kezdőszava minden kódex esetében). Az incipitnél többet árul el a kódex készítésével kapcsolatban a kódex *kolofonja* (a szöveg végén olvasható sorok). Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy – ahogy a kódex incipitje a benne foglalt első műre, úgy – a kolofon a kódex által tartalmazott utolsó műre vonatkozik.

A kódexeket évszázadokon keresztül *pergamenre*, de a 14. századtól kezdve egyre inkább *papírra* írták. Szemben az oklevélíráshoz használt pergamennel, a kódexírás-hoz a pergamen mindkét oldalát gondosan kidolgozták. Ennek ellenére a *búsoldal* (fehérebb, simább) és a *szőroldal* (szürkésebb, durvább) közötti minőségi különbség szabad szemmel is látható. A pergament olykor színezték is: a bíbor pergamen eredetileg a bizánci császári ház kiváltsága volt, később más uralkodók számára is készült ilyen pergamen. Egyes corvinák első lapjai is színezettek voltak, sőt Beatrix királyné egyik kódexét teljes egészében színezték (zöld és lila) pergamenre írták. Mivel a pergamen drága alapanyag volt, előfordult – lemosása, levakarása után – akár kétszeri újrafelhasználása, így keletkezett az ún. *palimpszeszt*. Ultraibolya sugárzás segítségével a pergamenre írt eredeti szöveg kimutatható (ezt alkalmazták az Anonymus-kérdés kapcsán is a szöveget tartalmazó Pray-kódex esetében).

A kódexet a szöveg átmásolója (*scriptor*) írta le. Nem tévesztendő össze a szöveg szerzőjével (*auctor*). A kódexmásoló magasabb végzettséggel rendelkezett, hiszen felelősségteljes és fárasztó tevékenysége megfelelő felkészültséget igényelt. A kódexekben alkalmazott írást, az ún. könyvírást szintén a paleográfia vizsgálja, de meg kell jegyezni, hogy a könyvírás betűtípusai sokszor elég közeliek az epigráfiai írásokban látható betűformákhoz. A magyarországi kódexekben három írásfomával találkozhatunk: a *karoling minuskulával* (és annak román kori folytatásával), a *gótikus könyvírás* (*textualis*) és *folyóírás* (*cursiva*) típusaival, valamint a *humanista* írásokkal. Ha a leíró végzett a munkájával, a szöveget átnéző, javításokat (*emendálást*) végző személy (*emendator*) az oldalak margóján jelezhetette módosításait (Vitéz János pl. nagy lelkesedéssel emendálta az összes kezébe került, már elkészült kódex szövegét). A leíró egyébként kihagyta a fejezetcímek helyét, ahová vörös (*ruber*) vagy más színnel rendszerint egy másik leíró (*rubricator*) írta be a hiányzó betűket, szövegrészt. A kódexek jelentős részét külön is díszítették különböző motívumokkal, képi ábrázolásokkal (miniatúrákkal). Ezeket a gazdag díszítéseket a *kódexfestő* (*illuminator* vagy *miniator*) készítette el. Az egyes oldalak elkészülte után a pergamenlapokat a könyvkötő kötötte egy kötetbe: ekkor kapta meg a díszes kötéstáblákat stb.

A kódexek tartalmuk szerint különböző műfajú szövegeket tartalmaznak. A leggyakoribbak az egyházi szövegűek (Biblia, liturgikus könyvek, patrisztikai irodalom, teológiai művek stb.), de az évszázadok során szép számmal készültek világi tárgyú

kódexek (klasszikus latin és görög szerzők művei, filozófiai, jogi, történeti munkák stb.) is. Az egyes kódexek tartalmi, filológiai elemzése már túlmutat a kodikológia határain, az ezekkel kapcsolatos kutatás más tudományterületek feladata.

Kézikönyvek

BARTONIEK Emma (1940): *Codices manu scripti Latini medii aevi I*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum (Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici 12.) – *Az Országos Széchényi Könyvtár latin nyelvű kódexeinek katalógusa*.

CSAPODI Csaba (1985): *Catalogus collectionis codicum Latinorum et Graecorum*. Budapest: MTA Könyvtára (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai 16.) – *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található kódexek katalógusa*.

MADAS Edit szerk. (2021): *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, az Érseki Simor Könyvtár és a Városi Könyvtár kódexei*. A katalógustételek szerzői Körmendy Kinga, Lauf Judit, Madas Edit és Sarbak Gábor. Esztergom–Budapest: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár – Akadémiai – Országos Széchényi Könyvtár (Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae 7.A.) – *Az esztergomi könyvtárak kódexeinek katalógusa*.

MEZEY László (1961): *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis*. Budapest: Akadémiai (Catalogus Manuscriptorum Bibliotheca Universitatis Budapestinensis 1.) – *Az Egyetemi Könyvtár latin nyelvű kódexeinek katalógusa*.

Néhány magyarországi (eredetű, vonatkozású, őrzésű) kódex facsimile kiadása

A Neksei-biblia legszebb lapjai (1988). Bev. Dana J. Pratt, képmagy. Levárdy Ferenc. A hasonmás kiadást gondozta és tervezte Szántó Tibor. Budapest – Washington, DC: Helikon – Library of Congress.

FALVY Zoltán – MEZEY László (1963): *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Budapest: Akadémiai (Monumenta Hungariae Musica 1.).

KATONA Tamás szerk. (1982): *A pannonhalmi bóraskönyv, I–II*. Bev. Szabó Flóris, Soltész Zoltánné. Budapest: Helikon–Európa.

Képes Krónika, I–II. (1964). Ford. Geréb László. Budapest: Magyar Helikon (újabb kiadás: ford. Bellus Ibolya. Budapest: Helikon, 1987).

LEVÁRDY Ferenc szerk. (1975): *Magyar Anjou Legendárium*. Budapest: Magyar Helikon.

Mátyás-Graduale (2007). Előszó Monok István, bev. tanulmány és a képmagy. Soltész Zoltánné (1980), a tanulmány szöv. gond. Földesi Ferenc. Budapest: Kossuth – Országos Széchényi Könyvtár.

Irodalom

CSAPODI Csaba (1986): Kodikológia. In *TS 1986*, 61–75.

- KARSAY Orsolya szerk. (1990): *Bibliotheca Corviniana. 1490–1990. Nemzetközi corvinakiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban Mátyás király halálának 500. évfordulójára. 1990. április 6. – október 6.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – *A Corvina-kiállítás tanulmánykötet.*
- CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára (1981): *Európai kódexfestő művészet.* Budapest: Corvina – *Európai kódexfestészet.*
- VESZPRÉMY László – WEHLI Tünde – HAPÁK József (2009): *A Képes Krónika képeskönyve.* Budapest: Kossuth – Országos Széchényi Könyvtár – *Tanulmányok a Képes Krónikáról, különös tekintettel a könyvfestésre.*

IDŐSZÁMÍTÁSTAN

Az *időszámítástan* (*kronológia*) a *naptári rendszerekkel* foglalkozó történeti segédtudomány, amely alapvetően csillagászati ismeretanyagra épül. Az egyes időszámítási rendszerek ugyanis csillagászati jelenségekhez igazodnak. Ezek közül három égitest mozgása határozza meg az alapvető időmérő egységeket. A Föld saját tengelye körüli forgása az éjszaka és a nappal váltakozásával *egy napot*, a Hold föld körüli keringése a Hold növekedésével és fogyásával *egy hónapot*, míg a Föld Nap körüli keringése az évszakok váltakozásával *egy évet* határoz meg. A korai naptárakban is alkalmazott *holdhónapok* és az év tényleges hossza nem feleltethető meg egymásnak. Bár csillagászati értelemben kétfajta holdhónapot ismerünk, az időszámításban a *szinódikus*, azaz a két azonos holdfázis közötti *holdhónapot* vesszük figyelembe, amelynek időtartama 29 nap 12 óra 44 perc 3 másodperc. A nap mozgása esetében is kétfajta csillagászati számítási mód ismert, de a leginkább elterjedt a *tropikus év*, azaz a nap közepes tavaszponton történő két átmenete közötti időtartam: 365 nap 5 óra 48 perc 46 másodperc. A két időtartam összeillesztése nehézségekbe ütközik: az év és a holdhónap egész számú többszörösének időtartama ugyanis nem esik egybe. 12 holdhónap 354 napra, 13 holdhónap 384 napra jön ki. A két rendszer összehangolására tett ókori kísérlet – a *luniszoláris év* bevezetésével – nem volt eredményes, mivel az időszámítás rendszere a beiktatott szökőnapokkal nem lett áttekinthetőbb. A megoldást ezért a legtöbb kultúrában a tisztán *lunáris* (354-355 napból álló), illetve tisztán *szoláris* (365-366 napos) év bevezetése jelentette.

A *napot* a hatvanas számrendszert használó sumerek 12, majd Babilónban, a Kr. e. 5. században 24 órára osztották, az óra eredetileg 30 (mai számítás alapján négyszeres hosszúságú) *percből* állt, ezt szintén a babilóniak változtatták meg a ma ismert számítási rendszerre.

A *hét* napból álló időszámítási egység alkalmazása egyiptomi, illetve zsidó eredetű. A rómaiak a hét egyes napjait bolygók neveivel különböztették meg; mivel ezek megfeleltek az isteneik nevének, a kereszténység a vasárnapot követő hétköznapokat (*feriae*) sorszámozással látta el. A magyar elnevezések részben a magyar nyelv alapján értelmezhetőek (pl. vasárnap), részben szláv (pl. szerda), illetve héber eredetűek (szombat).

A hónap egyes napjainak sorszámokkal jelölése már az ókorban is használatos volt, de a rómaiak inkább a hónap nevezetes napjaitól (*kalendae, idus* stb.) visszafelé számított napjelölést alkalmaztak, a keresztény időszámítás pedig az abban a hónapban esedékes egyházi ünnepekhez viszonyítva jelölte meg a konkrét napot. Utóbbi keltezésben egyaránt alkalmaztak *állandó* (pl. karácsony, szentek ünnepei) és *mozgó ünnepeket* (pl. húsvét). Az újkorban Európa országai visszatértek a hónap napjainak sorszámos jelöléséhez.

A téma hazai szakirodalma viszonylag későn született meg: 1876-ban jelent meg *Knauz Nándor* terjedelmes kortana, amelyben az oklevéltadások kapcsán szerzett ismereteit hasznosította. A ma is használatos, megkerülhetetlen kézikönyv viszont *Szentpétery Imre* több kiadást megért műve (*Oklevéltani naptár, Chronologia*).

A keresztény naptár

A keresztény időszámítás az ókori Rómában Kr. e. 46-ban megalkotott ún. *julián naptár*on alapul. *Iulius Caesar*, aki ekkor egy személyben volt főpap, konzul és diktátor, felkérésére ugyanis egy alexandriai csillagász, *Szószigenész* arra vállalkozott, hogy az akkor használatos *lunáris naptár* és az évszakok között mutatkozó 67 napos eltérést megszünteti. Az új, *szoláris naptárt* Kr. e. 45. január 1-jén vezették be: 365 napból, 12 hónapból állt, négy 30 napos, hét 31 napos és egy 28 napos hónapot tartalmazott. A naptári év és a tropikus év közötti eltérést egy négyévente beiktatott *szökőévv*el (a február 23-át követő napot kétszer számították) igyekeztek kiküszöbölni. Ezzel azonban nem sikerült teljesen kiküszöbölni a csúszást, mert a 16. században már 10 napos volt az eltérés. Ezért *XIII. Gergely pápa* kezdeményezésére újabb korrekcióra került sor: egyrészt a naptárban 1582. október 4. után kivételesen 15. következett, másrészt finomítottak a szökőévek rendszerén. Ezt követően a 100 végződésű évek közül csak a négygyel maradék nélkül osztható évek lettek szökőévek. Az új rendszer olyan pontos, hogy csak 3300 év elteltével lesz majd egy nap eltérés. Európa katolikus országai hamarabb, a protestánsok általában később tértek át az új (*gregorián*) naptár használatára (a királyi Magyarország 1588-ban, Erdély 1590-ben), legkésőbb Oroszország (1918).

Egyes görögkeleti egyházak egy 1923-as isztambuli konferencián a julián naptár módosításáról határoztak (újnaptaórs ortodoxok). A *javitott julián naptár* szerint minden negyedik év szökőév, kivéve a 100-zal is osztható éveket (kivéve amennyiben 900-zal való osztás után a maradék 200 vagy 600). Ez a naptár 2800-ig teljesen megegyezik a gregorián naptárral, egyébként csak 45 ezer évenként téved egy napot. A javított julián naptárban a rögzített egyházi ünnepek dátuma megegyezik a gregoriánéval, de a mozgó ünnepeket (pl. a húsvétot), valamint az egész évközi liturgikus rendet a julián naptár szerint határozza meg.

Az időszámításunkat érintő legutóbbi, 19. század végi reform során a földgömböt 24 egyenként 15 fok kiterjedésű zónára osztották. A szomszédos zónák időszámítása egymáshoz képest egy órát ugrik, ha kelet felé haladunk. A rendszer kezdővonala a greenwichi délkör. Ezzel sikerült megoldást találni arra a Föld és a Nap egymáshoz viszonyított helyzetéből és a Föld saját tengelye körüli forgásából következő problémára is, hogy ugyanabban a pillanatban a Föld különböző pontjain más-más napszak van.

A keresztény időszámítás kezdetét a 6. században – a Rómában megtisztelően apátnak címzett, de ténylegesen apáti méltóságot nem viselt, bizánci eredetű – *Dionysius Exiguus* határozta meg, mivel számításai alapján úgy vélte, hogy *Jézus Krisztus* Diocletianus császár trónra lépte előtt 284 évvel született. A rendszer viszonylag gyorsan elterjedt a nyugati keresztény területeken, így ezt követően az egyes írásműveket és az okleveleket „*ab incarnatione Domini nostri Jesu Christi*” keltezték. Ezt a rendszert vették át az újonnan kereszténységre tért államok, így Magyarország is. Bizáncban azonban inkább a *világ teremtését* tekintették az időszámítás kezdetének, annak is a kostantinápolyi számítását (Kr. e. 5508/5507), ráadásul a keleti egyházakban Jézus Krisztus születését is más év(ek)re tették.

A leginkább elterjedt középkori évkezdő december 25. volt, de Magyarországon már a 14. századtól alkalmazták a január 1-jével kezdődő évszámítást is, amely a 16. századtól általánosnak tekinthető. Az egyes oklevelek, iratok keltezésének vizsgálatakor ezért külön is oda kell figyelni a december 25–31. közötti keleti szövegekre. Olasz vagy dalmát hatásra ritkán előfordul március 25. is évkezdőként. Bizáncban és a keleti egyházakban az évkezdőnek szeptember 1-jét tekintették, ennek hazai világi alkalmazására azonban nem ismeretes példa.

A középkori Európában a keltezéshez előszeretettel alkalmaztak *hitelesítő évjelöléseket* (*indictio, epacta, concurrens*, vasárnapi betű, aranyszám), amelyek zömmel a húsvétszámítás rendszeréhez kapcsolódtak, vagy 15 éves ciklusokhoz igazodtak (*indictio*).

A zsidó naptár

A magyar történelem szempontjából még két időszámítási rendszer ismerete szükséges. A Magyarországon is használt *zsinagógai zsidó naptár* az időszámítás kezdetét a világ teremtésétől számítja, amelyet az Ószövetség héber szövege alapján állapítottak meg: e szerint a *világ teremtése* a Kr. e. 3761. év október 6-án (vasárnap) este kezdődött. Ezt a számítást először a Talmud említi, de általánosan a 8. század óta használják. Maga a *luniszoláris zsidó naptár* babilóni eredetű. A 12 holdhónap használatából eredően a nap mozgásához mutatókülönbséget szökőévek beiktatásával igyekeznek kiküszöbölni. A rendszer annyiban bonyolultabb a ma általánosan használatos naptárunknál, hogy háromféle *szökőévet* (353, 354 és 355 naposat) és háromféle „rendes” évet (383, 384 és 385 naposat) alkalmaz. Ennek oka az, hogy a zsidó vallási ünnepek csak a hét meghatározott napjaira eshetnek. A zsidó naptár egyébként *négyszázötven év* ismer. A *zsinagógai újév* (*ros ha-sána*) a naptári újév, az év tényleges kezdete, *tisri* hónap első napja. Ezenkívül újévként megünneplik a „királyok és ünnepek újévét” (*niszan* hónap első napja), a „tizedek újévét” (*elul* hónap első napja) és a „fák újévét” (*svát* hónap 15. napja) is.

A muszlim naptár

Az oszmán-törökök muszlim naptára *lunáris*: alapja a 354 napból és 12 hónapból álló holdév. A páratlan hónapok 29, a párosak 30 nap hosszúságúak. A muszlim időszámítás kezdete a *hidzsra* (Mohamed Mekkából való menekülésének időpontja), 622. július 15. Ennek megfelelően az év kezdete mindig ez a nap: *Moharrem* (oszmán-török neve: *muharrem ül-harám*) hó 1. napja. A muszlim időszámítás szerinti dátumok keresztény időszámításra történő átszámítása két nehézségbe ütközik: egyrészt figyelembe kell venni a 622 éves eltérést, másrészt a lunáris és a szoláris év közötti 11 napos különbséget: a muszlim évek mozgó évek, így a hónapok és az ünnepek (a ramadán is) folyamatosan tolódnak el, és kb. 33 év alatt az egész évet végigjárják. Mohamed előtt az arab törzsek a holdévet és a Nap járását szökőhónapok beiktatásával igyekeztek összhangba hozni, de ezt a próféta kifejezetten megtiltotta. A napra pontos átszámítás ezért csak táblázatok segítségével valósítható meg. Ugyanakkor egyes képletek alkalmazásával az éveket viszonylag könnyen átszámíthatjuk a keresztény időszámítás szerinti évekre. Az egyik számítás esetében a muszlim évszámot meg kell szorozni 0,97-tel (100 holdév kb. 97 napévvvel egyenlő),

majd az eredményhez hozzá kell adni 621,6-ot. A másik számítás során a muszlim évszámot el kell osztani 33,7-tel (a lunáris évek rövidebbek, és ez 33 év eltelte után már 1 év különbözetet jelent), aztán az így kapott korrekciós tényezőt le kell vonni a muszlim évszámból, majd az eredményhez hozzá kell adni 622-t. A harmadik számítási mód esetében a hidzsra szerinti évszámból levonjuk annak 3,03%-át, majd az így kapott értékhez hozzáadunk 622-t, hogy megkapjuk a keresztény időszámítás szerinti évet. Mindhárom számítás során csak közelítően pontos eredményt kapunk, ráadásul a módszerek legújabb kori (1890 utáni) alkalmazását ellehetetleníti, hogy egyes muszlim országokban a 19. század végétől kezdődően, illetve a 20. században áttértek a szoláris év használatára (pl. egyes volt szovjet tagköztársaságok, Afganisztán, Irán). A holdév rövideége miatt a muszlim újév egyre inkább távolodik a keresztény újévtől, sőt – amint láttuk – bizonyos idő elteltével az egész évet végigjárja. A két újév egymás közötti viszonyáról táblázatok tájékoztatnak, amelyek az egyes oszmán–török dátumok átszámítását is lehetővé teszik a mai időszámítási rendszerre (táblázat a török kelteзések átszámítására).

Kézikönyvek

- Naptártörténeti kislexikon. Naptártörténet és kronológia* (1990). Összeáll. Schalk Gyula. Budapest: Fiesta–Saxum (A Tudás Könyvtára).
- SZENTPÉTERY Imre (1986): *A kronológia kézikönyve*. S. a. r. Gazda István. Kieg. Érszegi Géza, Raj Tamás, Szögi László. Budapest: Könyvértékesítő Vállalat (Tudománytár) – *A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása*.

Irodalom

- KRISTÓ Gyula (1986): Kronológia. In *TS 1986*, 76–86.
- SZÖGI László (1998): Kronológia. In *TS 1998*, 98–110.
- SZÖGI László (2006) [2001]: Kronológia. In *TS 2001/2006*, 83–94.
- HAHN István (1983): *Naptári rendszerek és időszámítás*. Budapest: Gondolat (Gondolat Zsebkönyvek) (második kiadás: Budapest: Filum, 1998) – *Átfogó időszámítás-történeti összefoglalás*.

PAPÍRISMERET

A *papírismeret* (*papirológia*) a papír történetével, a papír fizikai jellemzőivel, az egyes papírtípusok elemzésével foglalkozó történeti segédtudomány.

Az emberiség története folyamán, a kultúra megjelenése után a legfontosabb *íráshordozó* a papír lett. Szerepét még ma is őrzi, bár folyamatos visszaszorulása vitathatatlan. A papír *növényi rostnemez*, amelyet kézi vagy gépi módszerekkel állítanak elő. Előállítására szerint két nagy korszakot lehet megkülönböztetni: a *papírkészítés* és a *papírgyártás* időszakát.

A *papírkészítés* során kézi módszerekkel állítják elő az íráshordozó alapanyagot. A *kínai vagy kelet-ázsiai időszakban* (Kr. e. 105 – Kr. u. 751) az alapanyag a *rostnövény* volt, a *rostosítás* kézi erővel, kémiai segítséggel zajlott, a lapképzéshez bambusz vagy textil *merítőszitát*, majd *keményítőt* alkalmaztak. A papír megjelenését egy császári döntéshez kötik: Ho-ti kínai császár egy hivatalnoka javaslatára elrendelte, hogy az addig szokásos nehéz bambusztábla, illetve drága selyem helyett papírra írjanak. A papír használata gyorsan elterjedt, átvették a koreaiak, majd a japánok is.

A *papírkészítés arab időszakában* (Kr. u. 751–1276) az alapanyag a *rongy* lett. Az arabok kínai hadifoglyoktól ismerték meg a papírkészítés módszereit, akiknek köszönhetően Szamarkand rövidesen papírkészítő központtá fejlődött. A technológia gyorsan továbbterjedt, a kalifátus meghatározó városaiban sorra alakultak az újabb műhelyek. A papír az arabok közvetítésével eljutott Európába: először az *Ibériai-félszigetre* (860 körül), majd *Itáliába* (1100 körül). Az új íráshordozó anyagot eleinte importálni kellett, de a 12–13. század folyamán megalakultak az első európai papírkészítő műhelyek is.

A műszaki fejlődésnek köszönhetően megjelent a papírmalom, így ezen vízi zúzómű segítségével lehetett a *rostosítást* elvégezni, míg a lapképzés már fémhuzalos-vízjeles *merítőszitáival* történt, majd 1337-től a felületkezelésre *állati eredetű enyvet* használtak. Ezt az időszakot az *európai papírmalom korszakának* nevezzük (1276–1670). A legkorábbi *vízjel Bolognából* származik (1282). Az írás elterjedése, majd a könyvnyomtatás feltalálása (1440) egyre növekvő papírszükségletet teremtett. A papírkészítés európai megjelenése nemcsak újabb műszaki fejlesztésekkel, hanem *újabb papírfajták* (kék papír, vékony papír, lemezpapír stb.) feltalálásával, valamint a papír civilizációs és műszaki felhasználásával (csomagolás, lámpabúra stb.) járt együtt.

Később a rostosítást már forgó őrlőberendezéssel végezték (a papírmalom *hollandi korszaka*, 1670–1799). A *hollandi zúzómű vízierő* segítségével működött, így egy-egy műhely számára csatorna- és zsiliprendszer kellett kiépíteni. A technológiai fejlődés következtében a papír előállítása egész épületet igényelt, amelyben a gyártás egyes szakaszaihoz külön helyiségeket kellett berendezni (rongyraktár, feldolgozó-, merítő- és nemezelőműhely, enyvkonyha, szárítópadlás stb.). Egy műhely 20 kalapáccsal és 10 fővel évi 9000 kg papírt tudott előállítani.

A *papírgyártás* során gépek segítségével történik az előállítás. A 18. század végén újabb műszaki változás történt: a lapképzést immár *papírgyártó géppel* végezték, majd következett a *gyantaenyvezés* (*rongypapíridőszak*, 1799–1845). Az első papírgyártó gépet *Nicolas-Louis Robert* párizsi nyomdász találta fel. Robert a Didot család essonnes-i papírmalmában dolgozott, és a termelés hatékonyságát szerette volna növelni. A találmányt 1799-ben szabadalmazták. A későbbiek során a szabadalom Didot-éktól Angliába került, ahol a gépet tökéletesítették.

Később a *cellulóz* alkalmazásával megint változott az alapanyag, illetve megtörtént a teljes folyamat gépesítése (*cellulózpapír-időszak*, 1845-től napjainkig). Mivel a rongy alapanyag már nem volt elegendő a megnövekedett termelés kiszolgálására, a facsiszolat feltalálását követően, a cellulózigyártás bevezetésével a *szulfitecellulóz* megoldotta a nyersanyagkérdést, viszont jelentős minőségi visszaesést hozott. Ennek következtében megmaradt a *rongypapír* (valamint a hulladékpapír-feldolgozás), de a papírgyárak specializálódtak. A 19. század elején még nagy mennyiségben alkalmazott *merített papír* visszaszorult, folyamatosan kiszorította a *géppapír*. Megkezdődött a papírgyártásban alkalmazott mértékek szabványosítása.

A magyarországi papírkészítés és -gyártás története

Az első magyarországi *papíroklel* 1310-ben kelt, de a papír használata a 14. század középső harmadában kezdett el rohamosan terjedni. A hazai papírszükségletet még sokáig külföldről kellett kielégíteni, a belföldi papírkészítés csak a 16. századtól mutatható ki, legkorábbi adatunk már a kora újkorból származik: 1530-ban leégett a *lőcsei papírmalom*. A század folyamán viszont újabb papírmalmok létesültek: *Brassóban* (1546), *Kolozsváron* (1563), *Nagyszebenben* (1573), végül a század végén *Liptószentmihályon*. Mindeközben a közigazgatás és a könyvnyomtatás egyre nagyobb mennyiségű papírt igényelt. A valós igényt jelzi, hogy a 17. században 31, a 18. században 82 újabb papírmalom kapcsolódott be a termelésbe. Az itt előállított papír gyengébb minőségű volt, mint a külföldiek, ráadásul a termelékenység is ingadozott, mivel az egyes műhelyek rendszerint csak a legszükségesebb berendezésekkel rendelkeztek és alacsonyabb alkalmazotti létszámmal dolgoztak.

Bár 1840-ig 40 újabb papírmalom kezdte meg működését, a növekvő szükséglet életre hívta az első *papírgyárat* a történelmi Magyarország területén, *Fiumában* (1827). A nagy ugrás az 1840-es években következett be a hazai cellulózigyártás megindulásával (*Prázsmár*, 1845), de a folyamat egészen az 1880-as évekig elhúzódott. A *Technológiai*

Iparmúzeum 1889-től hivatalos minőség-ellenőrzést (papírvizsgálatot) végzett, majd 1900-tól kötelező lett a *védjegyként* bejegyzett *vízjelek* használata. 1913-ban már 92 papírgyár és feldolgozóüzem működött Magyarországon, Trianon után viszont csak egy gyár maradt a megcsonkított ország területén: a *diósgyőri*. Bár újabb papírgyárakat létesítettek, ezek a hazai szükséglet legfeljebb harmadát tudták fedezni, a többit behozatalból kellett biztosítani. 1945 után a jelentős károkat szenvedett papíripari üzemeket az iparfejlesztés keretében igyekeztek újra termelésbe állítani, illetve termelékenységet növelni. Ezek az üzemek az 1960-as években már a hazai papírszükséglet kétharmadát ki tudták elégíteni.

A papírismeret alapfogalmai és módszertana

A középkor végétől két papírtípus nagy mennyiségben történő használata jellemző minden korszakra: az *írópapír* és a *nyomópapír* (természetesen további papírtípusokat is használtak, de jelentőségük csekélyebb). A papír vizsgálata során nem az általa hordozott írást elemezzük elsősorban, hanem az *íráshordozó fizikai megjelenését*. Ahhoz, hogy egy papír készítési helyét és idejét megállapítsuk, három fizikai jellemzőt kell megfigyelnünk, elemeznünk (a felhasználás helyének és idejének megállapításához már a papír által hordozott írás, rajz stb. vizsgálata szükséges).

Az első ilyen fizikai ismérv lehet a műhely- és mesterspecifikus *vízjel*. Ez a merítőszítára erősített huzalból kialakított jel, amelynek egyfajta lenyomata jelenik meg a papírlapon. Vízjelet azonban nemcsak merített papíron láthatunk, mivel a papírgyártás során is igény volt arra, hogy egyfajta mesterjel (amely esetenként védjegy is lehet) megjelenjen a papíron (ez valójában a gyártási folyamat során benyomott bordázat vagy a gyártási folyamat után besajtolt jel: „utánzott vízjel”). A vízjel lehet *síkmértani jel*, *szám*, *betű*, *figura* és *kép* külön-külön vagy együttesen ezekből összeállítva. A vízjelkutatás célja elsősorban az eredetkutatás, de a teljes körű vizsgálathoz a vízjelekből épített adatbázisok nem elegendőek, a papírt ezért további szempontok szerint is meg kell vizsgálni.

A második vizsgálati szempont a felhasznált *nyers- és segédanyagok*, a technológia vizsgálatára irányul. Ebben segítségünkre lehet a felület, a szín és a rugalmasság tanulmányozása, a papír átvilágítása.

A harmadik papírismereti jellemző a *mérték*. A nagyság, a méret, a vastagság, valamint a súly viszonylag könnyen lemérhető, de mindezeket érdemes gondosan (pl. a vágott szélű papír esetében célszerű azt is megállapítani, hogy az ívnek hányad

része stb.) megvizsgálni. A papír alapegysége az *ív*. A kereskedelmi mértéket jelölő *rizsma* arab eredetű szó („*rizmah*” = köteg), eredetileg 480–500 ív papírt jelentett, 1880-tól már 1000 ív papír.

A különböző papírokon nagyobb mennyiségben elvégzett vizsgálatok eredménye a *papíradat-gyűjtemény* (adatbázis), amelyet lehet rendszerezni technológia és anyaghasználat, vízjelek és műhelyek stb. szerint.

Kézikönyv

BOGDÁN István (1963): *A magyarországi papíripar története. 1530–1900*. Budapest: Akadémiai.

Irodalom

BOGDÁN István (1986): Papirológia. In *TS 1986*, 87–101.

BOGDÁN István (1998): Papirológia. In *TS 1998*, 160–175.

BOGDÁN István (2006) [2001]: Papirológia. In *TS 2001/2006*, 140–152.

BOGDÁN István (1959): A vízjelkutatás problémái. (Vízjelgyűjtésünk módszertana.) *Levéltári Közlemények*, 30(1), 89–108 – *A vízjelekről*.

SZEMÉLYEKKEL, SZEMÉLYEK VONATKOZÁSAIVAL FOGLALKOZÓ ÁGAZATOK

A személyekre vonatkozó ismereteket összegző, jelképeiket, jelvényeiket elemzően bemutató történeti segédtudományok közül az első – és legrégebbi – a *címertan*, amely a kora középkorban kialakult jelképek közel 1000 éves történetét, korszakait, típusait és a használatukkal kapcsolatos szabályokat foglalja össze. A családi kapcsolatok meghatározó befolyást gyakorolnak egy-egy személy életútjára, ismeretük ezért segít megérteni a személy gondolkodását, cselekvéseinek mozgatórugóit, emberi kapcsolatait stb., ehhez nélkülözhetetlen az *eredet- vagy származástan* szintén több évszázados múltra visszatekintő segédtudományának művelése. A tisztségek betöltésével, egy-egy személy hivatalviselésével kapcsolatos adatok rendszerezése az *archontológia* feladata. Évszázadokon keresztül a személyek és az intézmények legfontosabb hitelesítő eszköze a pecsétnyomó volt, lenyomata, amelyet pecsétnek nevezünk, rendszerint okleveleken vagy iratokon eredetiséget bizonyított, feladót, kibocsátót azonosított, jogügyletet hitelesített. A *pecséttan* feladata a pecsétek és pecsétnyomók történetének, használatának vizsgálata. Az elismeréseket a késő középkortól jelvényekkel fejezték ki.

A kitüntetési rendszerek történetének ismerete nélkül nehezen érthető meg a politika- és a hadtörténet, ezekhez a *kitüntetéstan* izgalmas adalékokkal járulhat hozzá. Tisztséget, közösséghez tartozást évezredek óta gyakran hord(oz)ható, viselhető jelvényekkel fejezünk ki. A *jelvénytán* az ezekkel kapcsolatos ismereteket foglalja össze. Az uralkodói, az állami, a főnemesi, az önkormányzati stb. reprezentáció elképzelhetetlen zászlók nélkül. Ezek rendszerezésével foglalkozik a *zászlótán*.

CÍMERTAN

A *címertan* (*heraldika*) a lovagi tornákon kikiáltóként működő és hivatalból minden lovagi címet ismerő heroldokról kapta a nevét. Olykor munkájuk megkönnyítése érdekében címerkönyvet is készítettek. Később a címerekkel kapcsolatos ügyeket intéző hivatalokat róluk nevezték el, sőt van, ahol ezt a hivatalt egy címerkirálynak nevezett főtisztviselő vezeti.¹⁶ Magyarországon a királyi heroldokról az első adat viszonylag késői, I. Ferdinánd idejéből származik.

A címertan hazai születését *Pápai Páriz Ferenc* 1695-ben kiadott munkájához (*Ars heraldica...*) szokás kötni, annak ellenére, hogy szerzője viszonylag kevés címertani kérdést tárgyal, így a magyar címertan valódi megalapítójának inkább *Palma Ferenc Károlyt* tekinthetjük, aki 1766-ban jelentette meg átfogó és saját kutatásokon alapuló művét (*Heraldicae regni Hungariae specimen*). 1883-ban alakult meg a *Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság*, amelynek *Turul* című szakfolyóirata megfelelő teret biztosított az újabb kutatási eredmények közlésének. A 19. század vége felé *Fejérfpataky László*, *Csergheő Géza*, *Nyáry Albert* és *Bárczay Oszkár* műveivel nemzetközi rangra emelte a magyar heraldikát, minderre a koronát *Csoma József*nek a magyar heraldika korszakairól írott műve tette fel.

Címer alatt alapvetően a 12. századtól a *címerpajzs*ban látható *címerképet* értjük, de mindennek szerves része lehet a *sisakdísz* és a *sisaktakaró*; összességében az elnevezések is egyértelművé teszik, hogy a fegyverzet egyes elemeivel állunk szemben, amelyek döntő hatást gyakoroltak a címer kialakulására: a címerek eredetileg védőfegyvereken alkalmazott megkülönböztető jelek voltak. A címet olykor további rang- és méltóságjelvények egészítik ki. Az élő heraldika kora a középkor volt, a professzionalizálódás, a címerjogi művek megjelenésével viszont megkezdődött az új időszak, a hanyatló heraldika korszaka.

¹⁶ A címertan nemzetközi szakirodalmának egyik meghatározó műve magyarul is hozzáférhető: BEDINGFELD – GWYNN-JONES 1994.

A címerkészítést és a címerhasználatot szigorú szabályok határozták meg. Európa más országaival ellentétben a magyarországi címerhasználat nem volt kötött: elvileg bárki, így városi polgárok is használhattak címet, persze a gyakori mégis az volt, hogy a király adományozott címet birtokosnak, akár birtokadománnyal együtt. A címeradományozás a korai évszázadokban nem feltétlenül járt nemesség adományozásával, ez gyakorlattá csak az újkorban vált, amikor a nemesítés címerrel együtt történt. Az ilyen adományban részesülteket nevezték *armalistáknak*. Maga Werbőczy nem véletlenül rögzítette a *Hármaskönyvben*, hogy a nemességhez nem szükséges a címer, „*hanem csak javára szolgál a nemességnek*” (I. rész, 6. cím, 1–2. §).

A címerpajzson látható címerkép eredeti formájában mindig színes. A színezés során alkalmazott „*mázak*” használatát viszont szigorúan szabályozták: *fémre fém*et (arany, ezüst) *színre színt* (vörös, kék, zöld, fekete) helyezni nem volt szabad. (Színtelen rajzokon csak a kora újkortól kezdve kezdtek el eltérő vonalkázással jelölni a különböző színeket.) A *prémek* (evet, hermelin stb. borításként) alkalmazása Magyarországon ritkán fordult elő. A *pajzs* formája önmagában kevésbé volt lényeges: bármely, a korokban szokásos pajzsot alkalmazhatták, később akár meg is változtathatták.

A *címerkép* lehetett ember, állat, növény valóságghű (természetes) vagy stilizált ábrázolása. Gyakorta láthatunk ún. *mesteralakot* (vagy heroldalakot), amely alatt a címerpajzs valamilyen geometrikus osztását értjük (pl. vágás, pólya, hasítás stb.).

A *sisakdísz*en gyakran a leegyszerűsített címerkép jelenik meg, de lehetséges eltérő ábrázolás is. Az élő heraldika korát követően a címerek újabb külső díszei (*ékítmények*) jelentek meg: a *pajzstartók* emberi vagy állati alakok, amelyek tartják, őrzik a címet. A pajzs mögé díszítésként olykor *címersátort* vagy *címerpalástot* helyeztek, előbbi alá kerül be az egész címer, utóbbi a koronából indul ki.

A címerek köré *jelmondatot* (*devise*) is írhattak, amely eredetileg csatakiáltás lehetett, később már a címertulajdonos valamilyen célkitűzését fogalmazta meg.

Az egyes családtagok címere a nyilvánvaló megkülönböztetés érdekében eltér a többiekétől: ilyenkor a *címertörésnek* nevezett jelenséggel állunk szemben. Magyarországon a címertörésnek nem alakultak ki szigorú szabályai, és a fennmaradt címeranyag alapján helyesebb címerváltozatokról beszélni.

A címertannak több ága van, ezek közül a legelsőként említendő az *állami címerekkel* foglalkozó ágazat, hiszen címere elsősorban az uralkodónak volt/van, ebből jött létre az országcímer. A magyar államcímer elemei közül a vágások először Imre király, míg a kettős kereszt III. Béla (újabb vélemény szerint: IV. Béla) idején jelent meg uralkodói címereinkben, az utóbbit a késő középkorban lóhereívre helyezték (hármashalom), majd az ezen található kis aranykoronából nő ki a kettős kereszt. A középkor végére

a ma ismert magyar államcímert gyakorlatilag mai formájában kialakult. Az ország-címert egyes elemei királyi engedéllyel kerülhettek más címerekre. Az első magyar címertörvény az 1848. évi áprilisi törvényekben található (*a nemzeti színről és az ország czimeréről* szóló 1848. évi XXI. törvénycikk): visszaállította a nemzeti színeket és a címert ősi jogaiba, és kötelezővé tette használatukat.

A heraldika másik ága a *nemesi címerek* sokszínű világába vezet. Bár a korábbi kutatás a magyar nemesi címerek eredetét a nemzetségi címereken keresztül, a totemállatok kijelölésével igyekezett a honfoglaló, illetve heroldalakok és mesebeli állatok ábrázolása révén a nyugatról bevándorolt nemzetségekre visszavezetni, ez meglehetősen vitatható elmélet, még ha egyes esetekben van is valóságalapja. Ténylegesen az első hazai nemesi címerek megjelenését a 12. század végére, a 13. század elejére tehetjük. Általánosságban elmondható, hogy az újabb címeradományozások során rendszerint olyan címerképet választottak, amely a címerszerzőre, a címer tulajdonosára, az ő foglalkozására stb. utalt.

Az *önkormányzati heraldika* dolgozza fel és rendszerezi a vármegyék és a városok (települések) címeres emlékeit, esetleg közreműködik új címerek megalkotásában. A *vármegyék* a középkor legnagyobb részében gyakorlatilag nem rendelkeztek önálló címerrel, az ispánok, az alispánok és a szolgabírák saját címeres pecsétjüket használták hivatali célra, majd ez a címeres pecsét elkezdett rögzülni: az egymást követő alispánok öröklődő pecsétet használtak. 1498-ban II. Ulászló Somogy vármegyének címet adományozott és pecséthasználatot engedélyezett. Ezzel ténylegesen elkezdődött a vármegyék önálló címer- és pecséthasználata, sőt az 1550. évi LXII. törvénycikk (*„minden vármegyének legyen pecsétje, a melyet az alispánok és szolgabírák meg esküdtársak pecsétjei alatt szekrényben kell tartani”*) már elő is írta, hogy minden vármegyének legyen címere és címeres pecsétje.

A vármegyékkel szemben a *városok* autonómiájuk kifejezésére már évszázadokkal korábban, a 13. századtól önállóan használtak saját címet (és pecsétet). A városi címerhasználat magát a várost testesítette meg. A városi címereket ábrázolásaik alapján több típusba sorolhatjuk. A *topografikus típus* esetében a várost, annak egy részét vagy jellemző épületét ábrázolják (pl. Esztergom, Székesfehérvár, Buda). Gyakran fordul elő, hogy az *országcímet* vagy annak egy részét helyezik el a városi címerben (pl. Kassa, Lőcse, Tata). A *hagiografikus ábrázolások* esetében leggyakrabban a város plébánia-templomának védőszentje jelenik meg a címerben (Kecskemét középkori címere). Városcímerekben találhatunk egyértelmű utalást a városban üzött *iparra, foglalkozásra* is (pl. bányavárosok). Előfordulnak *„beszélő” város címerek* is (pl. Kecskemét újkori címere). A középkor végétől kezdődően a mezővárosok, majd az újkorban a falvak is

készítettek maguknak címert és címeres pecsétet. Előfordult, hogy a földesúri címer nagy hatást gyakorolt a település címerére, de ezeken még inkább a mezőgazdasági eszközök és termények sematikus ábrázolásaival találkozhatunk. 1898-tól néhány év alatt minden magyarországi település címerét is felülvizsgálta az Országos Községi Törzskönyvi Bizottság. 1949-től viszont belügyminiszteri rendelet tiltotta meg a települések címerhasználatát, ez a szigor csak az 1970-es évektől enyhült, amikor a városok lehetőséget kaptak saját – természetesen a rendszer ideológiájának megfelelő – címer terveztetésére és használatára. 1990-ben a települési (illetve a megyei) címer megállapítása a *helyi önkormányzatokról* szóló 1990. évi törvény rendelkezése alapján a települési (illetve a megyei) önkormányzat hatáskörébe került, 2011-től viszont a *Magyarország címerének és zászlajának használatáról, valamint állami kitüntetéseiről* szóló 2011. évi CCII. törvény már azt írja elő, hogy a helyi (tehát a települési és vármegyei), valamint a nemzetiségi önkormányzatok új címerének megalkotása vagy a régi módosítása előtt ki kell kérni a (ténylegesen csak 2016-ban megalakult) Nemzeti Címer Bizottság véleményét.¹⁷ A városi heraldika így alakult át napjainkra *települési heraldikává* (a helyi önkormányzatok jelképközpontjait az *Alaptörvény* is elismeri). A települési címerekhez hasonlóan lehet osztályozni a vármegyecímereken látható címerábrázolásokat is: itt azonban gyakran természeti képeket vagy a törökellenes harcokra utaló ábrázolást láthatunk, a címerképekben esetleg az adott megyében egykoron meghatározó birtokos családok címerai köszönnek vissza.

A városok kapcsán meg kell említeni azt is, hogy egyes *polgárok* is használtak címet. Bár előfordul, hogy megszokott címerképet alkalmaztak címeralakokkal, de az általánosabb – különösen a kereskedők, az iparosok esetében – inkább a házjegyek (*Hausmarke*, valójában geometrikus vonalakból álló címerképek) megjelenése volt (Münzer János budai bírónak pl. mindkét fajta címere ismeretes). Ez részben összefügg azzal is, hogy a polgári címerek zömmel felvett, nem pedig adományozott címerek.

Magyarországon is fontos ága a címertannak az *egyházi heraldika*. A középkorban a főpapok (püspökök, érsekek), valamint a különböző egyházi testületek, közösségek (káptalanok és kolostorok) használtak címereket. (Fontos megjegyezni, hogy a középkori Magyarországon a szerzetesrendek önállóan még nem használtak címet, csak a kolostorok.) A *főpapi címerek* esetében gyakran a családi címet használták fel (ha volt), esetleg ezt bővítették (ez 1969-től tilos). A címerpajzs mögött körmeneti keresztet helyeztek el (a pátriárkának kettős kereszt jár), a címeren sisakdísz helyett (a püspök esetében zöld, az érsek esetében piros) kalap látható, amelyből bojtok

¹⁷ Lásd: <https://kormany.hu/miniszterelnok-helyettes/nemzeti-cimer-bizottsag>.

lónak, utóbbiból 12 járt a püspöknek. A címerpajzs mögött kétoldalt helyezték el a püspöki méltóság két fontos jelvényét: a püspöksüveget és a pásztorbotot. A főpapi címereknek ez a rendszere az újkorban alakult ki, de a motívumok természetesen középkori eredetűek. A pecsétet is használó *kolostorok* már a középkorban önálló címerrel rendelkeztek, de a címer- és pecsétkép pl. a cisztercieknél azonos volt: Szűz Mária. A szerzetesrendi címerek Magyarországon a kora újkorban jelentek meg.

Egyes világi *közösségek és intézmények* már a középkorban és a kora újkorban is használtak címet. Így a céhek 17–19. század közötti időszakból fennmaradt címerai a városi és a polgári, míg az egyetemek címerai az egyházi címerhasználatban gyökereznek, bár ez utóbbiak esetében valójában már újabb és önálló ágazatról beszélhetünk: az *egyetemi heraldikáról*. Magyarország legrégebbi folyamatosan működő egyeteme, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, amely a Pázmány Péter által Nagyszombatban 1635-ben alapított egyetem jogutódja, ma is használatos címerét Mária Teréziától kapta. A királynő az általa királyi rangra emelt egyetem kiváltságait ünnepélyes oklevélben (*Diploma Inaugurale*) foglalta össze, és az egyetem szenátusa számára új címet adományozott. Ez az 1780-ban tervezett címer gyakorlatilag (néhány kisebb változtatástól eltekintve) azonos az 1395-ben alapított, majd 1410-ben újraalapított Óbudai Egyetem címerével.

Kézikönyvek

- Á. VARGA László főszerk. (2001): *Budapesti önkormányzatok jelképei*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára.
- ÁLDÁSY Antal (1923): *Címertan*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat (A Magyar Történettudomány Kézikönyve 2.6.) (újra megjelent: ÁLDÁSY Antal [2004]: *Címertan*. Szerk. Bárány Attila. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor).
- BERTÉNYI Iván (2003): *Magyar címertan*. Budapest: Osiris.
- CSÁKY Imre (1995): *A magyar királyság vármegyéinek címerai a XVIII–XIX. században*. Budapest: Corvina.
- CSÁKY Imre (2017): *A Magyar Királyság államcímerai és vármegyecímerai a XIX. század harmadik harmadában*. Budapest: Corvina.
- GÖMBÖS Tamás (1993): *A szerzetes és lovagrendek címerai és viseletei. A protestáns egyházak jelképei, a szentek jelképes ábrázolása címerekben*. Budapest: Tellér.
- HOPPÁL Dezső (2001): *A történelmi Magyarország vármegyéinek címerai*. Budapest: Cartographia.
- NYULÁSZINÉ STRAUB Éva (1999): *Öt évszázad címerai a Magyar Országos Levéltár címereslevelein*. Második, kiegészített kiadás. Szekszárd: Babits.
- NYULÁSZINÉ STRAUB Éva (2001): *Magyarország címerkönyve. A heraldika alapjai*. Budapest: CEBA (Magyarország Kézikönyvtára).

Irodalom

- BERTÉNYI Iván (1986): Heraldika. In *TS 1986*, 141–168.
- BERTÉNYI Iván (1998): Címertan. In *TS 1998*, 251–278.
- BERTÉNYI Iván (2006) [2001]: Címertan. In *TS 2001/2006*, 216–240.
- BEDINGFELD, Henry – GWYNN-JONES, Peter (1994): *Címertan*. Ford. Végh István. Budapest: Maecenas.
- CSORBA Csaba (1975): Tulajdonjegyek, mesterjegyek, polgári címerek a középkorban. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 13–14, 143–189 – *Középkori polgári címerek*.
- GYÖNGYÖSSY Márton (2007): *Pest megye címertani öröksége. 19. századi kápolna a Vármegyeházán*. Budapest–Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága – Ferenczy Múzeum (Pest Megyei Múzeumi Füzetek 9.) – *Önkormányzati és nemesi címerek*.
- KÖRMENDI Tamás (2009): A magyarországi nemzeti címerek kialakulásának kérdéséhez. *Századok*, 143(2), 391–426 – *Nemzeti címerek, nemesi heraldika*.
- KÖRMENDI Tamás (2020): Az Országház címergalériája. In KELECSÉNYI Kristóf – KÖRMENDI Tamás – WACHSLER Tamás: *Pajzsokra emelt történelem. Az országközi címergaléria és megújításának története*. Budapest: Monumentum Közhasznú Alapítvány, 34–141 – *Államcímerek és önkormányzati címerek*.
- LASZLOVSZKY József (1989): *A magyar címerek története*. Budapest: Pytheas – *Államcímerek*.
- PAPP József (1982): *Hagyományok és tárgyi emlékek az Eötvös Loránd Tudományegyetemen*. Budapest: ELTE (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetemen Történetéből 7.) – *Egyetemi címerek: 84–89, 155–270*.

EREDET- VAGY SZÁRMAZÁSTAN

Az ősök tisztelete és a leszármazás ismerete az emberi történelem kezdetei óta meghatározza kultúránkat. Már az ókorban büszkeséggel töltötte el a leszármazottakat egy-egy kiemelkedő (sokszor mitológiai) ős, másrészt ezen ismereteknek szintén a kezdetektől fogva vagyoni, pontosabban öröklési jogi következményei is voltak. Politikatörténet elképzelhetetlen a családi kapcsolatok ismerete nélkül, így amióta történetírás létezik, az ilyen ismereteknek mindig nagy jelentősége volt.

A történeti segédtudományként művelt *eredet- vagy származástan* (*genealógia*) a 18. században született meg, az első jelentős művet egy göttingeni professzor, *Johann Christoph Gatterer* írta (*Abriß der Genealogie*, 1788). Gatterer még az egy apától származó, férfi- és nőági leszármazottak bemutatására helyezte a hangsúlyt. A diszciplína

intézményesülésében nagy szerepet játszott a genealógiai kutatással foglalkozó tudományos egyesületek megalakulása: a berlini *Herold* (1869) és a bécsi *Adler* (1870). Ezek mintájára alakult meg Budapesten a *Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság*, amely rögtön szakfolyóiratot is megjelentetett *Turul* címmel (kiadását 1951-ben szüntették be, 1992-ben indult újra).

Az első komolyan vehető genealógiai szakmunkák Magyarországon is a 18. században születtek, de az első kézikönyvet csak a 19. században írta meg *Nagy Iván*. Szándéka szerint a teljes magyar nemesség genealógiáját akarta létrehozni, művében több mint 10 ezer család szerepel. Munkáját a 20. században *Kempelen Béla* folytatta, akinek többkötetes műve az eredetileg tervbe vett 120 ezer magyarországi nemes család helyett 40 ezernek a legfontosabb genealógiai adatait tartalmazza. Hasznos genealógiai segédkönyvek a *Királyi Könyvekhez (Libri Regii)* készült és két kötetben közzétett mutatók. A *Királyi Könyvek*ben vezették 1527–1918 között az örökös és időleges nemesség-, címer-, honosság- stb., valamint a személyre szóló hivatal-, állás- és méltóságadományozásokat, így az anyag genealógiai szempontból is nagyon adatgazdag. *Karácsonyi János* 20. század elején megjelent, az ősi magyar nemzetségekről írott munkája hibái ellenére mindmáig megkerülhetetlen, viszont a teljes késő középkori (pontosabban 1457-ig terjedő) magyar genealógiát mintegy 100 évvel később *Engel Pál* készítette el. Az előbbiekből is látható, hogy a korábbi magyar genealógiai kutatás (is) alapvetően a nemességhez köthető, üdítő kivételként említhetjük *Kubinyi András* és *Zolnay László* középkori városi polgárok rokoni viszonyait is feltáró, társadalomtörténeti munkásságát. A dualizmus kori Budapest vezetőrétegét pedig *Vörös Károly* vizsgálta, kutatásaiban figyelembe vette a rokoni kapcsolatokat is.

Az eredet- vagy származástan legfontosabb középkori forrásbázisa az *okleveles anyag*, illetve az elbeszélő források genealógiai fejtegetései. A kora újkortól kezdve egyre nagyobb jelentősége van az egyházi (1895-től állami), azaz a kereszteleési (születési), a házasságkötési és a halotti *anyakönyvek*nek. További *életeseleménnyel kapcsolatos okiratok* is tartalmazhatnak értékes genealógiai adatokat: a házassági (eljegyzési) szerződés, a móringlevél (amely a házassági hűségért lekötött hitberről rendelkezett), a végrendelet és a hagyatéki jegyzőkönyv. Általában a *bírószági* (pl. birtok-, bontó-, hagyatéki és gyámsági perekben keletkezett) *iratok* kutatása is hasznos, hiszen egyes jogvitáknak nyilvánvalóan volt származással kapcsolatos vonatkozása is. Érdemes megvizsgálni a *telekkönyvek* és a különböző városi *nyilvántartások* (polgárjegyzékek, céhnyilvántartások), valamint az *adóösszeírások* és az *urbáriumok* személyekkel, családi viszonyaikkal kapcsolatos adatait, valamint az egyetemi és az *iskolai anyakönyveket*.

Kritikával, de lehet használni az egyéb *családi iratokat* és feljegyzéseket, az *önéletrajzokat*, az *emlékiratokat*, valamint a *halotti beszédeket*. A genealógiai kutatásba tárgyi anyagot is célszerű bevonni: *síremlékeket*, *sír- és egyéb feliratokat*, valamint *képi ábrázolásokat*.

Az eredet- vagy származástan alapfogalmai

Az *ős* (*avus*) felmenő rokon, akitől egy személy vagy egy család származik. A genealógiai értelemben vett *család* (*familia*) apából, anyából és gyermekekből álló közösség. A *nemzetség* (*gens*) az egy közös őstől leszármazottak közössége, a közös ős lehet férfi (*patriarchalis* megközelítés) vagy nő (*matriarchalis* megközelítés). A magyar történelem során a közös ős mindig férfi felmenő volt. A nemzetség közös dolgait a felnőtt férfiak *családülés* (*concurus familiae*) során vitatták meg. A *nemzedék* (*generatio*) a körülbelül azonos korú, egy korban élő személyek összessége. Genealógiai értelemben azonban időszakaszt is értünk alatta, az egymást követő utódok életének időtartamát. Az *íz* az azonos leszármazási ágon egymásra következő nemzedékeket különbözteti meg, így beszélhetünk harmadízről, negyedízről stb. Az *ág* (*linea*) a leszármazási vonalat jelöli ki, így lehet anyai ág, apai ág stb.

A *koitció* (*coitio*) két személy közötti, utódok létrehozására irányuló biológiai természetű kapcsolat. A két személy közötti leszármazási viszonyt a *filiáció* (*filiatio*) jelöli. A közös ősatyától leszármazó vérrokonság az *agnáció* (*agnatio*). Az agnát rokonság alapvető jelentőségű volt az öröklési jogban. A férfiak öröklési rendjét az *elsőszülöttség* (*primogenitura*) határozta meg, de a *család legidősebb tagjának* (*senior*) is fontos szerepe volt (a kettő gyakran egybeesett). Az apai és anyai *vérrokonság* (*consanguineitas*) esetében bármely nemű közös ős, illetve őseiktől történő leszármazás számít. Az *egyenesági* (*linea directa*) rokonok közé tartoznak az egymástól leszármazottak, míg az általában a közös őstől származó, de nem leszármazotti viszonyban álló vérrokonokat *oldalági* (*linea collateralis*) rokonoknak nevezzük. A *kognáció* (*cognatio*) az apai és anyai vérrokonságon alapuló család. Kognát rokonnak minősül a szülő és gyermeke, a nagyszülő és unokája, valamint a testvérek (értelemszerűen a szülők nem kognát rokonai egymásnak). Egy személy, illetve házaspár utódait *lemenoőknek* (*descendentes*), míg egy személynek az ősök felé vezető ágán található személyeket *felmenoőknek* (*ascendentes*) nevezzük. A lemenoőket *leszármazási táblázatban*, míg a felmenoőket *ősfán* szokás ábrázolni. A genealógiai eseményeket és tényeket különböző táblázatokban, ábrákon egységes jelrendszerrel rögzítik.

A *rokonság fokát* (*gradus*) a különböző jogi rendszerek máshogy számítják. A római jog (és a modern magánjog) a személyek közötti nemzések száma alapján határozza

meg a rokonsági fokot: anya és gyermeke elsőfokú, a testvérek másodfokú, a nagyszülő és unokája szintén másodfokú rokonok. Ezzel szemben az egyházjog és a germán jog a két személy közti személyek számát veszi figyelembe, így a testvéreket első-, míg az unokatestvéreket másodfokú rokonoknak minősíti. A házastárs és a házastársa vérrokonai közti rokoni kapcsolatot *sógorságnak* (*affinitas*) nevezzük.

Az ősök számának vizsgálata kapcsán a genealógiai kutatás már régen megállapította, hogy az ősök genealógiából következő elvi és tényleges száma jelentősen eltér. Ez az *ősvesztésnek* vagy *ősazonosságnak* (*implex*) nevezett jelenség minden társadalmi osztályban kimutatható, de mértékét nagyban befolyásolja a társadalmi helyzet, a földrajzi elhelyezkedés, a vallási előírások, a nemzetiségi hovatartozás stb., hiszen az emberek rendszerint saját „közegükben” házasodnak. Ha egy nemzedékrenden belül több mint 50 azonos őst találunk, a jelenséget *replexnek* nevezzük.

A régi magyar jogban az 1351. évi törvény kodifikálta azt az ősi jogszokást (11. §), hogy a fiúutód (vagy fiúsított leányutód) nélkül elhalt után a közös nemzeti őstől leszármazott rokonok örökölték az „ősi” vagyont (ez nem vonatkozott a „szerzett” vagyona). Az *ősiségnek* (*aviticitas*) nevezett jogintézményt az 1848-as jogalkotás törölte el, ám helyette csökevényes módon megjelent az ún. *ági öröklés*. Az ági öröklés azt jelenti, hogy az elhunyt szülője vagy szüleinek leszármazói (az elhunyt testvérei) a túlélő házastárssal szemben vagy az egyik szülői ág a másik szülői ággal szemben örököl (amennyiben az elhunytnek nincs leszármazottja, illetve nem végrendelkezett). Az ági öröklés értelem szerűen nem vonatkozik a „szerzeményi” vagyona, csak az ági vagyona, amelyet az adott személy valamely felmenőjétől örökölt (vagy tőle ajándékba kapott).

A régebbi eredettani munkáknak jogosan rótták fel, hogy kimerültek nemzedékrendek összeállításában, és nem voltak nyitottak a társadalomtörténeti és természettudományos szempontok vizsgálatára, másrészt csak a nemesség származási viszonyait vizsgálták. Korábban egyedül a *Magyar Családtörténeti Szemle* folyóiratban jelentek meg a nemesség körén kívül eső genealógiai tanulmányok. Persze, jogos az a viszonylag régi vita, hogy a családtörténeti kutatás azonos-e a származástannal, vagy csak része a genealógiának, illetve a kutatást mennyire kell, illetve szabad a biológia és a genetika felé kiszélesíteni. Az új szempontokkal kiegészült eredettannak mindenképpen fontos szerepe van a történeti kutatásokban.

Kézikönyvek

A Királyi Könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, czim, czimer, előnév és honosság adományozásoknak, 1527–1867 (1895). Összeáll. Illéssy János, Pettkó Béla. Budapest: Országos Levéltár (reprint: Budapest: Heraldika, 1998).

- Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. 1569–1602, 1–3.* (2005). Mut., jegyz. Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület (Erdélyi Történelmi Adatok 7.).
- ENGEL Pál (2001): *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. Középkori magyar genealógia.* PC CD-ROM. Budapest: Arcanum.
- GERŐ József szerk. (1940): *A Királyi Könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke.* Budapest: Debreczeni Ny. (reprint: Budapest: Heraldika, 1998).
- GUDENUS János József (1990–1999): *A magyar főnemesség XX. századi genealógiája, I–V.* Budapest: Natura–Heraldika.
- KARÁCSONYI János (1900–1901): *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, I–III.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia (reprint: Budapest: Nap, 1995).
- KEMPELEN Béla (1911): *Magyar nemes családok, I–XI.* Budapest: Grill Károly.
- KENYERES Ágnes főszerk. (1967–1994): *Magyar életrajzi lexikon, I–IV.* Budapest: Akadémiai.
- MARKÓ László szerk. (2001–2007): *Új magyar életrajzi lexikon, I–VI.* Budapest: Magyar Könyvklub – Helikon.
- NAGY Iván (1857–1868): *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal, I–XII. + Pótlékkötet.* Pest: Friebeisz István – Ráth Mór (reprint: Budapest: Helikon, 1988).

Irodalom

- KÁLLAY István (1986): Genealógia. In *TS 1986*, 102–123.
- PANDULA Attila (1998): Genealógia. In *TS 1998*, 11–28.
- PANDULA Attila (2006) [2001]: Genealógia. In *TS 2001/2006*, 11–26.
- FÜGEDI Erik (1992): *Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja.* Budapest: Magvető (Mikrotörténelem) – *Egy középkori nemesi család komplex (genealógiai és prozopográfiai) vizsgálata.*
- KUBINYI András (1966): Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények*, 37(2), 227–291 – *A középkori budai és pesti polgárság családi kapcsolatai.*
- KUBINYI András (1970): A magyar genealógiai kutatás. *Levéltári Közlemények*, 41(2), 213–221 – *Általános eredettani bevezetés.*
- KUBINYI András (1971): A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. *Levéltári Közlemények*, 42(2), 203–264 – *A középkori budai és pesti polgárság családi kapcsolatai.*
- VÖRÖS Károly (1979): *Budapest legnagyobb adófizetői, 1873–1917.* Budapest: Akadémiai – *Budapest vezetőrétegének vizsgálata a rokoni kapcsolatok figyelembevételével.*
- ZOLNAY László (1960): Az esztergomi latinusokról. *Esztergom Évlapjai/Annales Strigonienses*, 1, 155–167 – *A 13. századi esztergomi „latin” polgárok családi kapcsolatai.*

ARCHONTOLÓGIA

Az *archontológia* a *tisztsegyviselőkkel* foglalkozó történeti segédtudomány. Összetett görög nevének két tagja tárgykörét egyértelművé teszi az *archo-* előtag az előjárókra (lásd: *arkhón*; ez a rang még Bizáncban is megvolt), a *logia* utótag a tudományos rendszerezésre, gyűjtésre utal. Az első „archontológiák” valójában az arkhónokról (tulajdonképpen főtisztviselőkről) vezetett, időrendben összeállított *jegyzékek* voltak. Veretes neve ellenére tudományként csak viszonylag későn tudott a kronológiáról leszakadni, hiszen a hivatalviselés időhöz kötött, kronológiailag meghatározott állapot; nem véletlen, hogy a középkorban a pápákról és a császárokról összeállított különböző névjegyzékeket még *chronologiának* nevezték.

Az első, már részben új szemléletű archontológia – *Johannes Ludovicus Gotofredi* 1638-ban megjelent *Archontologia Cosmica* című műve – az egyes országok ismertetése kapcsán azok uralkodóit is felsorolja időrendben. A gyakorlatban, a különböző hivatalok és egyházi intézmények keretében ekkor már évszázadok óta vezették a tisztsegyviselőket felsoroló különböző jegyzékeket.

A középkori Magyarország okleveles anyagából a legfontosabb archontológiai forrástípus az ún. *méltóságsor* (*series dignitatum*), amelyet ünnepélyes alakban kibocsátott és függőpecséttel megerősített királyi vagy káptalani oklevélbe foglaltak. A listákban említett személyek nem feltétlenül voltak jelen az oklevél kiállításakor, egyszerűen csak főméltóságként hivatalban voltak az adott időpontban. A jegyzék jelentősége egyrészt a kor megjelölésében volt, de a méltóságok felsorolása közjogi értelemben azt is jelentette, hogy az oklevél kiállítása a hozzájárulásukkal történt. A méltóságsor eleinte a királyi tanács tagjait sorolta fel, később pedig – amikor a tanácsban már nemcsak országos főméltóságok foglaltak helyet – a vezető egyházi (*praelati*) és világi (*barones*) méltóságokat tüntették fel. Az oklevelek méltóságsorait a kancelláriai segédletek alapján állították össze, azonban egyes időszakokban kifejezetten hanyag és pontatlan volt ez a felsorolás, így hitelességük, archontológiai forrásértékük sokszor kérdéses. A méltóságsorok jelentősége 1490 után csökkent, 1526 után megszűnt.

Magyarországon a 17. század óta kezdték el vezetni az állami titulátúrákat (címtárakat): a legkorábbiak az *Országgyűlés*, illetve a *Szepesi Kamara* tisztviselői vonatkozásában értékes forrásaink. Később ezek a titulátúrák kibővültek életrajzi adatokkal. Az 1730-as évektől már évente adtak ki *tiszti címtárakat*, ezáltal hozzájárultak az archontológia történeti segédtudományként történő intézményesüléséhez, hiszen az oknyomozó történetírásnak szüksége volt ilyen segédletekre. A 18. században a középkorkutatók figyelme is az ágazat felé fordult, de a következő évszázadban

lanyhult a téma iránti érdeklődés. Újabb fellendülést a millennium idején megjelent vármegyei monográfiák adtak. A középkor nagy adattárainak elkészültéig azonban még csaknem egy évszázadot kellett várni.

Mindeközben ténylegesen is intézményesült az archontológia, *Ember Győző* 1930-as években írott műveiben ugyanis világosan megfogalmazta e diszciplína céljait. Két szempontot határozott meg, amelyre figyelemmel a további kutatásokat folytatni kell: 1. *Kik voltak a tisztségviselők?* 2. *Mik voltak a tisztségviselők?*

Az első kérdés alapos megválaszolásához levéltári alap kutatások szükségesek, így lehet csak megállapítani *a tisztségviselő pontos nevét, hivatali működésének idejét*. Ennek ellenére előfordul, hogy egyes tisztségviselők kimaradnak egy-egy középkori archontológiai összeállításból, mivel működésüket említő oklevél nem maradt fenn vagy nem ismert. Az archontológia éppen ezért nem mondhat le további források hasznosításáról, még ha azok nem is képez(het)ik a törzsadatbázis részét. Így szerepe lehet az elbeszélő, de egyes esetekben a képi, numizmatikai, epigráfiai, régészeti stb. forrásoknak is. Tudatában vagyunk, hogy ez sem elegendő a teljességhez, de az ilyen komplex forráskutatás jobban megközelítheti azt. Az újkori tisztviselők esetében a forrásadottság sokkal jobb, bár itt is lehetnek kisebb adathiányok. Összességében mindenképpen célszerű a másodlagosnak tekintett forráscsoportok kiértékelésére is figyelmet fordítani.

A második kérdés a *funkció* meghatározására vonatkozik. Az alapos archontológiai kutatás nem mondhat le az egyes tisztségviselőkkel kapcsolatos további kérdések megválaszolásáról sem. Hiszen vizsgálandó lehet az egész személy teljes pályafutása és működési határfoka (*karriermobilitás*), etnikai és társadalmi származása, vagyoni viszonyai, vallási hovatartozása, családi és társadalmi kapcsolatai, politikai nézetei, esetleg alkotói tevékenysége stb. Ezek a szempontok elvezetnek bennünket az archontológia társtudományának tekinthető *prozopográfiához*, hiszen így egy-egy tisztség, hivatal kapcsán nemcsak egy-egy személlyel, hanem már kisebb társadalmi csoportokkal kapcsolatos társadalomtörténeti kutatást is lehet folytatni. Ebből a szempontból kifejezetten hasznos segédkönyvek a *Királyi Könyvekhez (Libri Regii)* készült és két kötetben közzétett mutatók. A *Királyi Könyvekben* vezették 1527–1918 között többek között a személyre szóló hivatal-, állás- és méltóságadományozásokat.

Archontológiát készíteni *hivataltörténeti alap kutatások* nélkül nyilvánvalóan nem lehet, hiszen először azt a közeget (az intézmény történetét, szervezeti és létszámbéli változásait, feladat- és hatásköreit stb.) kell megismerni, amelyben az adott tisztségviselő kifejtette működését. Ezt követően kell elvégezni a szervezet személyi feltárását (döntés kérdése, hogy milyen mélységig, mely vezetői szintekig), ugyanakkor nem

szabad elfelednünk azt sem, hogy az archontológia nem hivataltörténet, hanem a hivatal egyes szintjein tisztségeket betöltő személyek története.

Az egyes személyek *névírásmódjában* archaizmusra kell törekedni, tehát azt a *családnévformát* kell használni, amelyet maga a személy (vagy esetleg a *Liber Regius*) használt, a *keresztnevek* esetében lehet ragaszkodni a latin névformához, de nem rossz megoldás az sem, ha a modern magyar névformát használjuk. A magyarosított családneveket csak a névmagyarosítás időpontjától szabad szerepeltetni (de a visszakereshetőség érdekében korábban is meg kell adni, pl. „Schönthal [1875-től: Szépvölgyi] János”). A *nemesi előneveket* csak akkor szerepeltetjük, ha megkülönböztető jellegük van (pl. Ócsai Szabó), ezzel szemben a *ragadványneveket* mindig le kell jegyezni, illetve ki kell egészíteni (pl. „K. Tóth, azaz Könyves Tóth”). A *főnemések* esetében célszerű a *rangokat* rövidítve feltüntetni (pl. *hg.* = herceg, *gr.* = gróf, *br.* = báró), a *nemesek* esetében a magyar viszonylatban nem jellemző ún. *partikulák* (névkiegészítők) csak akkor szükségesek, ha a névhez szervesen hozzátartoznak, „hozzánőttek” (pl. „De la Motte”). A *végzettségi adatokat*, *tudományos fokozatokat* és *címeket* viszont minden esetben rövidítve fel kell tüntetni (pl. *ing.* = mérnök, *dr. med.* = orvosdoktor, *dr. phil.* = bölcsészdoktor, *dr. jur.* = jogi doktor), mivel azok nagyon jellemzőek a társadalmi helyzetre. Az *újabb akadémiai/tudományos fokozatokat* és *címeket* (*MTA r. tag* = a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, *MTA lev. tag* = a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, *DSc* = a tudomány doktora/az MTA doktora, *CSc* = kandidátus, *PhD* = doktori tudományos fokozat, *MMA r. tag* = a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagja, *MMA lev. tag* = a Magyar Művészeti Akadémia levelező tagja, *DLA* = szintén tudományos fokozat, a PhD-vel azonos, művészeti területen akkreditált egyetemeken magas szintű, önálló művészeti alkotómunka és kutatómunka eredményeinek elismerésül adományozzák) a név mögött kell megadni. A tisztséget betöltő férjezett hölgyek esetében minden esetben célszerű a *leánykori név* megadása, de jelezni kell az esetleges változásokat (pl. *özv.* = özvegy). A *katolikus* egyházban a felszentelt *papok* neve előtt P. (*pater* = atya), a *szerzetesek* neve előtt Fr. (*frater* = testvér), míg az *apácáké* előtt M. (*mater* = anya) rövidítés olvasható. A *szerzetesrendek* tagjai a név utáni rövidítéssel jelölik a *rendi hovatartozást* (*OSB* = bencés, *O.Cist.* = ciszterci, *O.Praem.* = premontrei, *OFM* = ferences, *SJ* = jezsuita, *Sch.P.* = piarista stb.).

Kézikönyvek

A Királyi Könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, czim, czimer, előnév és honosság adományozásoknak. 1527–1867 (1895). Összeáll. Illéssy János, Pettkó Béla. Budapest: Országos Levéltár (reprint: Budapest: Heraldika, 1998).

- Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. 1569–1602* (2005). 1–3. Mut., jegyz. Fejér Tamás, Rácz Erelka, Szász Anikó. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület (Erdélyi Történelmi Adatok 7.).
- C. TÓTH Norbert et al. (2016–2017): *Magyarország világi archontológiája. 1458–1526, I–II.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (Magyar Történelmi Emlékek: Adattárak / Monumenta Hungariae Historica: Elenchi).
- ENGEL Pál (1996): *Magyarország világi archontológiája. 1301–1457, I–II.* Budapest: MTA Történettudományi Intézete (História Könyvtár – Kronológiák, Adattárak 5.).
- FALLENBÜCHL Zoltán (1988): *Magyarország förméltóságai, 1526–1848.* Budapest: Maecenas.
- FALLENBÜCHL Zoltán (1994): *Magyarország főispánjai, 1526–1848.* Budapest: Argumentum.
- GEREVICH Tibor – LEPOLD Antal – ZSMEBERY István szerk. (1927–1931): *Magyar Katolikus Almanach, I–V.* Budapest: Országos Katolikus Szövetség.
- Magyarország tiszti cím- és névtára, I–LI.* (1874–1944). Budapest: Athenaeum Nyomda – M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal.
- TURÁNYI László szerk. (1984–1988): *Magyar Katolikus Almanach, I–II.* Budapest: Szent István Társulat.
- ZSOLDOS Attila (2011): *Magyarország világi archontológiája, 1000–1301.* Budapest: MTA Történettudományi Intézete (História Könyvtár – Kronológiák, Adattárak 11.).

Irodalom

- ENGEL Pál (1998): Archontológia. In *TS 1998*, 29–36.
- ENGEL Pál (1998): Prozopográfia. In *TS 1998*, 37–39.
- ENGEL Pál (2006) [2001]: Archontológia. In *TS 2001/2006*, 27–32.
- ENGEL Pál (2006) [2001]: Prozopográfia. In *TS 2001/2006*, 33–34.
- FALLENBÜCHL Zoltán (1986): Archontológia. In *TS 1986*, 124–140.
- EMBER Győző (1934): A commissariatus provincialis felállítása Magyarországon 1723-ban. *A Gr. Klesbelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, 4, 338–363 – *Szemponatok a hivattörténetből az archontológiai kutatáshoz.*
- EMBER Győző (1940): *A magyar királyi helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848.* Budapest: M. Kir. Országos Levéltár – *Szemponatok a hivattörténetből az archontológiai kutatáshoz.*
- GERGELY Jenő (1992): *A katolikus egyházi elit Magyarországon, 1919–1945.* Kézirat gyanánt. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet (Történeti Elitkutatások) – *Elitkutatás.*
- KUBINYI András (1999): A középkori magyar politikai elit. *Buksz. Budapesti Könyvszemle*, 10 (tavasz), 30–36 – *Recenzió Engel Pál középkori archontológiai adattáráról.*

PECSÉTTAN

A *pecsét* (*sigillum, sfragis*) szó alatt a magyar nyelvben két fogalmat értünk. A *pecsét-nyomót*, amely egy kemény anyagba (pl. fémbe, kőbe, agyagba) vésett negatív ábrázolással ellátott hitelesítő eszköz (*typarium*), és a *pecsétlenyomatot*, amely előbbinek a puha anyagba nyomott pozitív változata. A pecsét egyértelműen beazonosítja a tulajdonost és kifejezi akaratnyilvánítását, birtoklását. A pecséteket záró, illetve hitelesítő céllal használják az ókortól napjainkig. A középkori pecséteket vizsgáló, a pecséthasználatot elemző történeti segédtudomány: a *pecséttan* (*sfragisztika*).

A hazai pecséttan megalapítója *Pray György* volt, aki a nagyszombati egyetem Budára történt áthelyezése után az oklevéltan, majd 1784-től a címer- és a pecséttan tanára lett. 1781-ben megírt alapműve (*Syntagma historicum de sigillis*) csak 1805-ben, halála után jelent meg. *Kumorovitz L. Bernát* pecsétteni művének megjelenéséig ez volt az egyetlen átfogó hazai pecsétteni szakmunka.

A középkori pecséthasználatban háromféle pecsétet különböztethetünk meg. A *függő pecsétet* szalaggal vagy selyemzsinórral erősítették a pergamenre írt oklevél aljára (privilegiális forma). Máskor – pergamenre vagy papírra írt szöveg esetében – a szöveg alá vagy hátára nyomták (*rányomott pecsét*). A harmadik esetben kifejezetten lezárásra alkalmazták egyes okleveleknél (*zárópecsét*), ilyenkor a feltört oklevél elveszítette hitelességét. A pecsét oklevélre erősítésének módját alapvetően az oklevél tartalma, jellege határozta meg. Az előbb ismertetett pecsételési módoknak az egyre biztosabb rögzítés érdekében több válfaja alakult ki (pl. az *átnyomott pecsét* a rányomott pecsét egy fajtája, míg a *befüggesztett pecsét* átmenet a függőpecsét és a rányomott pecsét közt). A függőpecsétek esetében az azokat tartó *sodratoknak* különös szerepe van: Hunyadi Mátyás oklevelein pl. következetesen vörös-ezüst-zöld sodratot használtak.

A pecsétet a *pecsétnyomó* puhább anyagba történő rányomásával állították elő. Az *ólobullák* készítéséhez két végén a pecsét elő-, illetve hátlapjának negatív rajzolatát tartalmazó, ollószerű eszközt használtak: a *bullanyomót* (*bulloterion*). A pecsétnyomó gondos elkészítése hosszabb időt és nagy szaktudást igényelt. Elvesztése vagy cseréje a pecsétnyomó tulajdonosa számára súlyos költségkihatással bírt, ezért, valamint a pecsét hitelesítő jellege miatt a pecsétnyomók tulajdonosai igyekeztek biztonságos (közhatalmi szerveknél: szigorú) őrzésükről gondoskodni. A pecsétekkel való visszaélést a törvény büntette, nem véletlen, hogy Werbőczy a *Hármaskönyvben* a hűtlenség esetei (*nota infidelitatis*) között sorolja fel azt is, amikor valaki hamis pecsétet metsz vagy használ (I. rész, 14. cím, 3. §). Egyes pecsétnyomók ötvösművészeti

remekművek, mások kevésbé igényes kivitelezésűek, ezeket vándor pecsétvésnökök készítették. A tulajdonos halála vagy a pecsétnek a forgalomból más okból történő kivonása esetén a pecsétnyomót összetörték.

A középkori pecsét *anyaga* lehetett *fém* (nemesfém, ólom stb.) vagy *méhviasz*. A fémpecségeket, amelyek inkább a déli országokban, bizánci mintára terjedtek el, bullának is nevezik, az ólombullákat különösen a Szentszék alkalmazta előszeretettel az általa kiállított okleveleken. Ennek mintájára a világi uralkodók is használtak nemesfém pecségeket kiemelkedő jelentőségű okleveleik esetében (pl. Aranybulla).

A viaszpecségeknél külön jelentősége volt a *pecsét színének*. A korai időkben természetes színű (sárgás) pecségeket használtak, később színezték a pecsétviaszt: a királyi monopóliumnak számító vörös volt a legelőkelőbb, a zöld a követek által alkalmazott szín lett.

A 16. századtól a(z) adalékokkal dúsított) *méhviasz* helyett egyre inkább *spanyolviaszt* használtak, majd megjelent az *ostyapecsét* (lisztből készült papírfelzetű korongra nyomták rá a pecsétet), a 19. századtól alkalmazzák a színes tintát nyomó (eleinte fémből, majd gumiból készült) *bélyegzőket*. Bizonyos hivatalos ügyekben manapság szokás *szárazbélyegzőt* használni (a papírba éles rajzolatú lenyomatot nyom).

A leggyakoribb a *kör* alakú pecsét, az egyháziak és a hölgyek esetében inkább *ovális*, de előfordul a pecséthasználásban ritkábban *háromszögű* vagy kifejezetten *pajzsformájú*, esetleg *sokszögű* is. A pecsétek nagysága elég változatos, *átmérőjük* rendszerint 1–14 cm közötti, általában az tapasztalható, hogy a méltóság és a pecsét-nagyság között összefüggés van.

A pecségeket a rajtuk látható felirat (kőirat) és a pecsétmező, a pecsétábrázolás alapján szokás osztályozni. Az ún. *Hohenlobe-féle osztályozás* – leegyszerűsítve – az alábbi csoportokat különíti el:

I. Feliratos pecsét (Schriftsiegel)

1. megnevezi a tulajdonost
2. nem nevezi meg a tulajdonost

II. Képpecsét (Bildsiegel)

1. megnevezi a tulajdonost
2. nem nevezi meg a tulajdonost

III. Portrépecsét (Portraitsiegel)

1. címerrel
 - a) fej-, mellkép, esetleg térdig látszó alak
 - b) egész alakos kép (áll, ül, térdel)
 - c) lovon ülő (páncélos lovas: harcoló; hölgy lóháton, egyik kezén sólyom)

2. címer nélkül

- a) fej-, mellkép, esetleg térdig látszó alak
- b) egész alakos kép (áll, ül, térdel)
- c) lovon ülő (páncélos lovas: harcoló; hölgy lóháton, egyik kezén sólyom)

IV. Címerpecsét (*Wappensiegel*)

1. csak a címerkép

- a) „lebeg” a pecsétmezőben
- b) címerpajzson

2. csak a sisakkal vagy a sisakdísszel együtt

3. teljes címer

Felirat a pecsét bármelyik részében elhelyezhető, nagyon változatos elrendezésben. Bár nagyon gyakori a *köriratszerű* elrendezés, de legkorábbi, eredetiben fennmaradt pecsétünkön, Péter király ólombulláján az egyik oldalon függőlegesen, két oszlopba, a másik oldalon vízszintesen, négy sorba elrendezett felirat olvasható.

Már a magyarországi pecséthasználat kezdeteinél többféle pecséttel találkozhatunk: Szent Istvántól kezdve minden királynak volt *viaszpecsétje* (bár kevés maradt fenn), egyesek használtak *bullát* (pl. Péter, Salamon), sőt felbukkan egy különös forma: az *idézőpecsét* (*billog*) is (pl. I. András). Ez utóbbinak elsősorban az igazságszolgáltatásban volt szerepe, így ezt a formát nemcsak a királyok, hanem mások (pl. a veszprémi püspök) is használták. Az idézőpecsétek meghatározó befolyást gyakoroltak az előbb említett pecsétfajták kialakulására, fejlődésére.

A 14. századtól a *királyi udvarban* párhuzamosan több uralkodói pecsétet használtak (pl. nagy pecsét, középpecsét, titkos pecsét, gyűrűs pecsét), ezt az ügyek megnövekedett száma, valamint a különböző kancelláriai osztályok létrejötte indokolta. A rövidebb, ideiglenes jellegű kiadványként elkészített oklevelekre (periratok, utasítások) általában kisebb pecséteket nyomtak, a közhitelű nagy pecsét használatát fenntartották a kiemelt ügyeket rendező, ténylegesen közhitelű céllal kiállított, ünnepélyesebb oklevelek számára. A királyi pecséthasználat mintájára a különböző *méltóságok* és az *egyházi intézmények* is többfajta pecsétet használtak.

A *vármegyéknek* a középkorban nem volt még saját pecsétje, sokáig címere sem. Külön megyei pecsét hiányában a vármegye kiadványait az alispánok pecsétjeivel erősítették meg, csak a középkor végétől kezdtek el egyes megyék saját pecsétet és címet használni. Az egységes vármegyei pecséthasználatot az 1550. évi LXII. törvénycikk („minden vármegyének legyen pecsétje, a melyet az alispánok és szolgabírák meg esküdt társak pecsétjei alatt szekrényben kell tartani”) tette kötelezővé. A vármegyei pecséten a vármegye címere látható.

A városi pecsétek Európában a 12. században jelentek meg, Magyarországon a 13. század első felétől mutatható ki alkalmazásuk. A rajtuk látható ábrázolás természetesen megfelel az adott város címerképének, az egyes ábrázolástípusokról már volt szó a címertani fejezetben. Ugyanakkor kifejezetten érdekesek a pecsétek feliratai. Egyesek esetében a polgárok közösségét nevesítik, más esetekben magát a várost, de előfordul verses felirat is (pl. Buda város nagy pecsétjén, amely egyébként kettős pecsét [*sigillum duplex*]: a pecsét mindkét oldalára került pecsétnyomat, mert a pecsétnyomó két lapból állt).

A nemesi pecséteken a tulajdonosok címerét láthatjuk, de országos méltóságot betöltő személyek címerein megjelennek az országcímer elemei is. Persze pl. a nádor késő középkori pecséthasználatában többfajta és eltérő ábrázolású pecséttrajz is lehetett, hiszen rendelkezett nagy pecséttel, kis pecséttel a hivatali ügyekre, míg magánügyeiben a családi címerrel ellátott gyűrűs pecséttel pecsételt.

A középkori *polgárok* címerképüket használták pecsétjükön. Ez rendszerint házjel/mesterjegy, de előfordulnak hagyományos, a nemesi címerek világát idéző ábrázolások is.

Az *egyházi pecsétek*nek két nagyobb csoportja van. A *főpapi pecséten* vagy a tulajdonos személy egyedül, vagy egy szárnyasoltár-szerű ábrázolás látható a védőszenttel, ebben az esetben alul látszik a térdelő főpap, mellette esetleg családi címere miniatűr formában. Az *egyházi testületek pecsétjén* változatos ábrázolások jelennek meg: az esztergomi káptalanén a királykoronázást láthatjuk; gyakran az adott intézmény (káptalan, kolostor) védőszentje (a ciszterciek esetében mindig Szűz Mária) díszíti a pecsétmezőt.

A pecsétek egyrészt az oklevelek részét képezik, másrészt meglehetősen sérülékeny anyagból készültek, így ennek a nagy darabszámban fennmaradt tárgynak a kutatása meglehetősen körülményes. Ezt a helyzetet könnyítik meg a *másolatgyűjtemények*: a legteljesebb hazai pecsétmásolat-gyűjteményt (több mint 2100 darabbal) Kumorovitz L. Bernát hozta létre, és a Budapesti Történeti Múzeumban található. A digitalizációnak köszönhetően a nagyobb levéltárakban őrzött pecsétek ma már *online* is kutathatóak.

Kézikönyvek

BODOR Imre – FÜGEDI Erik – TAKÁCS Imre (1984): *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján*. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport.

KUMOROVITZ L. Bernát (1993): *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum (Bibliotheca Humanitatis Historica).

TAKÁCS Imre (1992): *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Művészettörténeti tanulmány és katalógus a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézete és a Budapesti Történeti Múzeum másolatgyűjteménye alapján.* Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Intézet.

TAKÁCS Imre (2012): *Az Árpád-házi királyok pecsétjei.* Budapest: Magyar Országos Levéltár (Corpus Sigillorum Hungariae Mediaevalis 1.).

Irodalom

BERTÉNYI Iván (1986): Szfragisztika. In *TS 1986*, 169–193.

BERTÉNYI Iván (1998): Pecséttan. In *TS 1998*, 279–304.

BERTÉNYI Iván (2006) [2001]: Pecséttan. In *TS 2001/2006*, 241–263.

ÁLDÁSY Antal (1902): A pecsétek. In *Az iparművészet könyve I.* Budapest: Athenaeum, 309–351 (reprint: Szekszárd: Babits, 2002) – *Teljességre törekvő, de elavult összefoglalás.*

BÁNDI Zsuzsanna (1991): A Magyar Országos Levéltár Mátyás-kori pecsétkiállításának katalógusa. *Levéltári Közlemények*, 62(1–2), 57–150 – *Mátyás-kori pecsétek.*

BÁNDI Zsuzsanna (1993): A Magyar Országos Levéltár Jagelló-kori pecsétkiállításának katalógusa. *Levéltári Közlemények*, 64(1–2), 107–142 – *Jagelló-kori pecsétek.*

CSORBA Csaba (1975): Tulajdonjegyek, mesterjegyek, polgári címerek a középkorban. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 13–14, 143–189 – *Középkori polgári pecsétek: 172–175.*

ÉRSZEGI Géza – SÖLCH Miklós (2001): *Sigilla Regum – Reges Sigillorum. Királyportrék a Magyar Országos Levéltár pecsétgyűjteményéből.* Budapest: Magyar Képek – *Királyi portrépecsétek.*

F. VATTAI Erzsébet (1963): Az esztergomi latinok kettőspecsétje. *Archaeologiai Értesítő*, 90(1), 38–45 – *Városi pecséthasználat.*

HEGEDŰS András szerk. (2000): *Megpecsételt középkor. Középkori pecsétek Esztergomból.* Esztergom: Prímási Levéltár – *A Prímási és az Esztergomi Főkáptalani Levéltár pecsétanyagából rendezett időszaki kiállítás katalógusa.*

KUBINYI András (1984): Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog). *Folia Archaeologica*, 35, 139–159 – *Idézőpecsét.*

KITÜNTETÉSTAN

A címtanból kinőtt *kitüntetéstan* (*falerisztika*) fiatalabb történeti stúdium, tudományos művelése csak a 19. században kezdődött. A falerisztika nem pusztán az adományozott *kitüntetések*et mint tárgyakat vizsgálja, hanem egyúttal

történetiségükben, összefüggéseikben és hatályos állapotukban elemzi a mögöttük álló *kitüntetési rendszereket*.

A ma ismert kitüntetési rendszerek előzményeinek – bár már az ókorban is alkalmazták az elismerések kitüntetésjellegű formáit – a középkorban létrejött egyházi, majd az ezek mintájára megalapított világi lovagrendeket szokás tekinteni. Ezek szigorú hierarchia szerint épültek fel, a szervezet különböző beosztásaiban szolgáló rendtagok rangjuknak megfelelő megkülönböztető öltözkéket és jelvényeket viseltek. A legkorábbi egyházi lovagrend a *máltai lovagrend* (1048), a jelentősebbek közül a következő évszázadban alapították a *templomos lovagrendet* (1118) és a *német lovagrendet* (1190). Mindhárom lovagrend meghatározó szerepet játszott középkori történelmünk egy-egy szakaszában.

A világi lovagrendek az egyháziak mintájára, uralkodói alapítással jöttek létre. Közülük a legrégebbi a magyarországi *Szent György Lovagrend*, amelyet Károly Róbert 1326-ban alapított meg. Viszonylag korai alapítású Luxemburgi Zsigmond *Sárkányrendje* is (1408). A korabeli Európában számos lovagrendet hoztak létre, ezek közül kiemelkedik az angol *térdszalagrend* (1348) és a burgundiai gyökerű *aranygyapjas rend* (1429). Az utóbbit középkori királyaink közül elnyerte Hunyadi Mátyás és II. Lajos is. Az újkori Európában szép számmal létesültek további lovagrendek. A rendek által használt megkülönböztető jelvények az idők során tényleges kitüntetéssé váltak: eleinte a rendtagság jelentett elismerést, ez alakult át immáron jelvény által megtestesített dicséretté.

Magyarországon két lovagrend jelzi az új kitüntetési rendszer megszületését: a *katonai Mária Terézia-rend* (1757) és a *Szent István-rend* (1764). Mindkettőt Mária Terézia alapította, az előbbivel a katonai, az utóbbival a polgári érdemeket ismerték el, bár az utóbbi viselői között szép számmal voltak katonák is. Mivel a két rend magyar jellege a kortársak számára vitathatatlan volt, a Trianon utáni Magyarország politikai vezetése ezt döntéseivel meg is erősítette, és a rendjeleket az ideiglenes államfő, Horthy Miklós kormányzó újraadományozta. A monarchia fennállása alatt egyébként számos birodalmi kitüntetést adományoztak Magyarországon, ezek azonban nem bírtak nemzeti jelleggel, így későbbi fenntartásuk nem merült fel.

A modern magyar kitüntetési rendszer kialakulásban hagyományteremtő szerepet játszott az 1848/49-es időszak. Az ekkor alapított *Katonai Érdemrend* és az *Általános Érdemrend* – bár a végleges kitüntetések nem készültek el – meghatározó szerepet gyakorolt a függetlenségét később elnyerő magyar állam kitüntetési rendszereire.

A két világháború közötti időszak legjelentősebb kitüntetése – az előbb említett, újjáélesztett két rend mellett – a *Magyar Érdemkereszt és Érdemérem* (1923), majd az ennek

átalakításával megalapított *Magyar Érdemrend* (1935) volt. A kultúra terén szerzett érdemeket a *Magyar Corvin-lánc, -koszorú és -díszjel* (1930) volt hivatott elismerni.

A kisebb kitüntetések közül az országgyarapításban szerzett érdemeket ismerte el a *Felvidéki Emlékérem* (1938), az *Erdélyi Emlékérem* (1940) és a *Délvidéki Emlékérem* (1941).

A két világháború közötti időszak sajátos elismerését testesítette meg a Horthy Miklós főkapitányságával létrehozott, nemességhez hasonlítható, katonailag szervezett *Vitézi Rend* (1920). A szervezet viszonylag nagy tagsággal rendelkezett, így jelentősen növelte a hatalom társadalmi bázisát.

1945-től kezdődően betiltották a korábbi politikai rendszerek által adományozott kitüntetések viselését. 1946-ban új kitüntetőket alapítottak: ekkortól adományozták a *Magyar Köztársasági Érdemrendet* és *Érdemérmét* (1949-ben megszűnt, helyébe a Magyar Népköztársasági Érdemrend és Érdemérem lépett, 1953-ig), a *Magyar Szabadság Érdemrendet* (adományozása 1953–1957 között szünetelt). 1948-tól adományozták a *Kossuth-érdemrendet* (1953-ban megszűnt) és a *Magyar Munka Érdemrendet* és *Érdemérmét*. 1948-ban alapították meg a kulturális és művészeti érdemek elismerésére ma is adományozott *Kossuth-díjat*.

1953-ban a kitüntetési rendszer átfogó reformját hajtották végre, több korábbi kitüntetést megszüntettek, és újakat alapítottak. A *Szocialista Munka Hőse* kitüntetéssel az állam vezetésében végzett, több évtizedes kiemelkedő tevékenységet ismerték el, ahogyan a *Magyar Népköztársaság Érdemrendjével* is. A *Munka Vörös Zászló Érdemrendjét* rendkívüli munkateljesítményért, illetve több évtizedes, eredményes munkáért, a *Vörös Zászló Érdemrendet* a haza védelmében érdemet szerzett személyeknek, a *Vörös Csillag Érdemrendet* a fegyveres erők és rendészeti szervek, a *Munka Érdemrendet* pedig a társadalom különböző tagjainak adományozták. 1956-ban hozták létre a *Magyar Népköztársaság Zászlórendjét* a politikában, a közéletben és a kulturális területen végzett kiemelkedő munkáért adományozható magas állami kitüntetésként. 1950-ben alapították meg a művészi teljesítmények elismerésére a *Magyar Népköztársaság Kiváló Művésze* és a *Magyar Népköztársaság Érdemes Művésze* kitüntető címet. Ezenkívül még számtalan hivatásrendi és mozgalmi kitüntetést adományoztak az időszakban.

1990-ben megszüntették a korábbi politikai rendszer kitüntetési rendszerét. Újraalapították a *Kossuth-díjat* a művészeti, és megalapították a *Széchenyi-díjat* a tudományos teljesítmények elismerésére. A kitüntetési rendszer átfogó szabályozása 1991-re készült el. Megalapították a *Magyar Köztársasági Érdemrendet* és a *Magyar Köztársasági Érdemkeresztet* (mindkettő jogelődje az 1946-ban alapított és 1949-ben megszüntetett Érdemrend és Érdemérem volt). 1996-tól módosított elnevezéssel újra adományozták művészeti elismerésre a *Magyar Köztársaság Kiváló Művésze* és *Érdemes*

Művésze kitüntetéseket (2011-től: Magyarország Kiváló Művésze és Érdemes Művésze). Az ekkor bevezetett kitüntetési rendszer egyébként stabilnak bizonyult, első érdemi módosítására csak 2000-ben került sor a kizárólag államfőknek adományozható Magyar Köztársasági Érdemrend nagykereszt láncsal fokozat megalapításával. Megpontosabban felújították a Horthy-korszak rangos kulturális kitüntetését *Magyar Corvin-lánc* megnevezéssel (2001). 2002-ben alapították a *Nagy Imre Érdemrendet* a hazafias helytállással példát mutató, a magyar függetlenséget szolgáló, a társadalmi párbeszéd, a társadalmi béke, a nemzet egységének megvalósítása, a békés rendszer-változás megteremtése érdekében kifejtett tevékenység elismerésére.

A 2010-es évek elején újra megváltozott a magyar kitüntetési rendszer. Újralapították a *Magyar Szent István Rendet*, amely a legmagasabb állami kitüntetés lett. Létrehozták az ország és a nemzet érdekében teljesített kiemelkedő szolgálat vagy tanúsított hősiesség elismerésére a *Magyar Becsület Rendet*, amely a Szent István Rend és a Corvin-lánc után következő magas állami kitüntetés. A Magyar Köztársasági Érdemrend és Érdemkereszt helyébe a *Magyar Érdemrend* és a *Magyar Érdemkereszt* lépett. Megszüntették a Nagy Imre Érdemrendet. Az egyes állami szervek a *Magyarország címerének és zászlajának használatáról, valamint állami kitüntetéseiről* szóló 2011. évi CCII. törvényben nyert kitüntetésalapítási és adományozási jogokkal élve számtalan szakterületi elismerést adományoznak. A helyi önkormányzatok is alapíthatnak kitüntetéseket és elismerő címeket, erről azonban már másik jogszabály, a *Magyarország helyi önkormányzatairól* szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény rendelkezik.

A kitüntetés üzenetének legfontosabb hordozója a kitüntető címmel együtt járó *jelvény*, amely lehet *érem*, *kereszt*, esetleg ún. *felépített* (különböző szimbolikus tartalmú részek ötvöstechnikai módszerekkel, összeillesztésével kialakított) *jelvény*. A jelvény fontos kiegészítő eleme a *szalag* (*vállszalag*, *nyakszalag*, *mellszalag*), amely leggyakrabban színezett textil, színei harmonizálnak a jelvénnel, eltérő színezéssel pedig utalni lehet ugyanazon kitüntetés katonai vagy polgári jellegére. A mellszalagokon sokszor fémanyagú, rátett jelzésekkel találkozhatunk, ezek a *szalagdísztmények* (*kardok*, *ismétlőpánt*, *sebesülési pánt*, *kicsinyített rendjelvény*) módosíthatják a kitüntetés jelentéstartalmát, utalhatnak a fokozatra. A régi érdemrendek esetében a kitüntetett személyek rendi ruhát viseltek, erre az adott rend rendjelvényét helyezték. Ezekből a díszes, nemesfém szálakkal átszőtt *textilcsillagokból* alakultak ki a kitüntetés részének számító, azzal együtt viselendő *csillag* elnevezésű jelvények. Szintén a régi érdemrendek, sőt valójában a lovagrendek korából származnak a díszes *rendi láncok* (*collane*), az újkorban már adott kitüntetés magasabb fokozatához tartozó kitüntetésrészként járnak a kitüntetett személynek. Mivel egy sokszorosán kitüntetett személy számára

valamennyi magasabb kitüntetésének viselése már nyilvánvalóan kényelmetlen volt, eleinte a katonai, később a polgári kitüntetések esetében is bevezették a kicsinyített jelvényeket: sokszor elegendő volt a *kisdíszítményt* hordani. A gyakorló- vagy menetöltözetet viselő katonák részére írták elő a *szalagsávot*, amelyen a viselési sorrendben egymás mellé helyezve szerepelnek az egyes kitüntetések szalagjainak 40×13 mm-es darabjai. Ha egy kitüntetésnek több fokozata volt, akkor a szalagsávra *szalagdíszítményt* (az adott kitüntetés kicsinyített mása) helyeztek. A polgári életben lehetővé vált, hogy az olykor nagy méretű kitüntetések helyett a kitüntetett kisebbített jelvényt (*miniatűr*) viseljen; ha több kitüntetése volt, akkor ezt ún. *miniatűr szalagsávba* rendezték. A miniatűr jelvényeknek több fajtája is kialakult: ismerünk *gomblyukkitűzőt*, *kitűzőtűt* és gombszerűen kiképzett *rozettát* is. Az urak számára nagy könnyebbség volt az ún. *frakklánc*, amelyre fel lehetett fűzni a kicsinyített jelvényeket.

A kifejezetten hadi érdemekért adományozható egyértelműen katonai jellegű kitüntetések mellett, egyes alapvetően polgári kitüntetéseknek lehet katonai változata is. Adott esetben ezt a kitüntetés díszítményeivel szokás jelezni: babér-, tölgy- vagy pálmaággal, kardokkal, illetve a szalag színével, másfajta csíkozással.

A polgári korszak kitüntetési rendszere az alábbi fokozatokból áll össze:

- *fokozat (I. osztály)* – nagykereszt (alkalmi fokozat: nagykereszt láncon)
- *fokozat (II. osztály)* – nagytishti kereszt/parancsnoki kereszt csillaggal
- *fokozat (III. osztály)* – parancsnoki kereszt
- *fokozat (IV. osztály)* – tisztikereszt
- *fokozat (V. osztály)* – lovagkereszt vagy kiskereszt

Az érdemérem és az érdemkereszt arany, ezüst, bronz fokozattal rendelkezhet.

Kézikönyvek

BESNYŐ Károly szerk. (1979): *A Magyar Népköztársaság kitüntetései*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.

BODROGI Péter – MOLNÁR József – ZEIDLER Sándor (2005): *Nagy magyar kitüntetéseikönyv*.

A magyar állam rendjelei és kitüntetései a Szent György-rendtől a Nagy Imre-érdeméremig. Budapest: Rubicon-Ház (Rubicon Könyvek).

Irodalom

PANDULA Attila (1986): Falerisztika. In *TS 1986*, 194–215.

HÉRI Vera – MAKAI Ágnes (2002): *Kereszt, érem, csillag. Kitüntetések a magyar történelemben*. Budapest: Helikon – Általános falerisztikai összefoglalás.

JELVÉNYTAN

A hivatalviselés vagy egy közösséghez tartozás rangjelző és/vagy közösségi jelvényviseléssel társulhat. A hatalmat kifejező, tisztséget, rangot jelző vagy közösséget azonosító *jelvények* (*insignia*) lehetnek tárgyak, ruhák vagy ruházati elemek, ruhadíszek, ruhakiegészítők, ékszerek stb. A legismertebbek a koronázási jelvények vagy az egyházi és udvari méltóságok, illetve a katonaságnál rendfokozatot, valamint katonai egységet jelző, illetve az egyetemeken, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban viselt jelvények. Ezeknek a jelvényeknek a leírásával, használatuk szabályaival foglalkozik a *jelvénytán* (*inszigniológia*).

A hazai jelvénytani szakirodalom legkorábbi emléke Révay Péter koronaőr 1613-as munkája (*De S. Coronae regni Hungariae...*), amelyben nemcsak a Szent Koronával, hanem a többi koronázási jelvénnel is behatóan foglalkozott. A koronakutatás csaknem két évszázaddal később, 1790-ben folytatódott, amikor a koronát visszahozták Bécsből Budára, mert ekkor lehetőség nyílt tudományos vizsgálatok elvégzésére.

Koronázási jelvények

A jelvények közül a legnagyobb érdeklődés a koronázási jelvényeket övezi. Közülük a legismertebb a korona, amely ókori eredetű. Az uralkodók, de a győztes hadvezérek is többfajta koronát viseltek. A római császár sisakját *drágakövekkel ékesített szalag* (*diadem*) övezte, hogy megkülönböztesse magát a díszes sisakot viselő testőröktől. Nagy Konstantin idejére alakult ki a *sisakkorona* (*galea*), ennek továbbfejlődése eredményezte a két keresztpántból álló *pántos koronát*. Bizáncban a császárok később is zárt sisakkoronát (pontosabban Vajay Szabolcs megfogalmazásában *kamelaukion*nak nevezett „zárt félkörívben a fejhez idomuló, ékkövekkel és gyöngyökkel sűrűn díszített fővegszerű diadém”-ot) viseltek, míg a császárné koronája nyílt volt (*stemma*), de idővel egyre magasabb lett, amely alatt koronasapkát tudtak hordani. Az ezredforduló idején újra megjelentek a korábbi *diadem* folytatásaként a nyílt koronák, amelyeket nem zártak le pántok, valójában abroncsok voltak, amelyeket olykor drágakövekkel díszítettek. A korona egyre inkább ékszerjellegűt öltött, a drágakövek mellett zománcterakással, olykor stilizált liliommal is díszítették (*liliomos korona*). A pápák koronája a *tiara*, a császárok *pántos koronát* viseltek (jelezve, hogy felettük nem áll világi hatalom), míg a nem szuverén uralkodók nyílt koronát hordtak. A koronák között nemcsak formájuk, hanem készítésük célja szerint is különbséget lehet tenni: egyes koronák bizonyos alkalomra készültek (pl. halotti korona),

másokat tisztséghez rendelten használtak, és sokszor évszázadokon át mitikus erőt tulajdonítottak nekik (pl. a magyar Szent Korona). A német választófejedelmek által viselt koronák (*Fürstenkrone*), amelyeket csak a vesztfáliai béke után zártak le felül abronccsal, egyenértékűek voltak a fejedelmi süvegekkel (*Fürstenhut*).

A koronázási szertartások során azonban nemcsak a korona, hanem további jelvények is szerepet kaptak. Magyarországon viszont a középkorban csak azt a koronázást tekintették érvényesnek, amelyet a *Szent Koronával* az esztergomi érsek Székesfehérváron végzett (az újkorban a koronázóváros Pozsony lett). Szent István idején azonban a legfontosabb, tényleges szuverenitást kifejező uralkodói jelvény még a *királyi lándzsa* (*lancea regis*) volt. Szintén királyi jelvény volt ekkor a király előtt hordozott nyélre tűzött *kereszt* (ilyen látható I. András tihanyi sírkövén). III. Henrik császár Szent István koronáját, amelyet a legyőzött Aba Sámuelről zsákmányolt, Rómába küldte. Kérdéses, hogy ezt követően milyen koronát használtak uralkodóink, mivel a Szent Korona mai formájában a leginkább elfogadott vélemény szerint III. Béla idején jött létre, két 11. században készült rész: a *corona graeca* (a korona alsó része: oromdíszekkel és csüngőkkel ellátott kerek abroncs – *diadem*; eredetileg I. Géza görög felesége, Szünadéné királyné Konstantinápolyban készült koronája lehetett) és a *corona latina* (felső rész: kereszt alakú, pántokból álló boltozat – eredetileg ereklyetartó vagy nagy méretű, paténa fölé állítható, *csillagnak* [*aszteriszkosz*] nevezett liturgikus tárgy volt, a paténára helyezett kenyérdarabkákat óvta a borítókendőtől) összeillesztéséből. Egyes kutatók az így összeállított koronát „*kamelaukion*jellegűnek” tartják. A korona mellett a *jogar* kristálygömbje 10. századi és a *koronázási palást* 11. századi eredetű, míg az *országalma* (14. század) és a *koronázási kard* (16. század) későbbi. A koronázási ékszereket a középkorban Székesfehérváron, illetve Visegrádon, míg az újkorban Bécsben és Pozsonyban, majd 1790-től kezdve a Budavári Palotában őrizték. A középkor folyamán a koronát többször is ellopták, a legismertebb ezek közül a Kottaner Jánosné emlékiratában részletesen ismertetett sikeres lopás volt. Ennek fényében érthető, hogy a korona őrzését több törvény is szabályozta, a 15. század óta a rendek által választott két koronaőr felelt érte. 1849-ben Szemere Bertalan belügyminiszter Orsovánál ásatta el az ékszereket, amelyeket csak 1853-ban találtak meg. 1944/1945-ben először Nyugat-Magyarországra, majd Bajorországba menekítették azokat, ahol az amerikai csapatok kezébe kerültek. Ezt követően a Szent Koronát és a többi koronázási ékszert Fort Knoxban őrizték, mígnem 1978-ban az Amerikai Egyesült Államok ünnepélyesen visszaadta nemzeti ereklyéinket a magyar népnek. A koronázási ékszerek őrzésével kapcsolatos kérdéseket jelenleg a *Szent István államalapításának emlékérről és a Szent Koronáról szóló 2000. évi I. törvény* szabályozza. A koronázási ékszerek 2000 óta a Parlament épületében kaptak méltó elhelyezést,

egyedül a koronázási palást maradt a Magyar Nemzeti Múzeumban. (A Magyar Nemzeti Múzeumban még két további, 16. századi állítólagos koronázási kardot is őriznek: II. Lajosét 1516-as évszámmal és valamelyik – nem azonosított – Habsburg- királyét, II. Bélára és fiára, Gézára utaló felirattal, 1141-es évszámmal.) A középkori eredetű *Szent Korona-eszme* az évszázadok során meghatározó befolyást gyakorolt közjogi gondolkodásunkra, hatása máig érezhető.

Történelmünkben még további hat uralkodói korona maradt fenn. *Konsztantinosz Monomakhosz* bizánci császár rekeszszománcos *koronája* Nyitraivánkán került elő, az első három lemezen a császárt, feleségét, Zoé császárnőt és nővérét, Theodóra császárnőt láthatjuk. A készítés ideje a 11. század közepe, mivel hármuk együttes uralkodásának ideje: 1042–1050. Magyarországra kerülésének ideje, oka bizonytalan. *III. Béla halotti koronája* ezüsből készült pántkorona, négy kereszttel, a király székesfehérvári sírjának felfedezésekor találták más uralkodói jelvényekkel (jogar, kard stb.) együtt (egyes vélemények szerint ez Könyves Kálmán sírja volt, így a korona is az övé lehetett). A *Margit-szigeti* liliomos, ékköves-gyöngyös, aranyozott ezüstkorona V. István király halotti koronája lehetett, a királyt ugyanis a domonkos apácák kolostortemplomában temették el (más vélemények a francia ötvösműnek tartott koronát az Árpád-ház valamelyik nőtagjához kötik). A *zárai korona* Kotromanić Erzsébet királyné koronája, amelyet férjétől, Nagy Lajostól kapott. Szintén liliomos, ékköves-gyöngyös, aranyozott ezüstkorona került elő *Váradról*, vélhetőleg Anjou Mária királynő sírjából (egyes feltevések szerint a sírban Luxemburgi Zsigmond nyugodott, így ez az ő halotti koronája). A *Bocskai-koronát* I. Ahmed szultán ajándékozta Bocskai István fejedelemnek, más jelvényekkel (kaftán, süveg, zászló, buzogány) együtt, az oszmán-török felfogás szerint ezek átvételével Bocskai nemcsak magyar király lett, hanem egyúttal a szultán vazallusa is. A korona minden valószínűség szerint 17. század eleji török ötvösmunka, de eredetével kapcsolatban más elméletek is napvilágot láttak. Formáját tekintve nagyon hasonló a görögkeleti egyházban használatos püspöksüveghez, illetve a korábban a bizánci császárok által viselt zárt koronához (*kamelaukion*). A Bocskai-koronát a bécsi kincstárban (*Schatzkammer*), a zárai koronát Zadarban, a másik négy koronát a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik.

Egyházi jelvények

A katolikus egyházban számos jelvényt használnak, ezek közül néhány csak a főpapoknak jár (*pontificalia*). A *pásztorgyűrűt* (*annulus pastoralis episcopalis*) a jobb

kéz negyedik ujján viselik, és az egyházzal való szoros szimbolikus lelki kapcsolatot fejezi ki (eredetileg viszont pecsétgyűrű volt). A pásztorgyűrűt a 10. századtól egész Európában viselték a püspökök (a pápa által hordott gyűrűt *halászyűrű*nek – *anulus piscatoris* – nevezik). A *pásztorbot* (*baculus pastoralis*) a püspök egyházkormányzati hatalmát fejezi ki. Rendszerint fémből (esetleg fából) készül(τ), a vége kampós. Általánosan szintén a 10. századtól használják, eredetileg a világi hatóság a beiktatáskor adta át a főpapnak (invesztitúra). A *püspöksüveg* (*mitra* vagy *infula*) a 8. században alakult ki, a 10. századtól egyfajta kitüntetésként adományozták, majd az egyházi vezetők jelképe lett, amelyet a főpapok kizárólag szertartás során viselnek. A *mellkereszt* (*pectorale*) szintén a főpapi viselet része. A 16. századtól a püspökök kötelesek voltak hordani. A mellkereszt egy különleges fajtája az *ereklyetartó mellkereszt* (*enkolpion*). A metropolita (azaz egyháztartományt vezető) érsekek a pápától *pallium*ot kapnak (háromujnyi széles fehér gyapjúszalag, amelyet a vállon viselnek; átlósan négy fekete kereszt látható, ehhez a körszalaghoz elől és hátul egy-egy rövid szalagot illesztenek, amelyeken szintén egy-egy fekete kereszt látható).

A középkorban a papok liturgián kívüli öltözetével kapcsolatos rendelkezések elsősorban tiltásokat fogalmaztak meg a luxus elkerülése érdekében. A 16. századtól viszont kötelező és egységes ruházati előírások léptek hatályba. Az egyházmegyes papság liturgián kívüli viselete a *reverenda* (*vestis reverenda*) lett, amely egy, az ujjain kézelővel ellátott, hosszú ujjú, bokáig érő gombos kabát, amelyet textil *öv* (*cingulum*) fog össze. A felszentelt papok fekete, a kanonokok piros zsinórral és gombokkal díszített fekete, a püspökök lila, a bíborosok piros, a pápa pedig fehér reverendát visel. A felszentelt papok három, illetve négy fogóval és középen bojtal díszített *papi kalapot*, *birétumot* (*biretum*) hordanak, amelynek színezése a reverenda színét követi. Nem tévesztendő össze a hasonló színekben használt, kicsiny, kerek *papi sapkával* (*pileolus*, *submitrale*, *subbiretum*). A liturgikus események során a miséken a szerepapok (diákonosok) *ujjas felsőruhát*, *dalmatikát* (*dalmatica*), az áldozópapok a harangszabású, ujjatlan, csuklyás útiköpenyből kialakult *miseruhát* (*casula*), utóbbiak más liturgikus eseményeken az ujjatlan esőköpenyből kialakult *palástot* (*pluviale*) hordanak. A felsőruha alatt a papság földig érő fehér *miseinget* (*alba*), a miseing felett szalagformájú liturgikus ruhát, *stólát* (*stola*) visel. A liturgikus felsőruha (*dalmatica*, *casula*) alatt a diakónus és az áldozópap bal karját szalagszerű *karkötő* (*manipulus*) díszítette, ez eredetileg az izzadság letörlésére szolgáló vászonkendő volt. Misén kívül a papság (illetve a segédkező a misén is) *karinget* (*superpelliceum*) ölt. A káptalanok tagjai a karing felett violaszínű *papi gallért* (*mozetta*) és a mellükön *káptalani rendjelet* (*káptalani kereszt*) hordanak.

A görögkeleti egyházi öltözékek nagyon hasonlítanak a római katolikus ruhákhoz, de formájuk sokkal archaikusabb. A szertartások során az áldozópap és a szerpap *ingszerű*, földig érő ruhát (*szticháron*) visel. Efölött a szerpap hosszú *szalagot* (*orárion*), az áldozópap és a püspök félbe hajtott és két száránál egymáshoz erősített *szalagot* (*epitrachélion*) hord, ezt *öv* fogja össze. A főpapi viselet része egy *rombuszalakú*, jobb térd felett lógó, kereszttel díszített *ruhadarab* (*epigonátion*). A papok felsőruhája egy bő, ujjatlan és a hátán szintén kereszttel díszített *palást* (*felónion*), a püspökök azonban térdig érő, *bő ujjú ruhát* viselnek (*szakkosz* – ez eredetileg a bizánci császárok viselete volt), erre a vállnál felváltva két *szalagot* (nagy és kis *omofóron*) terítenek. A görögkeleti püspököknek is van *mellkeresztje*, de mellette amulettként *medalliont* (*panágia*) is hord. A *pásztorbot* rövidebb, mint nyugati párja, és felül két kígyófejben végződik. A *püspöksüveg* viselésének szokása nyugatról került át, de keleten zárt koronaformájú (*mitra*). A főpapok a templomba belépéskor és kilépéskor hosszú, *bíborszínű palástot* (*mandiasz*) viselnek. A *papi süveget* (*kamilavka*) nemcsak az istentisztelet bizonyos részein, hanem azon kívül is viselik; a szerzetesek és a püspökök süvegéről hátul derékgig érő fátyol lóg. (A görögkatolikus papság ugyanezeket a ruhákat és ruhakiegészítőket, jelvényeket használja.)

A protestáns egyházak liturgikus öltözetei jóval egyszerűbbek: az evangélikus lelkészek az ágostonos kanonokok kórusimájához felvett talárjából kifejlődött „*Lutherkabátot*”, míg a református és az unitárius lelkipásztorok *palástot* hordanak.

A katolikus férfi szerzetesrendek a közösség kifejezésére és a más rendektől megkülönböztetés érdekében *rendi öltözetet* (*habitus*) viselnek, amely rendszerint talárból áll, ezt *skapuláré* (eredetileg egyfajta kötény), *gallér* és *csuklya* egészítheti ki. A rendi öltözetet bőrből vagy textilből készült *öv* (*cingulum*) fogja össze. A női szerzetesrendek hasonló rendi ruhát viselnek, de további ruhakiegészítő az ő esetükben a *fátyol* (*velum*), amely azt jelzi, hogy a nő rendtagok „*Krisztus jegyesei*”.

Az ortodox irányzathoz tartozó zsidó rabbik hagyományos zsidó férfiviseletet, míg a neológ zsidó *rabbik* a szertartások során reverendaszerű *köpenyt* és birétumszerű *fejjedőt* hordanak. Utóbbiak öltözetére – a zsidó emancipáció jegyében – nagy hatást gyakorolt a katolikus papság fentebb bemutatott ruházata.

A muszlim „papok” (*imámok*) nem rendelkeznek egységes öltözékkel, a fő szabály szerint viszont tisztán és egyszerűen kell öltözködniük és imához járulniuk. Sok helyen *turbánt* és nyitott vagy zárt (fehér, zöld vagy fekete) *köpenyt* hordanak.

Külön meg kell említeni a kalapra vagy köpenyre tűzött középkori *zarándokjelvényeket*, amelyeket általában ólomból öntöttek, és a zarándoktemplom ereklyéjét vagy a zarándokhellyel kapcsolatos jelenetet ábrázolnak (mintájukat gyakran használták harangok

díszítésére is). A leghíresebb ezen jelvények közül a compostelai kagyló (fésűkagylót lyukasztottak át, és úgy viselték). Szerepüket a barokk kortól a *kegyérmek* vették át.

Kamarási kulcsok

A középkori eredetű *kamarási* méltóság (*camerarius*) a kora újkorban kiüresedett, és tényleges feladatkörből kitüntető címmé vált. A kamarások a kora újkorban még aranyból vagy ezüstből, az újkorban bronzból vagy vasból készült, de olykor aranyozott kulcsot kaptak, amely egykoron a királyi kincstár kulcsa, a barokk korban már csak pusztá jelvény volt, amely tényleges nyitásra-zárásra nem volt alkalmas. Kamarás csak az lehetett, aki bizonyítani tudta nemesi származását („kamarási öspróba”). A kitüntető címmel nemcsak a *kamarási kulcs* járt együtt, hanem egyenruha is, ezt királyaink az újkorban többször is szabályozták, utoljára Ferenc József bocsátott ki ezzel kapcsolatos szabályozást.

Katonai jelvények

A katonai jelvények közül más európai országokban kiemelkedő szerepet játszó *marsallbot*okat csak ritkán adományoztak a Habsburg Birodalomban, így ezek jelentősége a magyar katonai jelvénytánban csekély. A hadseregben alkalmazott egyenruhák, rendfokozati jelzések mellett meg kell említeni az egyes csapattestek, haderőnemek stb. azonosítására készített fém- vagy textiljelvényeket is. Mindezeket összefoglalóan – a fegyverekkel és a katonai kitüntetésekkel együtt – *militaria* (katonai tárgyak) néven szokás említeni, vizsgálatuk így messze túlnyúlik a jelvénytán keretein.

Egyetemi jelvények

Az *egyetemi jelvényeknek* (*insignia universitatis*) is több évszázados múltja van. Az egyetemi vezetők: a rektor és a karok dékánjai külön *jogarral* (*pedum/sceptrum*), saját *tisztséglánc*cal (*collane*) rendelkeznek, illetve az egyetemi ünnepélyeken *díszöltözetet* (*ornatus*) ölthetnek. Egyes egyetemeken a tisztségviselők *süveget*, kalapot (*birretum*) is viselnek, a doktori avatásokon a felavatott doktorok pedig *talárt* (*talaris*) és *doktori kalapot* (*pileus*) kapnak.

Közigazgatási és bíraskodási jelvények

A városi tisztségviselők jelvényei az önkormányzati jogokat fejezték ki. A pallosjogot *pallos*, a bíraskodási hatalmat *díszkard*, a közigazgatást a kormánypálca (később *jogar*) fejezte ki. A *közigazgatási* tisztségviselők által használt jelvények a későbbiekben inkább az osztrák tartományokban váltak gyakorivá (a császár által adományozott *polgármesteri láncok*), hazánkban inkább csak szórványos emlékek maradtak fenn. A városi jelvények közül meg kell még említeni a bányavárosokra jellemző *bányászkalapács* és *ék* („bányászcímer”) ábrázolását megjelenítő különböző jelvényeket.

Európában számos országban az *igazságszolgáltatásban* részt vevő hivatalok tisztségviselői (bírák, ügyészek), az eljárás feljogosított szereplői (ügyvédek) viselnek megkülönböztető ruhát, *talárt* (*talaris*), esetleg parókát. A mai magyar gyakorlat is ez, sőt az Alkotmánybíróság tagjai nyilvános üléseiken nemcsak kék színű *talárt* viselnek, hanem díszes láncon az Aranybullát kiadó II. András király *pecsétlenyomatának* másolatát is.

Közösségi jelvények

Az egyes *iskolák* és *sportegyesületek*, *dalegyletek* és *társadalmi egyesületek* nagy hangsúlyt fektetnek a saját jelvények használatára, amellyel a közösséghez tartozást lehet kifejezni. Ezek lehetnek fémből készült, zománcozott jelvények, de más ruhakiegészítő, ruhadarab, sőt akár egyenruha is.

Kézikönyvek

HERMANN Attila – SZANYI Miklós (2015): „*Csak előre, édes fiam...*” *A magyar Szent Korona országaiból sorozott gyaloghadosztályok, ezredek és zászlóaljok jelvényei a Nagy Háborúban*. Második, bővített kiadás. Budapest: Nemzeti Művelődési Intézet.

SALLAY Gergely Pál (2009): *Seregszemle fémben, jelvényekben. A Magyar Királyi Honvédség és a leventemozgalom jelvényei. 1938–1945*. Budapest: Monarchia.

TÓTH Endre (2018): *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények*. Budapest: Országház.

Irodalom

BÁNKI Vajk Emil (1966): Kamarási aranykulcsok. *Az Érem*, 22(37–38), 376–379 – *Kamarási kulcsok*.

BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda (1937): *Konstantin Monomachos császár koronája*. Budapest: Magyar Történeti Múzeum (Archaeologia Hungarica 22.) – *Monomachos-korona*.

- BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes (2015): *Történelem jelvényekben elbeszélve. Az Első Magyar Tűzzománc Jelvénygyár*. Budapest: Gondolat – Tűzzománc jelvények.
- BERKI Feriz szerk. (1984): *Az orthodox kereszténység*. Második kiadás. Budapest: Magyar Orthodox Adminisztratúra – *Görögkeleti papi öltözetek: 273–280.*
- BERTÉNYI Iván (1996): *A magyar Szent Korona. Magyarország címere és zászlaja*. A magyar korona története című mű negyedik, bővített kiadása. Budapest: Kossuth – *A Szent Korona története.*
- BÓDINÉ BELIZNAI Kinga (2020): A bírói viselet múltja és jelene. In TAKÁCS Péter (szerk.): *A jog megjelenítése, épített környezete és szimbólumai. A jogi kultúra látható világa*. Budapest: Gondolat, 357–374 – *Igazságszolgáltatási viseletek.*
- CSERMÉNYI Vajk szerk. (1999): *150 éve történt... III. Béla és Antiochiai Anna sírjának fellelése*. Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága (A Szent István Király Múzeum Közleményei B.49.) – *III. Béla halotti koronája.*
- GEDAI István (1965): I. Endre király sírköve. *Archaeologiai Értesítő*, 92(1), 49–51 – *A kereszt mint királyi jelvény.*
- GÖMBÖS Tamás (1993): *A szerzetes és lovagrendek címerei és viseletei. A protestáns egyházak jelképei, a szentek jelképes ábrázolása címerekben*. Budapest: Tellér – *Szerzetesrendek viseletei.*
- HAAG, Sabine szerk. (2009): *Meisterwerke der Weltlichen Schatzkammer*. Wien: Kunsthistorisches Museum (Kurzführer durch das Kunsthistorische Museum 2.) – *Bocskai-korona: 182–183.*
- KATONA Tamás vál., szerk. (1979): *A korona kilenc évszázada*. Budapest: Európa (Pro Memoria) – *A Szent Koronára vonatkozó történeti források gyűjteménye.*
- KOVÁCS László (2001): A Szent István-i lándzsa. In BENDE Livia – LÖRINCZY Gábor (szerk.): *Koronák, koronázási jelvények*. Ópusztaszer: Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark Közhászú Társaság – Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 99–136 – *A királyi lándzsa.*
- PAPP József (1982): *Hagyományok és tárgyi emlékek az Eötvös Loránd Tudományegyetemen*. Budapest: ELTE (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetemen Történetéből 7.) – *Egyetemi jelvények: 61–76.*
- PAYR Sándor (1935): *A magyar protestáns papi öltöny története*. Sopron: Székely és Társa – *Protestáns papi öltözetek története.*
- PETRICIOLI, Ivo (2004): *Die ständige Ausstellung sakraler Kunst in Zadar*. Zadar: Stalna izložba crkvene umjetnosti u Zadru – *A zárai korona: Katalóg 4.: M 1.1.*
- SALLAY Gergely Pál (2010): *Mindent a hazáért! Első világháborús osztrák–magyar katonai alakulat- és emlékjelvények*. Budapest: Zrínyi – *Történeti és művészettörténeti bevezetés az első világháborús katonai jelvények világába.*
- SZAKÁCS Béla Zsolt szerk. (2019): *Ars sacra. A liturgikus művészet kézikönyve*. Budapest: Szent István Társulat (Szent István Kézikönyvek 16.), 446–455 – *Zarándokjelvények, liturgikus öltözetek.*

- TESZELSZKY, Kees (2009): *Az ismeretlen korona*. Ford. Trostovszky Gabriella. Pannonhalma: Bencés (Historia Pro Futuro) – *A Szent Korona eszmetörténeti hatása a nemzeti identitás kialakulására*.
- VAJAY Szabolcs (1990): A Szent Korona kamelaukion jellege. *Aetas*, 5(3), 144–152 – *A Szent Korona és a bizánci császári koronák értelmezéséről*.
- VATTAI Erzsébet (1958): A margitszigeti korona. *Budapest Régiségei*, 18, 191–210 – *V. István halotti koronája*.
- VÁCZY Péter (1972): *Sisak és diadém. Numizmatikai adatok a bizánci császárkorona kialakulásához. A Magyar Numizmatikai Társulat évkönyve, 1971*. Budapest: Magyar Numizmatikai Társulat, 96–130 – *A bizánci császári korona kialakulásáról*.

ZÁSZLÓTAN

A zászlókat és a lobogókat vizsgáló történeti segédtudomány a *zászlótan* (*vexillológia*). A zászló ókori eredetű megkülönböztető jelvény (*vexillum*). A középkorban az uralkodók és a főurak, majd különböző testületek használták, az előbbiekből fejlődött ki a kora újkorban a nemzeti zászló. Az állandó hadsereg létrejöttével a különböző katonai egységek a könnyebb megkülönböztetés érdekében szintén zászlót használtak. Kiemelt szerepe van a zászlóknak a tengerészetben, hiszen nemcsak a hadihajók számára fontos a megkülönböztetés és az egyértelmű azonosítás, hanem a kereskedelmi hajóknak is. A nemzeti hovatartozást jelző lobogók 1600 körül alakultak ki.

A hazai zászlóhasználatra vonatkozó első (meglehetősen kétséges) adatok a *Képes krónikából* származnak. Árpád fejedelem zászlaja vörös színű volt, rajta fekete turullal; a zászlórudat a dinasztia totemállata, a turul ékesítette. A kereszténység felvétele után a zászlórúdon a turul helyére a kereszt került, Szent István zászlaja minden bizonnyal vörös színű volt (turul nélkül). Bár a 13. században már megjelent a vörös-fehér (ezüst) csíkozású zászló, általánosnak még mindig inkább a vörös és – a III. Béla óta – kettős keresztos zászló mondható. Az Anjouk a vörös-fehér csíkozású zászlót használták, amelyet kiegészítettek családi jelvényükkel: kék mezőben arany liliomokkal. Ezt a hagyományt folytatták a későbbi királyok is, így a nemzeti színek mellett megjelentek az adott királyra, dinasztiára jellemző elemek is. Hunyadi Mátyás vörös-fehér vágásokkal díszített lobogóján pl. középen a király címere látható. A 16. században a magyar zászló egyszínű lett, közepére *Magyarország védasszonya* (*Patrona Hungariae*) került. Ilyen zászlót őriz a Magyar Nemzeti Múzeum, amely állítólag Mohácsnál Tomori Pál hadizászlaja volt. I. Ferdinánd óta az országzászlót bizonyíthatóan a koronázási jelvényekkel együtt őrizték, és megkülönböztetett szerepe volt a szertartás

és az ünnepségek során. Az erdélyi fejedelmek különböző színű zászlóin a fejedelem családi címerét jelenítették meg, míg II. Rákóczi Ferenc tiszta fehér selyemből készült zászlót hordoztatott maga előtt, amelyen arany felirat volt olvasható, egyéb zászlóin a fejedelem színeit és családi címerét láthatjuk.

A korábban alkalmazott vörös és fehér mellett a zöld először a 15. századi függőpecsétek selyemsodratában jelent meg, a ma ismert háromszínű zászló kialakulásának gyökereit a 16. században kell keresnünk (a nemzeti színeket egy üstdobtakarón először egy 1557-es tornaképen láthatjuk), bár az első, de még kétszer háromszínű zászló 1601-ből származik (a szultán ajándékozta Báthory Zsigmondnak). Az elkövetkező két évszázadban a nemzeti színek idődről időre felbukkannak zászlókon, mégis csak a 18. század végi közgondolkodásban tekintették őket már egyértelműen nemzeti színeknek. Az 1848. évi áprilisi törvények kötelezővé tették az „ösi jogaiba visszaállított” nemzeti színek használatát (*a nemzeti színről és az ország címeréről* szóló 1848. évi XXI. törvénycikk). Ugyan már korábban is eltűrték a használatukat, de hivatalosan csak a kiegyezés állította vissza az elnyomatás után a nemzeti színeket. Az állami lobogó használatával kapcsolatos szabályokat jelenleg a *Magyarország címerének és zászlajának használatáról, valamint állami kitüntetéseiről* szóló 2011. évi CCII. törvény rendezi.

A 13. században az egyes seregtesteknek külön zászlaja volt, a vármegyei ispánjai csapataikat saját zászlajuk alatt vezették a csatába. A zászlót a középkori Magyarországon szintén *vexillum*-nak nevezték, de már egy 1095-ös oklevélben megjelent a magyar név (*zastou*), a 13. századtól viszont már inkább *ban(d)erium*-nak, míg az ország főméltóságait, akik saját zászlajuk alatt katonai csapatot állítottak ki, zászlós-uraknak nevezték (lásd Werbőczy: *Hármaskönyv*, I. rész, 94. cím). A *bandérium* elnevezés a későbbiekben a zászlóról átkerült a zászló által megkülönböztetett seregre is. A 16. században a határt védő főkapitányságoknak is lett saját zászlaja, egyik oldalán a király, a másikon az ország címerével. A hadsereg zászlai viszont igazodtak a Habsburg Birodalom előírásaihoz, így magyar jellegüket gyakorlatilag elvesztették, kizárólag a magyar főurak által fenntartott alakulatok rendelkeztek magyaros zászlókkal. A vármegyei bandériumok zászlai (vármegyei *insurrectionalis* zászlók) szintén magyaros jellegűek voltak. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc során a katonai alakulatok is nemzeti jellegű (a fehér alapszövetet szélein vörös és zöld lángnyelvek díszítik) zászlókat (míg a nemzetőrök trikolorát) használtak, ahogyan az 1867 után felállított honvédség gyalogsági egységei is. A tanácsköztársaság idején a hadsereg vörös zászlók alatt vonult, a bukást követően viszont az új politikai hatalom a katonaságnál újra a honvédségi zászlók használatát rendszeresítette, kisebb változtatásokkal a magyar honvédség ma is ilyen zászlókkal rendelkezik.

A zászlótan alapfogalmai

A *zászló* rúdon elhelyezett, arra függesztett (ha keresztrúdra van rögzítve, *függöny*-nek – *labarum* – nevezzük), rendszerint színes szövet, amelyen címer(ek)e-t és/vagy más jelkép(ek)et láthatunk. A gyászt ráerősített gyászszalaggal vagy gyászfátyollal fejezik ki. Egyes zászlószínűk rögzült jelentéstartalommal rendelkeznek: a fehér zászló a békekötési szándékot, a fekete zászló a fegyverszállítmányokat jelzi, míg a zöld zászló az iszlám jelvénye. A kereskedelmi tengerészetben használt *jelzőzászlókat* 1934-ben egységesítették, a haditengerészetek esetében viszont eltérő szabályozás maradt.

A *lobogó* könnyebb anyagból készül, és árbócra vonják fel, de elhelyezhető épületek homlokzatán, „őrfán” is. Leginkább a nemzeti színeket láthatjuk rajta, a *nemzeti lobogó* gyakorta azonos az *állami lobogó*val, amely állami felségjelvény (az állam által használt kizárólagos szimbólum). Kiemelt jelentőségük van a hajózásban alkalmazott *tengerészeti lobogó*knak, amelyek megkülönböztetésre szolgálnak, míg a *jelzőlobogók* a kapcsolatfelvételt szolgálják. A *hadi lobogó* állami felségjelvény, amelyet katonai épületeken, hadihajókon stb. helyeznek el. Eltérhet az állami lobogótól, de egyes esetekben azonos is lehet azzal. Lobogója lehet a vármegyéknek és a városoknak is.

A *nemzeti színek* a hivatalos állami lobogókon láthatóak, sokszor az államcímer meghatározó színei, mivel rendszerint onnan vették át őket. Nemzeti színeink közül a „piros” és a fehér az ősi magyar vágásokból, míg a zöld a hármashalom színéből eredeztethető.

A nagy francia forradalom idején született meg a legfontosabb köztársasági jelvényként a *trikolór*, a háromszínű lobogó. Magyarországon már a 19. század első felében ismerték, és a nemzeti színekkel használták is, de jelentősége igazán az 1848-as forradalomban bontakozhatott ki. A forradalmi mozgalmak előszeretettel viselték a háromszínű szalagokból készített jelvényt, a *kokárdát*.

A lovassági, később pánccelos egységek derékszögű zászlóanyagból készült jelvényei *standár* (*Standarte*) néven ismeretesek. II. Rákóczi Ferenc hadi rendtartása szerint minden századnak saját zászlaja volt, a huszárokét ekkor már nem a régi elnevezéssel *kornétának*, hanem *standárnak* nevezték. Manapság az államfők is használják. A járművekre felerősített kis, háromszögletű zászlókat *standernek* hívjuk.

Az állami gyász jelzésére az állami lobogót csak félig kell felvonni (*félárbóc*). A lobogóra gyászfátyolt kötni vagy helyette fekete lobogót felvonni tilos (a fekete lobogó eredetileg a kalózok jelvénye).

Irodalom

PANDULA Attila (1986): Vexillológia. In *TS 1986*, 230–253.

KUMOROVITZ L. Bernát (1954/1956): A magyar zászló és a nemzeti színek múltja, I–II. *Had-történelmi Közlemények*, 1(3–4), 18–60; 3(1), 77–119 – *A magyar zászló kialakulásának története*.

GAZDASÁGI ÁGAZATOK

Bármely korszak gazdaságtörténetének megértésében három történeti segédtudományra támaszkodhatunk. A *méréstan* segítségével megismerhetjük az adott korban használt mértékeket és mérésügyi rendszereket, az *éremtan* révén feltárul egy korszak pénztörténete, illetve betekinthetünk éremművészetébe, míg a modern pénzforgalmat hordozó bankjegyeket és más értékpapírokat az *értékpapírtan* rendszerezése alapján használhatjuk fel a gazdaságtörténeti kutatásokban.

MÉRÉSTAN

A mértékek és a mérésügy történetével foglalkozó történeti segédtudomány: a *méréstan* (*metrológia*). Tárgyát történeti megközelítésből vizsgálja, így igyekszik bemutatni az eddig jobban kutatott hossz- és földmértékek, valamint feltárni további levéltári kutatásokkal az űr-, súly- és darabmértékek történetét.

A *mérték* a fizikai testek, jelenségek mérhető tulajdonsága („mérete”), amelyet *mérőeszköz* segítségével lehet megállapítani. Kétfajta *mértéktípus* alakult ki az idők során. Az egyik természetes eredetű, kiindulása az emberi test egésze vagy része, mozgása, teljesítőképessége, az ember állataival és eszközeivel végzett munkája, a föld adottsága, termőképessége. Ennél a típusnál nincs szükség konkrét mérőeszköze (*természetes mértéktípus*). A másik típus (*mesterséges mértéktípus*) tulajdonképpen mindezek továbbfejlesztése, továbbgondolása, de ebben az esetben a méréshez már konkrét mérőeszköze van szükség. A mértékek osztályozása:

1. Hosszmértékek
2. Föld- és területmértékek
3. űr- és térfogatmértékek: híg űrmértékek, száraz űrmértékek, térfogatmértékek
4. Súlymértékek
5. Darabmértékek

Amikor egyes mértékegységek egymásból következnek, esetleg származnak, rendszert alkotnak, akkor már *mértékrendszerről* beszélünk.

A mérés során *fizikai jelenséget* írunk le, *mennyiséget*, *méretet* határozunk meg valamilyen *mértékegység* alkalmazásával. A mértékegységet *etalon* rögzíti, ez lehet *fizikai etalon*, ennek hiteles másolata a *mérőeszköz*, de lehet *elvi etalon*, amelyet definíció rögzít.

A mérésügy olyan tudomány, amely a mértékegységekre, a mérőeszközökre, a mérés módszertanára vonatkozó szakmai, technikai és igazgatási ismereteket összefoglalja, és az ezekkel kapcsolatos tevékenységeket szakszerűen meghatározza. A mértékek megállapítása, a mérésügy szervezetének és az ellenőrzés rendszerének kialakítása jogszabályokban történt. A magyar mérésügy történetének legfontosabb jogszabályi rendelkezései:

- az 1405. évi (I.) I. törvénycikk („*hogy a folyó és szilárd testek mértékét az egész országban Budaváros mértékéhez kell alkalmazni*”);
- a *Hármaskönyv* (1517 – a *Hármaskönyv* nem jogszabály, de a magyar joggyakorlatban alkalmazták; I. rész. 133. cím: „*Mi legyen s miképen történjék az ingó és ingatlan javak becslése?*” 47–49. §);
- 1655. évi XXXI. törvénycikk („*a mázsákat, meg a száraz és folyó testek mértékeit az egész országban egyenlővé kell tenni a pozsonyival; a hegyvám beszédésénél húsz év óta divatba jött felülfizetéseket a vármegyék szüntessék meg. És a parasztok részéről való bormérésnek a határidejét és bérbeadásának módját megállapítják*”);
- a pénz egyenlő forgalmáról s mindenütt egyforma mérték tartásáról szóló 1729. évi XIV. törvénycikk;
- a földadóideiglen és a kataszteri földmérés bevezetéséről rendelkező 1849. október 20-án kelt császári nyílt parancs;
- a földadóról szóló 1868. évi XXV. törvénycikk;
- a métermérték behozataláról szóló 1874. évi VIII. törvénycikk.

A mérésügy alapvető feladata a mértékegységeknek megfelelő *etalonok* elkészíttetése. A hossz- és űrmértékek esetében törvény rendelkezett a mértékekről, a kereskedelmi mértékek esetében pedig az országos (pozsonyi) etalonokat az 1770-es évektől a helytartótanács vizsgálhatta, és ennek során készült el a mértékHITELESÍTÉSI utasítás. A hitelesítés a 17. századig a törvényhatóságok, a 18. század közepétől Pozsony városa, majd a 19. század elejétől a helytartótanács feladata volt, végül a 19. század közepén mértékHITELESÍTŐ hivatalokat állítottak fel. 1876. január 1-jétől Magyarországon is kötelező a francia eredetű méterrendszer alkalmazása.

Kézikönyvek

BOGDÁN István (1978): *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig*. Budapest: Akadémiai (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai 4. – Levéltártan és Történeti Forrástudományok 3.).

BOGDÁN István (1990): *Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874*. Budapest: Akadémiai (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai 4. – Levéltártan és Történeti Forrástudományok 6.).

BOGDÁN István (1987): *Régi magyar mértékek*. Budapest: Gondolat (Gondolat Zsebkönyvek).

Irodalom

BOGDÁN István (1986): Metrológia. In *TS 1986*, 254–273.

BOGDÁN István (1998): Metrológia. In *TS 1998*, 331–350.

BOGDÁN István (2006) [2001]: Metrológia. In *TS 2001/2006*, 286–302.

BUSICS György – TÓTH Sándor (2020): *A királyi öl hossza. Rekonstruálható-e az egykori hossz-mértékegység?* Budapest: Magyarságkutató Intézet (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 19.) – *Kísérlet a királyi öl meghatározására építészeti emlékek alapján*.

LEDERER Emma (1923): Régi magyar űrmértékek. *Századok*, 57(1–6), 123–157; 57(7–10), 305–326 – *Űrmértékek a 19. századig*.

ÉREMTAN

Az *éremtan* (*numizmatika*) elsődleges vizsgálati tárgya a *pénzérme*, amely olyan fém-darab, amelyet az állam nevében és előírásai szerint meghatározott formában állítanak elő, értékéért az állam kezekszik, ezért *törvényes fizetőeszköz*nek minősül(t). Erre egyébként az éremtan görög eredetű elnevezése (*nomiszmaticé tekhné*) egyértelműen utal: a *nomiszma* (pénzérme) szó a *nomizó* (szokás szerint használ) igéből és a *nomosz* (törvény, szokás) főnévből vezethető le. A pénzverés mindig uralkodói/állami felségjog volt, amelyet csak az állam által erre feljogosított hatóságok, szervezetek, személyek gyakorolhattak. Nem véletlen, hogy Werbőczy a *Hármasoknyvb*en a hűtlenség esetei (*nota infidelitatis*) között sorolja fel azt, amikor valaki hamis pénzt készít, vagy ilyet nagy mennyiségben hoz forgalomba (I. rész, 14. cím, 4. §).

Az éremtan vizsgálja továbbá a „pénzérmeszerű vereteket” is, amelyek megjelenésükben (fém alapanyag, forma, előállítási mód) többé-kevésbé megegyeznek a pénzérmékkel, de nem állami eredetűek vagy nem szolgáltak fizetőeszközként. Különösen azok az éremformájú darabok képeznek kiemelt jelentőségű vizsgálati tárgyat,

amelyek az emlékpénzekről abban különböznek, hogy nem töltenek be pénzfunkciót, de nemes megjelenésüknek köszönhetően valamely személy, intézmény, esemény hírnevét öregbítő kispasztikai alkotások éremformában (*emlékérmek*).

A pénzérme múlt idők tanújaként az egyik legfontosabb történeti forrásunk, nemcsak a rajta rendszerint látható képi ábrázolás, olvasható felirat miatt, hanem mert törvényes fizetőeszközként adott társadalom életében megkerülhetetlen gazdasági szerepet játszott. Az éremtan ezért a pénzt több szempontból vizsgálja, külsejétől egészen az általa betöltött közgazdasági szerepig, eredményei jelentősen hozzájárulnak a történelem politikai, művészeti és közgazdasági szempontú kutatásához.¹⁸

Az évszázadok során az éremtan pusztán kedvtelésből, gyűjtőszenvetélyből valóságos történeti segédtudománnyá vált, amely már a 18. században kialakult módszertannal rendelkezett. Az érmék személyek és helyek nevét, állami és városi címerek képét hordozzák, így már a kezdetektől az államok és az uralkodók történetének fontos forrásaiként kezelték őket. Másrésztől a rajtuk lévő ábrázolások művészi kivitele révén a művelődés- és művészettörténet elsőrangú forrásai. Harmadrészt gazdaságtörténeti vizsgálatukkal rekonstruálható és megérthető a korabeli pénzrendszer, a gazdaság, a pénzforgalom; elég csak a névérték–fémérték problematikájára gondolnunk.

A hagyományos, leíró éremtan (*Münzkunde*) mellett, amely a szűkebb értelemben vett numizmatika, kétféle jelentésben beszélhetünk *pénztörténet*ről. Az egyik értelmezésben a pénztörténet a pénzverés története, amelynek elsődleges forrásai a pénzérmék és a pénzverési eszközök (*Münzgeschichte*). A másik értelmezésben a pénztörténet már a gazdaságtörténet része, szinte kizárólag írott forrásokat használ, a pénzhasználatot vizsgálja, pénzmeléleti kérdéseket fejteget, és ritkán fordul elő, hogy magát a műtárgyat, a pénzérmét vizsgálja meg (*Geldgeschichte*). A leíró éremtan *általános* része a nagysággal, a formával, az anyaggal, az érem jellemzőivel és leírásával, a hamis és a hamisítvány kérdéskörével stb., míg *különös* része korok és országok szerint tagolva az egyes pénzérmék sajátosságaival foglalkozik. Az alkalmazott éremtan *általános* része a pénz szerepét általában elemzi a társadalomban és a gazdaságban, míg *különös* része tárgyát már egyes korszakok, országok, földrajzi területek vonatkozásaiban mutatja be.

Az első hazai numizmatikai szakmunkák a 18. században jelentek meg, de sokáig hiányzott egy átfogó kézikönyv. A pesti egyetem érem- és régiségtani tanárának, *Schönvisner Istvánnak* az alapműve (*Notitia Hungaricae rei nummariae*) csak 1801-ben jelent meg. Szintén ő készítette el a Magyar Nemzeti Múzeum éremgyűjteményének katalógusát (1807), amelyben pénzveréstörténeti oklevéltárat is találhatunk. Schönvisner

¹⁸ Az éremtan angolszász szakirodalmának egyik meghatározó műve magyarul is hozzáférhető: MACKAY 2008.

nagy tárgyi tudással rendelkezett, mert ismerte a jelentősebb hazai éremgyűjtemények anyagát. Ezt a numizmatikai feldolgozó munkát a 19. század folyamán *Weszerle József* (szintén a pesti egyetem tanára), majd *Rupp Jakab* és *Érdy János* folytatta. A század végén jelent meg a *Réthy László* által készített *Corpus* Árpád-kori kötete, amelyhez *Zimmermann Lajos* készített kiegészítést, ezt követően látott napvilágot a vegyesházi kötet. A szakirodalomban csak CNH-ként idézett típuskatalógus ma is megkerülhetetlen, bár a mindmáig legteljesebb típuskatalógust *Huszár Lajos* készítette el. Külön katalógus/éremhatározó nem köthető a nevéhez, *Hóman Bálint* pénztörténeti munkássága mégis meghatározó jelentőségű a most folyó numizmatikai kutatások számára is.

Az éremtan minden időszak, állam és nép pénzeit vizsgálja, tárgyát történeti, földrajzi, politikai, művészeti és egyéb szempontok szerint tagolja, ezzel szemben mégsem mindig egyértelmű: pl. mit is értünk *antik* (ókori), *középkori* és *modern* (újkori) *numizmatika* alatt.

Magyarország, a magyar pénzverés hagyományosan a *pénzverés nyugati ágához* tartozik, így a későbbiekben nem térünk ki a szintén ókorban megszületett (közel- és távol-) keleti pénzverésre, hiszen ez a pénzverési hagyomány, leszámítva a honfoglalás, illetve a 12. század néhány rövid időszakát és a hódoltság idejét, hazánkban nem jutott szerephez.

Az *ókori pénzverést* hagyományosan öt nagy időrendi-tematikus egységre szokás osztani. A *görög*, a *római köztársasági*, a *római császárkori*, a *kelta* és a *bizánci pénzverés* hatalmas anyagot ölel fel, különösen az utóbbi, amely messze túlnyúlik az ókor időbeli határain. Nem véletlen, hogy az újabb szakmunkák a bizánci pénzverést inkább a középkori pénzverés keretei között tárgyalják. A Kárpát-medencébe egyébként két korszakban is jelentős mennyiségű bizánci pénzérme áramlott be (a korai és a középvaskorban, valamint a 10–11. században), ezért ennek vizsgálata a magyar történeti kutatás számára is hasznos lehet.

A középkori pénzverést két nagy korszakra oszthatjuk: a 13. század végéig tartó *denárkorszakra*, illetve a 15. század végéig húzódó *garaskorszakra*.

A Nyugatrómai Birodalom összeomlása után a romjain létrejött barbár államalakulatok folytatták a római mintájú – *pszeudoimperiális* – pénzverést, de lassan kialakultak saját pénzverési hagyományaik. A pénzrendszer alapja a rómaiaktól megörökölt ezüstpénz, a *denarius* lett. 793-ban *Nagy Károly pénzreformot* hajtott végre: a *karoling font* lett a pénzverési alapsúly, ebből 240 ezüstdenárt kellett verni. A karoling államalakulatot decentralizált pénzverés, de egységes éremkép (karoling templomhomlokzat) jellemezte. Az újonnan létrejött kelet-európai államok ezt vették át. Magyarországon is a font volt a pénzverési alapsúly, de a későbbiekben felváltotta

a *márka*. Ezt a pénzrendszert a 12. századi pénzügyi-pénzverési válság, az általános pénzrontás döntötte össze. A keresztes hadjáratok idején föllendülő kereskedelem a denárnál nagyobb értékű pénzeket igényelt. Először Firenze kezdett aranypénzverésbe (*fiorino d'oro*), majd sorra Európa hatalmai; ezek mintájára Károly Róbert 1325-től Magyarországon *aranyforintot* (*florenus*) veretett. A magyar aranyforint évszázadokon keresztül a térség legjobb minőségű értékpénze volt. A korabeli gazdaságban szükség volt a denárnál értékesebb, de az aranypénznél csekélyebb értékű pénzre: ezt a szerepet egy új ezüstpénz, a *garas* töltötte be. Miközben Európa-szerte jelentős garasverés volt tapasztalható, Magyarországon ez csak időszakos volt, ezt a korszakot hazánkban ezért inkább az aranyforinttal jellemezhetjük.

Az újkori pénzverés két nagy korszaka a 15. század végén induló *tallérkorszak*, valamint a *nemzeti pénzrendszerek kora* volt, amely Magyarországon 1892-ben, a korona bevezetésével köszöntött be.

A 15. század második felében Tirolban föllendült az ezüstművelés, lehetővé vált súlyosabb ezüstpénzek verése. Ezeket eleinte *guldinernek*, *guldengroschennek* nevezték. A *tallér* elnevezés a csehországi Joachimstalból (ma Jáchymov) származik, az itt 1519 óta vert ezüstpénzeket illették *Joachimsthaler* elnevezéssel. Magyarországon először 1499-ben készültek ilyen új típusú veretek, de ezek a *guldinerek* még nem voltak forgalmi pénzek. A hazai rendszeres tallérverés csak 1553-tól indult. 1659-ben Magyarországon is bevezették a *krajcárértéket*, majd 1754-ben – Ausztria és Bajorország pénzügyi egyezménye alapján – a *konvenció pénzlabát*, végül 1760-tól hivatalos lett a rézpénzverés is. A korszak utolsó nagy mérőköve az Osztrák–Magyar Monarchia önkéntes csatlakozása volt a *Latin Pénzügyi Unió*hoz (1870).

A nemzeti pénzrendszerek korába hazánk a *korona* bevezetésével lépett át (1892), ezt a *pengő* bevezetése követte (1927), végül a jelenleg is használt *forint* megjelenésével (1946) alakult ki mai pénzrendszerünk. Mindhárom eredetileg aranyalapú valuta volt, azaz értéküket az aranyhoz viszonyítva állapították meg.

Az Európai Unió tagállamainak többsége pénztörténeti korszakot váltott az *euró* bevezetésével: hatalmas monetáris egység jött létre, amely léptékében csak a Római Birodalom pénzrendszeréhez hasonlítható.

A numizmatika tudományos művelése elválaszthatatlan a gyűjteményi munkától. Ahogy a tudomány megszületésénél nagy gyűjteményeket birtokló magángyűjtők bábáskodtak, manapság a tudományos tevékenység elsődleges helyszínei a közgyűjtemények, nem lebecsülve, persze, a magángyűjtők továbbra is megkerülhetetlen szerepét. A négy legjelentősebb numizmatikai gyűjteményben – az *Eötvös Loránd Tudományegyetem* Éremgyűjteményében (1753), a *Pannonhalmi Főapátság* numizmatikai

gyűjteményében (1775) a *Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában* (1802) és a *Magyar Nemzeti Bank* Bankjegy- és Éremgyűjteményében (1946) – ma is fontos feltárómunka, sokféle alap kutatás zajlik. A közgyűjtemények mellett fontos szerepet játszanak a numizmatika szakmai szervezetei: a *Magyar Numizmatikai Társulat* (1901), amely két évente jelenteti meg szakfolyóiratát, a *Numizmatikai Közlönyt*, valamint a *Magyar Éremgyűjtők Egyesülete* (1969), amelynek lapja, *Az Érem* évente kétszer jelenik meg.

Az éremhatározás első lépése – pénzérmék esetében – a *kibocsátó ország* és uralkodó/hatóság meghatározása. A második lépésben meg kell állapítani az *anyagot* és a *pénznemet* (illetve a *névértéket/címletet*). Ezt követheti a verdejegy alapján a *verde* azonosítása, valamint a kibocsátás *keltezése* (évszamos veret esetében elegendő az évszám). Meg kell vizsgálni az *előlap* (*avers*; mindig megnevezi a kibocsátót) és *hátlap* (*revers*) éremképét, valamint a rajtuk olvasható *kör*-, illetve *felíratot* (*legenda*). Az érme későbbi azonosításához a harmadik lépésben szükséges felvenni legfontosabb *fizikai jellemzőit*: *súlyát*, *átmérőjét* és a *verőtőállást* (*axis*). A negyedik lépésben a vonatkozó *referenciamunkákban* (éremhatározó, típus- vagy változatkatalógus, gyűjteményi, gyűjtői vagy aukciós katalógus) azonosítani kell a *típust*, illetve a *változatot*. Minden részletes műtárgyleírás elkészítésekor minősíteni kell a tárgy *állapotát*. Érmék esetében *tartásfokról* beszélünk. Az általános gyakorlat öt tartásfokot ismer. *Extra* (*UNC = uncirculated*; *St = Stempelglanz*, *stempelfrisch*) minősítést az a pénzérme kaphat, amely állapotában „új”, gyakorlatilag nem volt forgalomban, hibátlan, *verdefényes*. A *kiváló* (*EF = extremely fine*; *vz = vorzüglich*) minősítésű érme enyhén kopott, de csak a legkiemelkedőbb részeken. A *nagyon szép* (*VF = very fine*; *ss = sehr schön*) tartásfok arra utal, hogy a darab kiemelkedő részein kopott. A *szép* (*F = fine*; *s = schön*) minősítésű pénzérme erősebben használt, kopott, de még azonosítható. Ennél rosszabb állapotú, *gyenge* tartásfokú érmeket (*PO = poor*; *g. e. = gering erhalten*) – a gyűjtői gyakorlat miatt – már nincs értelme részletesen minősíteni. A modern pénzérme *előállítás módja* alapján beszélünk *selyemfényes* vagy *normál kivitelről* (*BU = brilliant uncirculated*; *Stgl = Stempelglanz*), a kiemelkedő részein mattírozott, *tükrőfényes* vagy *proof* (*PP = prooflike*; *pP = polierte Platte*), illetve teljes felületén *polírozott*, *fényezett* (*P = proof*; *p = poliert*, *spiegelglatt*) kivitelezésű érmékről.

Az *emlékérmék* (valamint a *zsetonok*, a *bárcák*, a *kegyérmék* stb.) meghatározásakor hasonló módszertant kell követni. Az első lépés itt is az *ország* meghatározása, ahol vagy amelynek az érdekkörében az érme készült. Nyilvánvalóan fontos az is, hogy kinek a megbízásából, illetve milyen *személy*, *esemény*, *intézmény* szerepével összefüggésben alkották. Ezt követheti a *mester* és a tényleges készítési hely (*verde*, *műhely*) azonosítása, az alkotás *keltezése*, majd a *fizikai jellemzők* felvétele. Az *állapot* minősítése ebben az esetben is ajánlott, és itt sem maradhat el a *referenciamunkákra* történő hivatkozás.

Kézikönyvek

- ADAMOVSZKY István – MOLNÁR Péter (2022): *Magyar Érmek Katalógus, 1790–2020*. Budapest: Adamo-Ker.
- F. FEJÉR Mária – HUSZÁR Lajos (1977): *Bibliographia Numismatica Hungaricae. Bibliography of Hungarian Numismatics. Die Bibliographie der Ungarischen Numismatik. A magyar numizmatika bibliográfiája*. Budapest: Akadémiai.
- HUSZÁR Lajos (1972–1984): *A régi magyar emlékérmek katalógusa a legrégebbi időktől 1850-ig. I. Történeti érmek, 1–6. Középkor, Újkor, Erdély*. Budapest: Magyar Éremgyűjtők Egyesülete.
- HUSZÁR Lajos (1975): *Habsburg-házi királyok pénzei, 1526–1657*. Budapest: Akadémiai.
- HUSZÁR, Lajos (1979): *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. München: Battenberg.
- HUSZÁR Lajos (1995): *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése*. S. a. r. Rádóczy Gyula. Budapest: Akadémiai.
- HUSZÁR Lajos (1999): *Személyi érmek*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum (Bibliotheca Humanitatis Historica).
- HUSZÁR Lajos – PROCOPIUS Béla (1932): *Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn*. Budapest: Verlag des Vereins der Medaillenfreunde (reprint: Budapest: Magyar Éremgyűjtők Egyesülete – Magyar Numizmatikai Társulat, 2011).
- RÉTHY László (1899–1907): *Corpus Nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár, I–II*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- SÁRA János (1991): *A Habsburg uralkodók kora és pénzverése Magyarországon, 1526–1918*. Budapest: Magyar Éremgyűjtők Egyesülete.
- SÓLYMOS Szilveszter (2012): *Kegyérmek Pannonhalmán. Kuncze Leó bencés gyűjtése*. Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság (A Pannonhalmi Szent Gellért Kollégium Könyvei 12).
- SOÓS Ferenc (2020): *A magyar fém pénzek feliratai és címerei*. Harmadik kiadás. Budapest: Argumentum.
- TÖRÖK Pál (2011): *Magyarországi érem- és plakettművészet, 1850–1945. Huszár Lajos és Procopius Béla Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn című katalógusának kiegészítése és folytatása*. Budapest: Magyar Éremgyűjtők Egyesülete.
- UNGER Emil (1997–2001): *Magyar éremhatározó, I–III*. Harmadik kiadás. Budapest: Ajtósi Dürer.
- ZOMBORI Lajos (2000): *A magyar bányapénzek és bárcák irodalma*. Budapest: Mondat.

Irodalom

- GEDAI István (1986): Numizmatika. In *TS 1986*, 274–277, 284–291.
- GEDAI István (1998): Pénztörténet. In *TS 1998*, 233–250.
- GEDAI István – TORBÁGYI Melinda (2006) [2001]: Pénztörténet. In *TS 2001/2006*, 201–216.

- GARAMI Erika (2007): *Pénztörténet*. Budapest: Tas-11 – *Európai és magyar pénztörténet*.
- KÁPLÁR László (1984): *Ismerjük meg a numizmatikát. Pénzek – érmek – gyűjtők*. Budapest: Gondolat – *Általános numizmatikai bevezetés*.
- KÁPLÁR László (1998): *Pénz, érme, érem. Bevezetés a numizmatikába*. Budapest: Fiesta–Saxum (A Tudás Könyvtára) – *Az előbbi újrakiadása*.
- MACKAY, James (2008): *Érmek és éremgyűjtés. A legteljesebb képes enciklopédia*. Ford. Vida István. Budapest: Kossuth.
- PALLOS Lajos – TÓTH Csaba – TORBÁGYI Melinda (2012): *A magyar pénz története. A kezdetektől napjainkig*. Budapest: Kossuth – *Magyar pénztörténet*.
- RÁTH György (1902): Az érem. In RÁTH György (szerk.): *Az iparművészet könyve, I.* Budapest: Athenaeum, 63–307 (reprint: Szekszárd: Babits, 2002) – *Teljességre törekvő, de elavult összefoglalás*.

ÉRTÉKPAPÍRTAN

A papírpénzekkel és egyéb értékpapírokkal foglalkozó történeti segédtudomány az *értékpapírtan*. Már korábban köztudott volt, hogy az első papírpénzeket állítólag Kínában bocsátották ki, valamikor 1260–1290 között, hiszen erről olvashatunk *Marco Polo* úti beszámolójában. Múzeumi anyagból valóban ismeretesek a Jüan-dinasztia által 1271–1294 között kibocsátott *kínai papírpénzek (kuan)*, bár a gyűjtői szakkatalógusokban közölt legkorábbi kínai papírpénzek csak a Ming-dinasztia idején, 1368–1375 között készültek. Hozzá kell tenni, hogy már a Tang-dinasztia idején (Kr. u. 618–907) alkalmazták egyébként a rézpénzre átváltható papíralapú váltókat, amelyeket „*repülő pénznek*” neveztek. Ezt a gyakorlatot a későbbi dinasztiák idején is folytatták. A papír pénzhelyettesítőként (utalvány, váltó, hitlevél) a középkori Európában is használatban volt, kényelmi okokból a későbbiekben is szívesen alkalmazták. *A legkorábbi európai papírpénz* viszont még csak egy ígervény volt, amelyet *Alhambra* városában állítottak ki annak 1483-as ostroma során: a mórrok által körülvárt város spanyol védői a pénzhány miatt kényszerültek ezeknek a pénzhelyettesítőknek a használatára (ezek közül egy sem maradt fenn). Az első tényleges *bankjegyet Európában* 1661-ben a *stockholmi bank* bocsátotta ki (a legkorábbi példányok magángyűjteményekben vannak, az első, publikált bankjegy 1662-es). Ezt követően Európában egyre több helyen alkalmazták ezt a megoldást. Anglia (*Bank of England*), majd Franciaország (*Banque générale*) gazdasági életében rövidesen megjelentek a papírpénzek, de sikerük nem volt töretlen.

Két fontos fogalmat mindenképpen érdemes tisztázni. B. Nánási Éva összefoglalásában így határozta meg a bankjegyet és az államjegyet:

„*Bankjegy*: bank által kibocsátott kerek összegről szóló utalvány, amelyben a bank kötelezettséget vállal arra, hogy kamatfizetés terhe nélkül, a névértéknek megfelelő összegben a bemutatott bankjegyeket ércpénzre beváltja.”

„*Államjegy*: az állam által kibocsátott, kerek összegről szóló olyan papírijegy, amely a közforgalomban az ércpénzt pótolja. Az állam által kibocsátott jegyek ércpénzre nem válthatók be.”

Az értékpapírtan azonban más értékpapírokat is vizsgál. Ezek közül külön is meg kell említeni a *részvényeket*, a *kötvényeket*, a *zálogleveleket*, az *üzletrészeket*, a *sorsjegyeket* és a *váltókat*.

Ausztriában már 1759-től megkezdődött a *papírpénzek* (*Zahlungspapier, Wiener-Stadt-Banco-Zettel*) kibocsátása, de elfogadásuk Magyarországon csak 1800-tól lett kötelező. 1804-től a bankjegyeket a *Császári és Királyi Udvari és Állami Nyomda* (*K. K. Hof- und Staatsdruckerei*) készítette, így kivitelezésük is igényesebb lett. A nagyobb elfogadottság elérése érdekében közforgalmú helyeken (hivatalokban, pénztárakban stb.) kifüggesztették a jegyek *mintapéldányait* (*formulare*). Magyarországon a papírpénzek tömeges megjelenését a napóleoni háborúk hozták el: az 1811-ben bevezetett *Einlösungsscheine* ellen sikertelenül tiltakozott az 1812-es országgyűlés, majd az uralkodó feloszlatta. A papírpénzek súlyos inflációt okoztak, ezért az *Osztrák Nemzeti Bankon* (ekkor még: *Österreichische National Zettel Bank*; később: *Österreichische National-Bank*) keresztül 1816-tól kezdve biztosították szabályozott beváltásukat, és ezzel sikerült a helyzetet konszolidálni.

Az *első magyar bankjegyeket* 1848-ban bocsátotta ki a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* 1 és 2 forint névértéken. Forgalomba kerültek 5, 10 és 100 forintos *államjegyek* is. Az összefoglaló néven „*Kossuth-bankó*”-nak nevezett papírpénzeket a szabadságharc leverése után már nem lehetett használni: az államjegyeket beváltás nélkül elkobozták, a bankjegyek beváltására pedig nyolcnapos időtartamot írtak elő. A megszálló hatalom – a hadsereg költségeinek fedezésére – utalványokat bocsátott ki többfajta értékben. Mivel ezeket gróf Almásy Móríc császári kamarás írta alá, a köznyelvben „*Almásy-bankó*”-nak nevezték el őket.

Kossuth Lajos emigrációja idején New Yorkban és Philadelphiában angol szövegű, különböző címletű, *dollár* és *forint* névértékkel rendelkező kölcsönjegyeket hozott forgalomba, ezzel szemben a Londonban kibocsátottak kapcsán bírósági per is lett, és a jegyeket meg kellett semmisíteni.

1878-ban megalakult az *Osztrák–Magyar Bank*, amely 1880-tól bocsátott ki bankjegyeket, ekkor még különböző *forint* névértékeken, 1892 után pedig *korona* bankjegyek kerültek forgalomba. 1919-ben a Tanácsköztársaság ún. *fehér pénzeket* adott ki, majd

a későbbiekben a konszolidáció során államjegyeket bocsátott ki az 1921-ben létrejött *Magyar Királyi Állami Jegyintézet*. 1924-ben megalakult a *Magyar Nemzeti Bank*, amely átvette a bankjegykibocsátás feladatát. A bankjegyek a *Pénzjegynyomdában* készültek.

1927. január 1-jétől bevezették a *pengőt*, ennek következtében új bankjegyeket hoztak forgalomba. A pengőrendszer a háborús években az infláció következtében meggyengült, majd a háború végével gyakorlatilag összeomlott. A folyamatot nagyban gerjesztette az, hogy 1944–1945-ben a szovjet vörös hadsereg pengőkibocsátásba kezdett, majd a magyar állami hatóságok az egyre erősebb és gyorsuló infláció hatására a korábbi bankjegyeket felülbélyegezték, de sem ez, sem az időközben bevezetett adópengő-adójegy nem segített.

1946. augusztus 1-jén új, stabil valutát vezettek be: a *forintot*. Ez együtt járt a korábbi bankjegyállomány teljes körű cseréjével és új bankjegyek forgalomba hozatalával.

Az értékpapírok kutatása szempontjából – a magángyűjtők értékes tevékenysége mellett – két közgyűjteményünk tárgyi gyűjteménye említésre méltó: a *Magyar Nemzeti Múzeum* Éremtára (1802) elsősorban hazai, míg a *Magyar Nemzeti Bank* Bankjegy- és Éremgyűjteménye (1946) nagyobb mennyiségben külföldi kibocsátásokat is őriz.

A papírpénzek esetében nem kis jelentősége lehet a *változatoknak*, így egy-egy tárgy meghatározásakor erre is figyelemmel kell lenni. Szintén fontos adat a *címlet* (pénzegységben kifejezett érték). A készítésre utal a papírpénzen olvasható keltezés (*kelet*). A tárgy fizikai jellemzői közül a *méret* (szélesség, hosszúság), valamint a papírpénzen használt színek meghatározása után kell leírni a rajta látható *ábrázolást*, a *sorszámot*, valamint az *aláírók* nevét. A készítés szempontjából szerepe van a *tervező*(k) személyének, a *nyomdának* és az előállítási technikának. Nem szabad elfeledni, hogy a papírpénzek egyúttal sokszorosított grafikai alkotások is. Végezetül célszerű a vonatkozó *referenciamunkákban* (bankjegyhatározó vagy aukciós katalógus) azonosítani a darabot.

A műtárgyleírás elkészítésekor minősíteni kell a tárgy állapotát. Papírpénzek esetében is *tartásfokról* beszélünk. Az általános gyakorlat itt is öt tartásfokot ismer. *Extra* (*UNC = uncirculated; kfr. = kassenfrisch*) minősítést az a papírpénz kaphat, amely állapotában „új”, gyakorlatilag nem volt forgalomban. A *kiváló* (*EF = extremely fine; l. gebr. = leicht gebraucht*) minősítésű tiszta, sarkai hibátlanok, legfeljebb egyszer hajtott, de ez szabad szemmel nem látható, anyaga, színe nem sérült. A *nagyon szép* (*VF = very fine; gebr. = gebraucht*) tartásfok arra utal, hogy a darab többször hajtott, a hajtasok mentén kopott, kerekített sarkokkal rendelkezik, enyhén szennyezett felületű. A *szép* (*F = fine; st. gebr. = stark gebraucht*) minősítésű papírpénz erősebben használt, szakadással, kisebb lyukkal maradt fenn, gyűrött, szennyezett. Ennél rosszabb állapotú, *gyenge* tartásfokú papírpénzeket (*PO = poor; g. e. = gering erhalten*) – a gyűjtői

gyakorlat miatt – már nincs értelme részletesen minősíteni. A további értékpapírokat hasonló módszertannal célszerű meghatározni, leírni és értékelni.

Kézikönyvek

ADAMOVSZKY István (2008): *Magyar szükségpénz katalógus, 1723–1959*. Budapest: Adamo-Ker.

ADAMOVSZKY István (2009a): *Bankjegyek alkalmi felülbélyegzései*. Budapest: Adamo-Ker.

ADAMOVSZKY István (2009b): *Magyar bankjegykatalógus, 1759–1925*. Budapest: Adamo-Ker.

ADAMOVSZKY István (2009c): *Magyar bankjegykatalógus, 1926–2009*. Budapest: Adamo-Ker. –
A kötet bővített kiadása 2022-ben jelent meg.

Irodalom

B. NÁNÁSI Éva (1986): Papírpénz-történet. In *TS 1986*, 292–295.

GARAMI Erika (2001): *Régi bankok, régi értékpapírok. A Magyar Nemzeti Bank Bankjegy- és Éremgyűjteményének kiállítása*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank – *Értékpapír-történeti időszaki kiállítás katalógusa*.

MÁS TUDOMÁNYOK MÓDSZERTANÁT (IS) ALKALMAZÓ SEGÉDTUDOMÁNYI ÁGAZATOK

A történettudomány nem mondhat le más tudományok eredményeinek figyelembevételéről, módszertanának hasznosításáról. Az idők során négy olyan segédtudomány alakult ki, amely bár erősen kötődik egyes társtudományokhoz, forrásbázisa és módszertana révén egyértelműen történeti diszciplínának tekinthető. A *történeti földrajz* földrajzi jelenségek kapcsán vizsgálódik, de alapvetően az írott forrásokból indul ki (ezzel szemben a történeti földrajzhoz közel álló régészeti topográfia régészeti jelenségekből és leletekből, a művészettörténeti topográfia pedig műemléki érdekű épületekből, építményekből vonja le következtetéseit), bár egyre inkább felmerül a természettudományos, a régészeti és a művészettörténeti módszerek nagyobb mértékű felhasználásának igénye is. A *történeti névtant* a nyelvtudomány teremtette meg, azonban az egyes neveket történetiségükben kutatjuk, azokat történeti forrásként kezeljük, és tágabb történeti kontextusban értelmezzük. A *történeti éghajlat* is az éghajlat (klimatológia) hatására született meg, de alapvetően az írott források alapján mutatja be az éghajlat történeti korokban dokumentált változásait, ám egyre inkább hangsúlyt kapnak a természettudományos vizsgálati

módszerek. A *történeti ikonográfia* a művészettörténeti ikonográfiából kifejlődött történeti stúdium, annak módszertanát alkalmazza, ám elsősorban a műalkotások történeti forrásértékét és hatását vizsgálja, miközben művészi minőségüket gyakorlatilag figyelmen kívül hagyja.

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ

A *történeti földrajz* az írott források (és a régi térképek) elemzése alapján igyekszik rekonstruálni az ember által is alakított földrajzi környezet viszonyait: az épített és természeti környezetet, valamint a gazdasági, társadalmi, kulturális és etnikai jelenségek térbeli megjelenését. Szűkebb – és nagyon vitatható – értelmezésben figyelmen kívül hagyja a régészettudomány és a művészettörténet topográfiai eredményeit, annak ellenére, hogy azoknak nyilvánvaló történeti földrajzi jelentősége lehet/van. Miközben a történettudomány és a földrajztudomány között áll, annak ellenére közelebb áll az előbbihez (módszertana és forrásbázisa alapján), hogy az utóbbi fogalomrendszerét alkalmazza. Vitathatatlanul közel áll a településföldrajzhoz és a gazdaságföldrajzhoz, de ezektől a történeti megközelítés miatt jelentősen különbözik is.

A legrégebbi forráscsoportba a *határleírásokat*, illetve a határleírást is tartalmazó okleveleket sorolhatjuk. A következő, valamivel később megjelent csoportba az *országos és regionális összeírások*, illetve *számadások* tartoznak, közülük a legkorábbi az 1332–1337. években felvett pápai tizedlajstrom. Hasonló jelentőségűek a *dika-* (*dica* = az országgyűlés által megszavazott adó) és *tizedjegyzékek*, az *urbáriumok*, valamint a hódoltság területén készült török adóösszeírások (*defterek*). Szintén forrásértékkel bírnak az újkori országos *összeírások* (az 1715–1720. évi, a II. József-féle, valamint az 1828. évi). A két *katonai felmérés* (1782–1785, 1806–1869) anyagai ugyancsak felbecsülhetetlen forrásbázist képeznek a történeti földrajzi kutatások számára. Hasonlóan megkerülhetetlen forráscsoportot alkotnak a térképek, amelyek közül a legkorábbi (*Lázár deák térképe*) az 1520-as években készült. A humanizmus idején új műfaj jelent meg, az *országleírás*, amely rendszerint egy esemény kapcsán foglalja össze egy ország földrajzi viszonyait, adottságait (pl. *Pietro Ransano, Brodarics István, Oláh Miklós*). Forrásnak tekinthetjük a földrajzi neveket is, ezekkel azonban külön történeti segédtudomány, a történeti névtan foglalkozik. Az első, az ország egész területére kiterjedő *helységnévtárat* 1773-ban állították össze (*Lexicon locorum regni Hungariae*), ilyen tárgyú gyűjtést folytatott és közleményeket jelentetett meg a 19. században *Lipszky János* és *Nagy Lajos*, valamint *Pesty Frigyes* és *Fényes Elek*.

Benjamin Hederich már 1711-ben a történelem három tényezőjeként az időt, a helyet és az embert azonosította. Így szerinte meghatározó jelentősége van a történeti kutatásban a földrajznak is. A történeti földrajz művelése elképzelhetetlen alapos természetföldrajzi ismeretek nélkül. Nemcsak a teljes Kárpát-medence vízrajzát kell ismernünk, nem elegendő a Kárpátok hágóit, szorosait, átjáróit tanulmányoznunk, hanem az összes természeti tájjal tisztában kell lennünk, hiszen mindezek nélkül a történeti eseményeket nem tudjuk lokalizálni, és megérteni. A természetföldrajzon túl szükséges Magyarország közigazgatás-történeti földrajzának elsajátítása is: az ország fogalma és határai változásának nyomon követése, a városok és a területi közigazgatás (pl. vármegyék, kiváltságos kerületek) térbeli vonatkozásainak feltárása. *Kovachich Márton György* 1800 körül elkezdett, kéziratos töredékben fennmaradt Árpád-kori történeti földrajzi szótára (*Lexicon Antiquae Geographiae Hungariae*) után a történeti földrajzi szemlélet már a 19. század folyamán megjelent egyes magyar történeti szakmunkákban, de önálló történeti segédtudományról csak a 20. században beszélhetünk.

Négy olyan kötet sorozatban megjelenő vállalkozást érdemes megemlíteni, amely a 19. század végétől kezdődően jól használható kézikönyvet eredményezett. Mindegyik közös jellemzője, hogy nem tájegységek, hanem közigazgatási egységek (vármegyék) szerinti csoportosításban közli adattári anyagát. Az első kettő esetében a történelmi, a második kettőnél viszont a trianoni Magyarország határai között történt a kutatás, és ennek következtében az anyagközlés. Az első *Csánki Dezső* neve fémjelzi. A munka eredetileg a Teleki József-féle *Hunyadiak kora Magyarországon* című többkötetes munka egyik kötete lett volna, ám végül Csánki – jelentős részben kiadatlan levéltári anyag felhasználásával – négy kötetet készített el (*Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*), majd Fekete Nagy Antal megírta a Trencsén megyére vonatkozó részt; a nagy mű mégis csonka maradt, így ezt követően további vármegyék vonatkozásában jelentek meg önálló késő középkori történeti földrajzi összefoglalások. *Györffy György* szintén monumentális vállalkozása, a teljes elbeszélő és levéltári forrásanyag felhasználásával öt kötetben megjelentetni tervezett *Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című munka jelenleg szintén befejezetlen, de a történelmi Magyarország (Szlávia, Horvátország és Dalmácia nélküli) területének nagyobb részét lefedi. A művészettörténészek az 1940-es években kezdték meg a *Magyarország műemléki topográfiája* munkálatait, bár kilenc kötet megjelent, a munka még korántsem teljes. Hasonló vállalkozás az 1960-as években megkezdett *Magyarország régészeti topográfiája* is, az eddig megjelent 13 kötettel. Más módszertannal és más forrásbázis alapján készültek, ennek ellenére mindkét topográfia nagy haszonnal forgatható a történeti földrajzi kutatások során.

Kézikönyvek

- BAK Borbála (1997): *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete (História Könyvtár – Monográfiák 9/1.).
- CSÁNKI Dezső – FEKETE NAGY Antal (1890–1941): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Hunyadiak kora Magyarországon. Gr. Teleki József művének folytatása gyanánt a M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából, I–V*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia (reprint: Budapest: Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1985).
- FÉNYES Elek (1851): *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik, I–IV*. Pest: Kozma Vazul (reprint: Budapest: Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1984).
- GYÖRFFY György (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I–IV*. Budapest: Akadémiai.
- LELKES György (2010): *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest: Argumentum – KSH Könyvtár.
- Magyarország műemléki topográfiája, I–XI*. (1948–1987). Budapest: Műemlékek Országos Bizottsága – Akadémiai.
- Magyarország régészeti topográfiája, I–XIII*. (1966–2012). Budapest: Akadémiai.

Irodalom

- KRISTÓ Gyula (1986): Történeti földrajz. In *TS 1986*, 296–306.
- BAK Borbála (1998): Történeti földrajz. In *TS 1998*, 77–97.
- BAK Borbála (2006) [2001]: Történeti földrajz. In *TS 2001/2006*, 66–82.
- GYÖRFFY György (1979): Történelem és földrajz kapcsolata: történeti földrajz. *História*, 1(4), 30–31 – *Történeti földrajzi bevezetés*.
- HAJDÚ Zoltán (2019): *Magyarország történeti államföldrajza. Korszakokként változó államterület, határtörténet és határpolitika*. Budapest: Dialóg Campus – Közigazgatás-történeti földrajz: államföldrajz.
- KRISTÓ Gyula (1988): *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest: Magvető (Nemzet és Emlékezet) – *Közigazgatás-történeti földrajz: a területi közigazgatás kialakulása*.
- MENDÖL Tibor (1938): *Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulója ünnepére*. Írták tanítványai. Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Kiadó, 312–334 – *A történeti földrajz egy földrajztudós megközelítésében*.
- STEGENA Lajos (1984): *Korok és térképek*. Budapest: Gondolat (Gondolat Zsebkönyvek) – *Térkép-történeti összefoglalás*.

TÖRTÉNETI ÉGHAJLATTAN

Napjainkban viszonylag könnyen tapasztalható, hogy az éghajlat (klíma) megváltozása milyen hatással jár a növény- és állatvilágra és az emberiség életére. A klímaváltozások kedvező és kedvezőtlen hatásai végigkísérték a történelmet, sőt számtalanszor voltak történelmi események okozói. Az éghajlat csapadék- és hőmérsékleti viszonyokban, valamint légköri jelenségekben tetten érhető változásait hosszabb időtartamokban érdemes vizsgálni. A *történeti éghajlattan* erre tesz kísérletet a történeti források segítségével, ezért módszertanát illetően inkább történeti stúdium, miközben egy természettudományos ágazat, a klimatológia fogalomrendszerét használja. Az írott feljegyzések mellett egyre inkább teret nyer a természettudományos vizsgálatokból leszűrhető eredmények hasznosítása is, hiszen pontosnak tekinthető (mérési adatokon alapuló) feljegyzésekkel csak a 18. századtól rendelkezünk, az ezt megelőző forrásaink szórványosak és gyakran nem számszerűsíthetők (nem lehet belőlük egzakt adatsorokat előállítani). Az üledékek és talajok vizsgálatával a *geomorfológia* és a *talaj-mikromorfológia* foglalkozik, eredményeik alapján a korabeli éghajlat vonatkozásában is fontos megállapításokat lehet tenni, ahogy a régi vízfolyások kutatása révén is rekonstruálható a táj egykori állapota és a klímaváltozás folyamata.

Ugyanakkor a klímaváltozás nem független az emberi tevékenységtől. A két jelenség kölcsönhatását, a környezet és a társadalom viszonyrendszerét, szerves együttélését vizsgálja a *történeti ökológia*. Egyszerre figyeli a természeti és a társadalmi folyamatokat, ezért számos (társ)tudomány (pl. demográfia, régészet, klimatológia, gazdaságtörténet, társadalomtörténet, településtörténet) eredményeit kell figyelembe vennie, így komplexebb és egy történeti segédtudománynál jóval nagyobb tudományterületet lefedő, önálló történeti stúdium, szakágazat. Ezzel szemben a történeti éghajlattan „csak” az éghajlatváltozás történeti aspektusait tárja fel.

Térségünk klímájában Kr. u. 750 utántól melegebb időszak következett, amelyet 1150 után egy hűvösebb követett. Mintegy másfél évszázad elteltével újra melegebb korszak köszöntött be, amely egészen a 16. század közepéig tartott, bár a források szerint a 15. században többször is kemény telek voltak (a történeti hagyomány szerint Mátyást is a Duna jegén választották királlyá, hívei valójában csak átkeltek a jégen). A 16. század közepétől ismét hűvösebb kor jött el, amely egészen a 19. század közepéig tartott, az ezt követő felmelegedés korunk környezetszennyezésének „köszönhetően” jelentős mértékben felgyorsult.

A korai írásos feljegyzések közül egyértelmű történeti éghajlattani megállapításokat vonhatunk le pl. a *szőlőszüret*ek időpontjából: melegebb tavasz és nyár után

rendszerint korábban, hűvösebb után inkább későn kezdték el a szőlő szüretelését. Másrészt a *rendkívüli időjárási eseményeket* gyakran lejegyezték, egy-egy szokatlan szárazság vagy a vizek befagyása, a túl sok eső („özönvíz”), az árvíz megörökítésre érdemes esemény volt. Középkori anyagunk meglehetősen szórványos, a kora újkortól kezdve viszont egyre több és egyre rendszerezettebb forrással rendelkezünk. Szakszerű mérések 1755-ben kezdődtek a nagyszombati egyetem csillagvizsgálójában (az egyetem Budára, majd Pestre költözése után az intézményt először a Budavári Palotába, majd a Gellért-hegyre költöztették).

A természettudományos módszerek közül kiemelkedő jelentőségű a fák vizsgálata. Egyrészt az évgyűrűkutatásnak köszönhetően időrendi megállapításokhoz juthatunk (*dendrokronológia*), másrészt az évgyűrűk tükrözik a korabeli meteorológiai eseményeket, így az éghajlat változásaira is következtethetünk (*dendroklimatológia*).

Hasonlóan használható történeti éghajlattani következtetésekre az Alpok gleccsereinek vizsgálata: a jégtakaró mozgása, kiterjedésének változása egyértelműen az éghajlat változásaival áll összefüggésben.

Kézikönyvek

RÁCZ Lajos (2001): *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged: JGYF.

RÉTHLY Antal (1962): *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*. Budapest: Akadémiai (új kiadás: Budapest: Országos Meteorológiai Szolgálat, 2009).

RÉTHLY Antal (1970): *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig*. Budapest: Akadémiai (új kiadás: Budapest: Országos Meteorológiai Szolgálat, 2009).

Irodalom

DRASKÓCZY István (1986): Történeti éghajlattan. In *TS 1986*, 307–316.

R. VÁRKONYI Ágnes (1998): Történeti ökológia. In *TS 1998*, 51–76.

R. VÁRKONYI Ágnes (2006) [2001]: Történeti ökológia. In *TS 2001/2006*, 44–65.

TÖRTÉNETI NÉVTAN

A *történeti névtan* (*onomasztika*) nyelvészeti gyökerű történeti segédtudomány, amely egyes tulajdonneveket vizsgál, pl. a földrajzi neveket, a személyneveket, az intézmények elnevezéseit stb. Bár nyelvészeti módszereket alkalmaz, mint történeti diszciplína a neveket forrásként, *történeti termék*ként értékeli, következtetéseivel segít a történeti folyamatokat megérteni.

Földrajzi nevek

A nyelvtudomány a helyneveket különböző szempontból osztályozhatja és vizsgálhatja, bennünket elsősorban a történeti megközelítésű kutatások érdekelnek. A magyar helynevek történeti tipologizálásával kapcsolatos kutatás az 1930-as években kezdődött, elsősorban *Knieszsa István* munkásságának köszönhetően. Helynévanyagunk zömmel természetes névadás során keletkezett, azaz egy település megnevezése származhatott belülről (az ott élő közösség tagjaitól) vagy kívülről (a környezetében élőktől). Más kérdés, hogy azt mennyire tekinthetjük saját korára nézve hitelesnek, azaz mennyiben tükrözi saját korának valóságát. A helynévadásnak sokféle oka lehet. Befolyásolhatja a *földrajzi környezet* (pl. a térszín adottságai, a növény- és állatföldrajz), a településen vagy környezetében található *építmény* (pl. vár), az *egyházi vonatkozások* (pl. a templom védőszentje), *nép- és törzsnevek* (pl. Besenyő, Megyer), a településen üzött *foglalkozás* (pl. Kovácsi), az ott tartott *vásár* (pl. Szombathely), *események* (pl. Vértes). Arra is van példa, hogy település neve lakóival együtt költözik, ezt nevezzük *névköltöztetésnek* (pl. Ráckeve). Sokszor fordul elő az is, hogy egy települést eltérő nyelvet beszélő lakói másként neveznek (pl. Szeben – Hermannstadt).

A történész a helyneveket forrásként, saját koruk tanúiként értékeli. Ezért nagy szüksége van annak megállapítására, hogy adott helynév vagy helynévtípus mikor keletkezett. Ezzel kapcsolatban segítségünkre vannak az *írott források* (főként az oklevelek), ám *helyneveink* egy része (pl. a nagy folyók nevei) honfoglalás előtti, másik részük pedig az írástudatlan századokban keletkezett. Miközben szép számmal vannak szláv, török és ismeretlen eredetű nevek, a zöm a magyar nyelvből vezethető le; keltezésük, tipologizálásuk ezért meglehetősen nehéz feladat.

Középkori helynévanyagunkat a korábbi kutatás néhány nagyobb csoportba sorolta be. Közülük a legkorábbinak a *puszta személynevből* kialakult helyneveket tekinthetjük. Ez a helynévadási gyakorlat már a honfoglalás előtti, nomadizáló magyaroknál is gyakorlat volt, „amikor tudniillik csak valakihez lehetett menni, de nem valahová” (Moór Elemér). Ez a helynévadási forma a 13. századig tekinthető gyakorinak, szórványosan még a 14. században is előfordult. Történeti szempontból kiemelt jelentőséggel bír az Árpád-dinasztiához tartozó 10. századi személynevekből képzett helynevek (pl. Árpád, Üllő) vizsgálata. Meg kell azonban jegyezni, hogy az érintett személyneveket még a későbbi évszázadokban is használták, így kronológiai szempontból nagy körültekintéssel kell értékelni a belőlük képzett helyneveket. Hasonlóképpen zömmel korai eredetűeknek tarthatjuk a *törzsnévi* helyneveket

(pl. Keszi, Tarján), de az a korábbi feltevés, hogy minden ilyen helynév a 11. század közepe előtt keletkezett, nyilvánvalóan eltúlzott. A harmadik csoport a *puszta népnévből* képzett helyneveké (pl. Besenyő, Böszörmény). Ez a típusú helynévadás megjelenik még a 14. században is, bár gyakoribbnak a korábbi évszázadokban tekinthető. A *foglalkozásnévből* képzett helynevek (pl. Szántó, Gerencsér) zöme a királyi szolgálónépekkel összefüggésben a 11. században keletkezett, miközben ez a névképzés ritkábban a későbbiekben is előfordul. Hasonlóképpen koraiak a *-d képzővel* kialakult helynevek (pl. Udvard, Ravasz), ám az újabb kutatás későbbi példákat is ismertet, sőt arra is felhívja a figyelmet, hogy egyes helynevek esetében a *-d* képző később jelent meg. Az *-i képzővel* alakult helyneveket (pl. Apáti) Kniezs István a 11. század közepe és a 12. század vége közé keltezte, ezt újabban vitatják, ugyanakkor az ilyen helynevek későbbi keletkezése sokkal ritkábbnak mondható. A *-falva*, *-laka*, *-háza*, *-telke*, *-szállása*, *-ülése stb.* utótaggal képzett helynevek megjelenése összefüggésben áll a puszta személyneves helynévadási gyakorlat visszaszorulásával, használatuk a 12/13. századtól mutatható ki, a leggyakrabban viszont a 15. században alkalmazták az ilyen neveket. Hasonló jelenség tapasztalható az *-egyháza* utótaggal képzett helynevek esetében, de itt előfordulhat települését vesztett pusztatemplomra történő vagy éppen a templom formájára, tulajdonságára történő utalás is (pl. Kerekegyháza). Már a 11. századtól felbukkannak olyan helynevek is, amelyeket az adott település templomának védőszentje nevéből (*patrocinium*) képeztek (pl. Szentiván), de az ilyen típusú helynévadás virágkora a 13. és a 14. századra tehető.

Az egyes helynevek értékelésekor figyelemmel kell lenni az adott név keletkezésének körülményeire, arra, hogy mikor van rá először történeti adat, mert pusztán a névadási formából következtetést levonni nem lehet. Itt külön nem térünk ki arra, hogy a *dűlőnevek* vizsgálata is értékes adalékokkal szolgálhat a történeti kutatás számára, ahogy a *vízfolyások*, az egyes *földrajzi pontok és alakzatok*, valamint a *tájak*, illetve a *nagyobb igazgatási egységek* nevei is történeti forrásértékkel rendelkeznek. Elemzésük és értékelésük során hasonlóan körültekintő módon kell eljárni.

Személynevek

A magyar személynevek etimológiai szempontból a *belső keletkezésű* és az *idegen eredetű* nevek csoportjára oszthatók. A *belső keletkezésűek* között a koraiak zömmel *köznévi* eredetű tulajdonnevek, így ezek jelentéstani és alaktani vizsgálatával ígéretes forráscsoporthoz juthatunk.

Középkori személynévadásunk a 14. századig *egyelemű* volt. A névadás célja az identifikáció volt, a nevet viselő személy egyértelmű azonosítása. Az egyes *köznévi* eredetű személynévek származhattak testi tulajdonságból, utalhattak rokoni viszonyokra, lehetnek állat- és növénynevek, jellemnevek, gúnynevek stb. Az alacsonyabb néprétegek esetében gyakoriak a foglalkozásra, társadalmi vagy vagyoni állapotra, míg a társadalom felső rétegeiben inkább a méltóságra, harcra utaló személynévek fordulnak elő. A korai magyar személynévadásra *kétnyelvűség* jellemző: egyaránt találhatunk török és finnugor eredetű neveket. A kereszténység felvételével már *bibliai eredetű* (Dávid, Izsák, Ábrahám) személynéveket, illetve a *szentek és a vértanúk* neveit (István) használták eleink. A nyugati *lovagi kultúra* hatása a névadásban is megmutatkozott (Alexandros/Sándor, Achilleus/Ehellős). Más népek és nyelvek hatása már korábban is kimutatható, erre utalnak a dinasztiaiban is használt *szláv vagy szláv közvetítéssel* felvett személynévek (Prokuj, Vazul, Béla).

A 13. század végétől változott a személynévadás rendszere: a 15. századra kialakult a *kételemű* személynévadás, megjelentek a férfiágon öröklődő vezetéknévek. Ebben nagy szerepet játszott a birtoklás, a birtokhoz való viszony, így a jelenség elsőként a nemesség soraiban tapasztalható, később felzárkózott a kereskedelemben érdekelt polgári és jobbágyi réteg is, majd a társadalom minden rétege. A kételemű személynév első tagja azzal, hogy öröklődővé vált, valódi vezetéknév, családnév lett. Ezeket a neveket eredetük alapján három csoportba sorolhatjuk: *személynévi* (Istvánfi), *helynévi* (Pesti) és *köznévi* (Balog) eredetű vezetéknévekre. Utóbbiak esetében leginkább *tulajdonságot kifejező* (Sánta), *nép-* (Orosz) és *foglalkozásnevek* (Szabó) fordulnak elő. A különböző társadalmi rétegek névadási gyakorlata is eltérő volt: a foglalkozásnevek és a tulajdonsággal kapcsolatos nevek inkább az alsóbb osztályoknál fordulnak elő. Ezek értékelése gyakran problematikus, mert nem feltétlenül váltak a családon belül rögzült vezetéknévvé, sokszor csak a megkülönböztetést szolgálták az egyes családtagok között. A megkülönböztető nevek családnévként rögzülése csak a 18. századra fejeződött be.

Az egyes személynévek értékelésekor fontos figyelembe venni a keletkezés korának névadási szokásait, az ezzel kapcsolatos divatokat, a viselő társadalmi helyzetét, nemzetiségét, vallási hovatartozását stb. Míg a korábbi időszakokban elsősorban az *okleveles* anyagból követhető nyomon a hazai névadási gyakorlat, addig a személynévi kutatás legfontosabb újkori forrásai az *egyházak* által vezetett *anyakönyvek*, amelyek 1837-től már magyar nyelvűek voltak, ahogy az 1895-től megkezdődött *állami anyakönyvezés* is.

Kézikönyvek

- FEHÉRTÓI Katalin (2004): *Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Onomasticon Hungaricum. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000–1301)*. Budapest: Akadémiai.
- KISS Lajos (1997): *Földrajzi nevek etimológiai szótára, I–II*. A második, javított és bővített kiadás első, változatlan lenyomata. Budapest: Akadémiai.

Irodalom

- BODONYI Ilona (1986): Személynévtan. In *TS 1986*, 324–330.
- KRISTÓ Gyula (1986): Helynévtan. In *TS 1986*, 315–323.
- KRISTÓ Gyula (1998): Nyelvtudomány. In *TS 1998*, 319–330.
- KRISTÓ Gyula (2006) [2001]: Nyelvtudomány. In *TS 2001/2006*, 276–285.
- KNIEZSA István (2001): *Kelet-Magyarország helynevei. Kiss Lajos bevezető tanulmányával*. Budapest: Lucidus (Kisebbségkutatás Könyvek) – *Az 1943-as kiadású tanulmány könyv formában*.
- KRISTÓ Gyula (1976): *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Szeged: József Attila Tudományegyetem (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae – Acta Historica 55.) – *Helynevek*.
- MOÓR Elemér (1936): Magyar helynévtípusok. *Népünk és Nyelvünk*, 8(6) 110–117. – A magyar helynévtípusok összefoglalása.
- SLÍZ Mariann (2011): *Személynevek a középkori Magyarországon*. Máriabesnyő: Attraktor – *Személynevek*.
- SOLYMOSI László (1976): A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle*, 19(1–2), 123–155. – *Földrajzi nevek: 136–149*.

TÖRTÉNETI IKONOGRÁFIA

Az ikonográfia eredetileg művészettörténeti segédtudomány, amely az ábrázoló művészeti műfajok jellegzetességeinek meghatározásával, azok típusainak leírásával, a különböző jelrendszerek azonosításával foglalkozik. Ezt fejezi ki görög eredetű elnevezése is, amely képleírást (*ikon* = kép, *graphein* = írni) jelent. Miközben a művészettörténet a magasabb művészi minőséget képviselő alkotásokat részesíti előnyben, a *történeti ikonográfia* egyaránt vizsgálja az alacsonyabb színvonalú alkotásokat is, amennyiben azoknak *dokumentatív értéke*, *narratív jellege* van. Bár a két segédtudomány módszertana gyakorlatilag azonos, más a kutatás célja: a történeti ikonográfia az egyes, gyakran nagyon eltérő művészi értékű ábrázolásokat a történelem folyamatában helyezi el, és ebben a kontextusban értékeli, hasznosítja történeti forrásként.

A történeti ikonográfia iránti igény a nagy magángyűjtemények megszületésével, a reneszánsz idején jelent meg. A leghíresebb reneszánsz arcképgyűjteményt – hitelesnek tartott arcképek másolataiból – *Paolo Giovio* (1483–1552) hozta létre *Comóban*. Halála után gyűjteménye nyomtatásban is megjelent, így a korszak arcképgyűjtői számára fontos referenciamunkává vált. Hasonlóan nagy jelentőségű gyűjtemény jött létre Innsbruck mellett, az *Ambras* kastélyban, ahol *Tirol-i Ferdinánd főherceg* (1529–1595) királyi családok tagjainak arcképeit gyűjtötte össze, elsősorban természetesen a Habsburgokkal rokon, illetve szövetséges családok tagjaiét. Nem maradhattak ki a vitézi tetteket elkövető azon nemesi férfiak sem, akik a Habsburg-ház ideológiája szempontjából meghatározóak voltak. Ehhez a gyűjteményrészhez híres hadvezérek fegyverei is hozzátartoztak, tehát a képi ábrázolásokat tárgyi anyaggal egészítették ki. A portré- és a fegyverekről készült rézkarcsorozat életrajzi mellékletekkel később nyomtatásban is megjelent, ezáltal a magyarországi portrékészítésre is érezhető hatást gyakorolt. A gyűjtemény nagyobb része jelenleg is megvan: a kis méretű portrészorozatot a bécsi Kunsthistorisches Museum őrzi.

A sokszorosított grafika közvélemény-formáló és narratívaképző erejét a középkor végén ismerték fel. A *fametszetet* hamar felváltotta a *rézmetset*, az ilyen technikával készült *röplapok* a legfontosabb kommunikációs csatornává váltak. A röplapok nyomtatása mellett a technológia lehetővé tette pontosabb és részletesebb *vár- és város-ábrázolásokat* tartalmazó, *tájakat és nemzetiiségeket* bemutató kiadványok készítését, létrehozva a történeti ikonográfiai kutatás kiemelkedő jelentőségű forrásbázisát. A főúri családoknak már a 17. században megjelent azon igénye, hogy az ősök és a családtagok portréit külön galériába (*ősgaléria*) rendezzék, és vendégeiknek bemutassák, szintén újabb forráscsoportot alakított ki. Ezt a hagyományt folytatták a 18–19. században a vármegyék is, az adott közösség történetében meghatározó szerepet játszó személyiségek portréinak megrendelésével, a *vármegyei galériák* kialakításával.

A történeti ikonográfia hazai hivatalossá válásában kiemelkedő mérföldkövet jelentett a Magyar Nemzeti Múzeum 1802-es megalapítása, hiszen megfogalmazódott az igény a magyar történelem jelentős személyiségeit bemutató portrégyűjtemény kialakítására. Erre ténylegesen jóval később, a *Magyar Történelmi Képcsarnok* létrejöttével (1884) került sor. A törzsanyagot a Nemzeti Múzeum Képtárából és az Országos Széchényi Könyvtár metszetgyűjteményéből válogatták ki. A hányattatott sorsú, de időközben is gyarapodó gyűjtemény jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum egyik „tára”, a magyar történelemre vonatkozó ábrázolások leggazdagabb lelőhelye. Bár a 19. században már jelentek meg tanulmányok, a történeti ikonográfia Magyarországon csak a 20. század első felében vált önálló történeti segédtudománnyá a Magyar Történelmi Képcsarnok vezetője, *Vayer Lajos* szakirányú munkásságának köszönhetően.

A közhiedelemmel ellentétben a történeti ikonográfia nem pusztán a történeti munkák illusztrálását elősegítő segédtudomány, hanem önálló forráscsoportot elemző-értékelő, saját módszertannal rendelkező diszciplína. A történeti ikonográfia sajátos módszertanának alkalmazásával a források hiteles értelmezésére törekszik, figyelembe veszi az *emberábrázolások* és az egyes *események képi ábrázolása* mellett a *ruházat*, a *fegyverzet*, a *használati tárgyak*, az *enteriórök* stb. megjelenítését, de az *épített* és a *természeti környezet* bemutatását is. Az egyes emlékeket *tematika* (pl. arckép, viseletkép stb.), *művészeti ágak* (pl. festészet, szobrászat stb.), *készítési technika* (pl. vízfestmény, érem stb.) alapján kell osztályozni. Adott képi ábrázolás vizsgálata során először mindig a *hitelességet* és a *forrásértéket* kell tisztázni. Fontos szempont *az ábrázolás kora*, de egy egykorú ábrázolás még nem feltétlenül lesz hiteles. Meghatározó jelentősége lehet az esetleges *megrendelőnek*, *mecénásnak*, hiszen az ő elvárásai nagyban befolyásolhatták a megjelenített *narratívát*, és ezáltal ronthatják-javíthatják a mű *forrásértékét*. Végezetül ezen szempontok tisztázása után az adott alkotást csak a szélesebb kontextusban lehet értelmezni, más – képi, írott és tárgyi – források segítségével, hiszen egy alkotás önkényes kiragadásával könnyen téves következtetésre juthatunk. A történeti ikonográfia egyik lehetséges feladata éppen ezért az lehet, hogy saját forrásainak elemzésével kiegészítse az írott források és a tárgyi emlékek értelmezését.

Irodalom

CENNERNÉ WILHELMB Gizella (1986): Történeti ikonográfia. In *TS 1986*, 331–344.

BASICS Beatrix (1998): Történeti ikonográfia. In *TS 1998*, 40–50.

BASICS Beatrix (2006) [2001]: Történeti ikonográfia. In *TS 2001/2006*, 35–43.

BASICS Beatrix (2016): Képtár és történelmi képcsarnok. Egy főpapi magángyűjteményből nemzeti panteon. *Múzeumcafé*, 10(2/52), 88–101 – *Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok*.

BASICS Beatrix (2018): Pusztulásra ítélt képcsarnokok. Kutatások a vármegyei portrégalériákról. *Múzeumcafé*, 12(3/66), 187–203 – *Vármegyei galériák*.

FEJŐS Imre (1959): A Magyar Történelmi Képcsarnok 75 éve (1884–1959). *Művészettörténeti Értesítő*, 8, 285–289 – *Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok*.

VAYER Lajos (1938): A történeti művek illusztrálása. In *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Írták tanítványai. A kiadásért felelős Kumorovitz L. Bernát, Szilágyi Loránd. Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi, 507–524 – *Illusztrációk választása történeti munkákhoz*.

MÓDSZERTAN

TÖRTÉNETI FORRÁSKIADVÁNYOK

Az alábbiakban a fontosabb és nagyobb korszakot átfogó, általános 19–20. századi forráskiadásokat tekintjük át, a teljesség igénye nélkül. Mindezek persze nem jöhetnek volna létre, ha a 18. században nem végeztek volna jelentős előmunkálatokat, ám ezeknek inkább csak tudománytörténeti jelentősége van. Az utolsó két évszázad munkáit viszont ma is gyakran forgatjuk, használjuk. A 19. század második felében két jelentősebb, *vegyes tartalmú* és nagyobb időszakot *átfogó forráskiadás*-sorozatot is elindítottak. A Toldy Ferenc indítványára az MTA Történelmi Bizottmánya által megindított *Magyar Történelmi Tár* 25 kötetében elbeszélő forrásokat, okleveleket, regesztákat stb. lehet tanulmányozni (a sorozat később *Történelmi Tár* elnevezéssel negyedéves megjelenésű folyóirattá alakult). Pár évvel később kezdődött – a *Monumenta Germaniae Historica* mintájára – a *Magyar Történelmi Emlékek* megjelentetése, nagyobb terjedelmű források kiadása céljából.

A forráskiadás hagyományosan a középkori oklevelek kiadásához kapcsolódik hazánkban is. Fejér György terjedelmes, 42 kötetes középkori oklevéltára – a *Codex diplomaticus* – sok kritikát kapott, mivel pontatlan forrásközléseket tartalmaz, ugyanis a szövegeket másod- és harmadkézből vette, korábbi gyűjtemésekből másolta át. Szövegközléseit ezért csak nagy óvatossággal szabad használni (a kötetek sokszor hamis okleveleket is tartalmaznak), érdemes azokat az eredetivel vagy más szövegkiadással összevetni. Mindezek ellenére Fejér a hatalmas anyag közzétételével múlhatatlan érdemeket szerzett. A *Hunyadiak* korából Teleki József terjedelmes munkájához három kötetben készült oklevéltár, azonban ez a válogatásjellegű szövegközlés meglehetősen esetleges. Wenzel Gusztáv *Árpád-kori Új Okmánytára* valamivel színvonalasabb, de szövegkritikai szempontból még mindig hagy kívánnivalót maga után, bár vitathatatlan

előnye, hogy az eredeti szövegeket vette alapul. A korszak valóban kiemelkedő értékű oklevéltárát – a *Hazai okmánytár*at – akadémiai kereteken kívül, Ipolyi Arnold és Rómer Flóris vezetésével a dunántúli régészet- és történetkedvelők jelentették meg. Az Akadémia kebelében jelent meg Nagy Imre szerkesztésében az *Anjoukori okmánytár*, amely végül a hetedik kötetig jutott, de torzóban maradt.

A 20. század oklevélkiadásai közül hét jelentősebb megemlézése indokolt. A *Magyar-zsidó oklevéltár* első kötetei a Magyar Zsidó Irodalmi Társaság kiadásában jelentek meg, de a sorozat a második világháború után folytatódott, immár az Izraeliták Országos Képviselőtestületének égisze alatt. Még a 19. század végén kezdték meg az erdélyi szászkok okleveles anyagának kiadását, és az *Urkundenbuch* első három kötetét a 20. század folyamán további kötetek követték. Időközben Szentpétery Imre elkészítette az *Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékét*, amelyet később Borsa Iván folytatott.

A század második felében négy nagy, sokkötetesre tervezett vállalkozás is útnak indult: Mályusz Elemér *Zsigmondkori oklevéltár*át később Borsa Iván folytatta, majd a C. Tóth Norbert vezette kutatócsoport vette át, Kristó Gyula és kutatótársai szerkesztésében pedig megkezdődött az *Anjou-kori oklevéltár* kiadása. Időközben legkorábbi okleveleink kritikai kiadását Györffy György egykötetes munkában jelentette meg (*Diplomata Hungariae Antiquissima*). A középkori Erdély okleveles forrásainak kiadását Jakó Zsigmond kezdte meg (*Erdélyi okmánytár*), kézíratai alapján jelenleg is folytatódik.

Nemcsak középkori oklevelekből lehet terjedelmes korpuszokat összeállítani, hanem a későbbi korszakok forrásaiból is. Az újkori forráskiadások sorát a *Török-magyarokori történelmi emlékek* sorozat nyitotta meg, majd *II. Rákóczi Ferenc levéltárának* (*Archivum Rakoczianum*) megjelentetése követte. A *Kossuth Lajos összes munkái* sorozatban számos Kossuthoz kapcsolódó forrást, illetve iratot adtak ki, de nemcsak az egykori kormányzó, hanem a korszak kutatásához is megkerülhetetlen szöveggyűjtemény. Tendenciózus válogatás, de a két világháború közötti időszak számos fontos forrását tartalmazza a *Horthy Miklós titkos iratai* című kiadvány.

Az elbeszélő források vonatkozásában két középkori témájú munka megemlézése tűnik indokoltnak, mindkettő a két világháború közötti időszakban látott napvilágot. A Szentpétery Imre által szerkesztett *Scriptores Rerum Hungaricarum* mindmáig a magyar krónikairódalom legfontosabb szövegkiadásait tartalmazza, míg Gombos Albin szemelvényesen közli *Catalogus fontium* című monumentális művében a magyar történelem hazai és külföldi elbeszélő forrásait, egészen 1301-ig.

Az említett gyűjteményeken kívül rengeteg további, tematikus (eseményekhez, szervezetekhez, személyekhez stb. kapcsolódó) forrásgyűjtemény áll az érdeklődők rendelkezésére, ezeknek az ismertetésére azonban terjedelmi okokból nem kerülhet sor.

Általános, nagyobb korszakot átfogó forráskiadások

Magyar Történelmi Tár (1855–1877).

Magyar Történelmi Emlékek / Monumenta Hungariae Historica (1857–1920): I. osztály: Okmánytárak; II. osztály: Írók; III. osztály: Magyar Országgyűlési Emlékek / Erdélyi Országgyűlési Emlékek; IV. osztály: Diplomáciai emlékek.

Középkori oklevélgyűjtemények (19. század)

FEJÉR György szerk. (1829–1844): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis I–XI. Prodomus + Indices*. Buda: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda – Összesen 42 kötet.

NAGY Imre szerk. (1879–1920): *Anjoukori okmánytár, I–VII*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

NAGY Imre et al. szerk. (1865–1880): *Hazai oklevéltár*. Győr: Magyar Történelmi Társulat.

TELEKI József szerk. (1853–1857): *Hunyadiak kora Magyarországon, X–XII*. Oklevéltár. Pest: Emich Gusztáv.

WENZEL Gusztáv szerk. (1860–1873): *Árpád-kori új okmánytár, I–XIV*. Pest: MTA Tört. Bizottmánya.

Középkori oklevélgyűjtemények (a 20. század első fele)

FRISS Ármin et al. szerk. (1903–1971): *Magyar-zsidó oklevéltár, I–XIV*. Budapest: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat – Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete.

SZENTPÉTERY Imre – BORSA Iván (1923–1987): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I–II*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

ZIMMERMANN, Franz – GÜNDISCH, Gustav – WERNER, C. szerk. (1897–1991): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I–VII*. Hermannstadt–Köln: Böhlau.

Középkori oklevélgyűjtemények (a 20. század második fele)

GYÖRFFY György szerk. (1992): *Diplomata Hungariae Antiquissima, I*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

JAKÓ Zsigmond – HEGYI Géza – W. KOVÁCS András szerk. (1997–2021): *Erdélyi okmánytár, I–V*. Budapest: Akadémiai – Magyar Nemzeti Levéltár – ELKH BTK Történettudományi Intézet.

KRISTÓ Gyula et al. szerk. (1990–2023): *Anjou-kori oklevéltár, I–XV, XVII–XXXVIII, XL., XLII., XLIV., XLVI–LII.; Supplementum*. Budapest–Szeged: Szegedi Középkorász Műhely – Szegedi Egyetem Levéltára – Egyes kötetek még megjelenés alatt.

MÁLYUSZ Elemér et al. szerk. (1951–2022): *Zsigmondkori oklevéltár, I–XV*. Budapest: Akadémiai – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.

Jelentősebb újkori forráskiadások

Horthy Miklós titkos iratai (1972). S. a. r., jegyz. Szinai Miklós, Szűcs László. Negyedik kiadás.

Budapest: Kossuth.

II. Rákóczi Ferenc levéltára (1872–1889): I. osztály: Had- és belügy; II. osztály: Diplomácia.

Kossuth Lajos összes munkái, I–XV (1951–1966). Budapest: Akadémiai.

Török-magyarokori történelmi emlékek (1863–1872): I. osztály: Okmánytár; II. osztály: Török történetírók.

Középkori elbeszélő források kritikai kiadásai

GOMBOS Albin Ferenc szerk. (1937–1938): *Catalogus fontium Historiae Hungaricae, I–III*. Budapest:

Szent István Akadémia (reprint: Budapest: Nap, 2005).

SZENTPÉTERY Imre szerk. (1937–1938): *Scriptores Rerum Hungaricarum. I–II*. Budapest: Magyar

Tudományos Akadémia (reprint: Budapest: Nap, 1999).

KÖZGYŰJTEMÉNYEK A TÖRTÉNETI KUTATÁS SZOLGÁLATÁBAN

A történeti forrásanyag zömét közgyűjteményekben találhatjuk. A levéltári (ügyviteli) források őrzőhelye a levéltár, a nyomtatott könyveket a könyvtár őrzi, míg a tárgyi emlékeket a múzeum gondozza. Ez a gyűjtőköri elhatárolás egyszerűnek tűnik, valójában a határok mégsem ennyire élesek, hiszen a tudományos könyvtáraknak van kéziratára (ráadásul nem minden könyv nyomtatott), és a múzeumok is gyűjtenek írott forrásokat (történeti dokumentumokat), valamint a levéltárban is lehetnek tárgyi emlékek (pl. a középkori pecsétek) és képi ábrázolások stb.

A közgyűjteményi rendszer évszázadok során alakult ki, és az egyes közgyűjteménytípusok sokáig nem váltak el ennyire élesen, hiszen a *bibliotheca* és a *museum* szó gyakorlatilag szinonima volt. Ráadásul a *museum* szó még dolgozószoba jelentéssel is bírt, így nevezték a humanisták *studiolóját*, amely egyúttal könyvek és ritkaságok (*curiosa*) gyűjteménye volt egyben. A 18. században az efféle gyűjteményeket *Kunst- und Wunderkammer* néven említették. Az 1802-ben megalapított Magyar Nemzeti Múzeum/Országos Széchényi Könyvtár is ezekhez sorolható, pontosabban azok *curiosa artificialia* megnevezésű osztályába: „a könyvek és kéziratok gyűjteményét a humanizmus óta a történelem folyamatosságának szemléltetésére igen alkalmasnak tartott éremgyűjtemény, valamint grafikai és térképgyűjtemény egészítette ki.”¹⁹

¹⁹ MAROSI 2016. 77.

Magyarországon a három fő közgyűjteménytípus 1929-ben kapott először egységes szabályozást a *múzeum-, könyvtár- és levéltárügy némely kérdéseinek rendezéseiről* szóló 1929. évi XI. törvénycikkkel. A későbbiek során az egyes közgyűjteményi típusok szabályozása elvált, jelenleg sem rendelkezünk egységes közgyűjteményi kódexszel.

A három régebbi közgyűjteményi formához újabb típusok csatlakoztak: ma már a kép- és hangarchívumok is önálló szabályozást, használati rendet igényelnek.

A történeti források feltárása elképzelhetetlen közgyűjteményi kutatás nélkül. A következőkben ezért részletesebben is megismerkedünk az egyes közgyűjteményi intézménytípusokkal, használatuk rendjével, az általuk gondozott anyagra vonatkozó alapfogalmakkal.

Irodalom

KÓFALVI Tamás – MÉSZÁROS Márta – ÓNODI Márta (2007): *Közgyűjteményi ismeretek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó (Tanári Tudástár) – *Általános, de részlegesen elavult közgyűjteményi bevezetés*.

MAROSI Ernő (2016): Magyar Nemzeti Múzeum, nemzeti múzeumok. *Múzeumcafé*, 52(2), 72–87 – *A közgyűjtemények „elhatárolásának” kérdéséhez, különösen is: 76–77.*

LEVÉLTÁRAK

A levéltárak esetében az egyes kérdéseket külön ágazati törvény, a *közziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről* szóló 1995. évi LXVI. törvény (a továbbiakban: levéltári törvény) szabályozza. A törvény megalkotásának elsődleges célja az európai levéltári normákkal és gyakorlattal való harmonizáció volt, ezért rögzíti, hogy a levéltári anyag egyrészt része a kulturális örökségnek, a történelmi múlt elsődleges forrásanyaga, másrészt a közfeladatok ellátásához és az állampolgári jogok érvényesítéshez nélkülözhetetlen. A jogalkotó célja az anyag épségben és használható állapotban való fennmaradásának, valamint a közérdekű adatok megismerésének, a személyes és minősített adatok védelmének, illetve a tudományos kutatás szabadságának biztosítása volt. A törvény részletesen szabályozza a közziratokkal kapcsolatos eljárás minden szakaszát: az irat keletkezésétől annak levéltárba kerüléséig és felhasználásáig.

A levéltárügy ágazati irányítása a kultúráért felelős miniszter feladata. Ebben a hatáskörében eljárva jogosult megállapítani a terület szakmai követelményrendszerét (a *közlevéltárak és a nyilvános magánlevéltárak tevékenységével összefüggő szakmai követelményekről* szóló 27/2015. (V. 27.) EMMI rendelet). A miniszter tanácsadó testülete

a Levéltári Kollégium, míg ellenőrzési feladatkörét a levéltári szakfelügyelet útján végzi (*a Levéltári Kollégiumról és a levéltári szakfelügyeletről* szóló 7/2002. (II. 27.) NKÖM rendelet). A köziratok kezelésével kapcsolatos feladatokat a kormány által kijelölt miniszter (jelenleg: a belügyminiszter) látja el.

Alapfogalmak

A levéltári (ügyviteli) források alapegységének elnevezése – függetlenül attól, hogy oklevélről vagy aktáról van szó – *irat*. Az irat bármely jelrendszerrel és adathordozón rögzített, egy egységként kezelendő, rögzített információ, adategyüttes, tehát a rögzítés történhet pergamenen, papíron, mikrofilmen, elektronikus vagy más adathordozón stb.; tartalma szerint lehet szöveg, hang, kép stb.

A keletkezés idejétől és az őrzés helyétől függetlenül minden olyan irat *közirat*nak minősül, amely *közfeladatot ellátó szerv* (állami vagy önkormányzati feladatot ellátó vagy a közhatalmat gyakorló, illetve a nemzeti vagyonnal gazdálkodó vagy azzal rendelkező szerv vagy személy, illetve többségi állami vagy önkormányzati tulajdonban lévő gazdasági társaság) irattári anyagába tartozik vagy tartozott, ezért állami vagy önkormányzati tulajdonú. A nem selejtezhető köziratokat közlevéltár őrzi.

A közfeladatot ellátó szerv köteles a köziratot nyilvántartásba venni, az ügyviteli segédleteket folyamatosan vezetni, az iratokat irattári tételekbe sorolni, irattárba helyezni, szakszerűen és biztonságosan megőrizni, rendszeresen és szabályszerűen selejtezni, a maradandó értékű iratokat pedig a levéltárnak átadni. A közfeladatot ellátó szervnek iratkezelési szabályzatot és irattári tervet kell készítenie. A köziratok levéltárba adása a teljes és lezárt évfolyamok esetében a keletkezéstől számított 15 év elteltével történik.

A *magánirat* nem közfeladatot ellátó szerv irattárába tartozó, továbbá természetes személyek tulajdonában álló irat. Az ilyen iratokat rendszerint nyilvános magánlevéltárak őrzik.

A történelmi múlt kutatásához, megismeréséhez, megértéséhez, a közfeladatok folyamatos ellátásához és az állampolgári jogok érvényesítéséhez nélkülözhetetlen, más forrásból nem, vagy csak részlegesen megismerhető adatot tartalmazó iratot *maradandó értékű irat*nak nevezzük, korábban viszont *történeti értékű irat*nak nevezték. A maradandó értékű irat lehet közirat, de lehet magánirat is. A levéltárak létesítésének célja a maradandó értékű iratok tartós megőrzésének, levéltári feldolgozásának és rendeltetésszerű használatának biztosítása.

A nem selejtezhető köziratokkal kapcsolatos levéltári feladatokat – ideértve a tudományos és igazgatási feladatokat is – *közlevéltár* végzi, amelyet mindig közfeladatot ellátó szerv tart fenn. A közlevéltár fenntartója köteles a szakszemélyzetet és a szükséges raktári területet, szakszerű tárolást biztosítani. Köziratot, valamint közlevéltárban őrzött egyéb levéltári anyagot nem lehet elidegeníteni, megrongálni, megsemmisíteni.

A *nyilvános magánlevéltár* természetes személy, valamint nem közfeladatot ellátó szerv tulajdonában vagy birtokában lévő maradandó értékű iratok tartós megőrzésére létesített intézmény, amely megfelel a levéltári törvényben foglalt követelményeknek.

A dokumentumok *általános kutatási időhatára*: a kutatni kívánt téma megjelölését feltüntető kérelemre *bárki* kutathat, és saját költségén másolatot készíttethet a kutatni kívánt dokumentum keletkezésétől számított 30 év elteltével.

Személyes adatot tartalmazó levéltári anyag az érintett halálát követő 30 év után, ha ez nem ismert, a születésétől számított 90 év, ha ez sem ismert, a keletkezéstől számított 60 év után kutatható. A védelmi idő lejártá előtt csak anonimizált másolatban lehet kutatni a személyes adatot tartalmazó dokumentumokat, vagy akkor, ha az érintett vagy annak halála esetén bármely örököse, hozzátartozója vagy bejegyzett élettársa hozzájárul, illetve ha a kutatásra tudományos célból van szükség.

Államtitkot, szolgálati titkot tartalmazó irat csak a minősítő hozzájárulásával kutatható. A kutatási kérelmet indoklással kell elutasítani – ez ellen bírósághoz lehet fordulni.

Az iratokat nem darabonként tartják nyilván, hanem nagyobb iratsoportként. Ezt nevezzük *fond*nak. A levéltárak az őrizetükben lévő fondokról *fondjegyzékeket* készítenek, amelyeket rendszerint nyomtatásban vagy (egyre inkább) digitálisan közzétesznek. A jegyzék tartalmazza az egyes fondok számát, címét, évkörét és terjedelmét. Ha mindehhez részletes tartalmi ismertetés is kapcsolódik, akkor a jegyzéket már *repertórium*nak nevezzük.

Levéltártípusok

A közlevéltárak kizárólagos joggal veszik át és őrzik meg az illetékességi körükbe tartozó szervek nem selejtezhető köziratait. Ezek a levéltárak jogszabályi felhatalmazás alapján átvesznek, gyűjtenek, valamint ingyenes letétként megőriznek maradandó értékű magániratokat is. A közlevéltárak kiemelt feladata az illetékességi körükbe tartozó közfeladatot ellátó szervek esetében az iratkezelés ellenőrzése, az iratkezelési szabályzat és az iratselejtezés jóváhagyása, a szerv iratai közül a maradandó értékűnek

minősülő iratok körének meghatározása, valamint a szerv irattári anyagából ezeknek az iratoknak az átvétele.

2012-ben jelentős mértékben átalakult a magyar közlevéltári rendszer: létrejött a hálózat formájában működő Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL). A változás következtében szükséges volt a közlevéltárak új rendszerének meghatározása. A törvény módosítása óta közlevéltár az általános levéltár, az állami szaklevéltár, a felsőoktatási levéltár, továbbá a települési önkormányzat vagy nemzetiségi önkormányzat, a köztestület, a közalapítvány vagy a jogszabályban meghatározott egyéb közfeladatot ellátó szerv levéltára.

A *központi általános levéltár* a *Magyar Nemzeti Levéltár*, amelynek illetékességi köre a köztársasági elnök, a Köztársasági Elnöki Hivatal, az Országgyűlés és az Országgyűlés Hivatala, az alapvető jogok biztosa és az Alapvető Jogok Biztosának Hivatala, az Alkotmánybíróság és az Alkotmánybíróság Hivatala, a Kúria, az Országos Bírósági Hivatal, a Legfőbb Ügyészség, az Állami Számvevőszék, a Magyar Nemzeti Bank, a miniszterelnök, a központi államigazgatási szervek, továbbá ha illetékes közlevéltárral nem rendelkeznek, az országos köztestületek és az országos közalapítványok, a nemzetiségi és helyi önkormányzatok, valamint mindezek jogelőd szerveinek irataira terjed ki. A Magyar Nemzeti Levéltár vezetőjét (főigazgató) a kultúráért felelős miniszter nevezi ki.

Az MNL Országos Levéltára (a továbbiakban: OL) a központi általános levéltári, míg a (korábban önállóan és megyei önkormányzati fenntartásban működő) vármegyei tagintézmények vármegyei szinten látják el a területi általános levéltári feladatokat. A tagintézmények vezetőit (igazgatóit) a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója nevezi ki a kultúráért felelős miniszter egyetértésével.

A főváros területén a *területi általános levéltári* feladatokat a Budapest Főváros Önkormányzata fenntartásában, felügyelete és irányítása alatt működő *Budapest Főváros Levéltára* látja el. Illetékességi köre kiterjed a fenntartó önkormányzat, a Budapest közigazgatási területén működő helyi és nemzetiségi önkormányzatok képviselő-testületeinek, hivatalainak és intézményeinek, ezek jogelődeinek, valamint a fővárosi és kerületi önkormányzatok többségi tulajdonában álló gazdasági társaságoknak, továbbá a központi államigazgatási szervek, a rendőrség, a hivatásos katasztrófavédelmi szerv és a büntetés-végrehajtási szervezet területi szerveinek, valamint az alap- és középfokú köznevelési intézmények Budapest közigazgatási területén keletkezett levéltári anyagára és minden olyan, Budapest területén keletkezett levéltári anyagra, amely nem tartozik más levéltár illetékességi körébe. Budapest Főváros Levéltárának vezetőjét (főigazgató) a fenntartó önkormányzat a kultúráért felelős miniszter egyetértésével nevezi ki.

A közlevéltárak második csoportjába tartoznak az *állami szaklevéltárak*. A *Had-történelmi Levéltár*, a *Földügyi és Távérzékelési Levéltár*, a *Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár*, az *Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára* (ÁBTTL), a *VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár*, valamint az állam által fenntartott tudományos, kulturális vagy egészségügyi szolgáltatást végző intézmény levéltára illetékessége általában a fenntartó szerv, továbbá a fenntartó szerv által fenntartott intézmény vagy felügyelt gazdasági társaság iratkezelésére és irataira, továbbá mindezek jogelődeinek, a jogelődei által fenntartott intézménynek és a jogelődei által felügyelt gazdasági társaságnak az irattári irataira terjed ki. Kivételt képez az ÁBTTL, amelynek illetékessége az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára létrehozásáról szóló törvényben meghatározott iratokra és szervekre, illetve a VERITAS, amelynek illetékessége a Kormány rendeletével kárpótlási hatóságként kijelölt igazságügyért felelős miniszter kárpótlási hatósági feladatköréhez kapcsolódó ügyekben keletkezett iratokra terjed ki. Az állami szaklevéltár vezetőjét a kultúráért felelős miniszter véleményének kikérésével a fenntartó nevezi ki.

A közlevéltárak harmadik csoportjába tartoznak a *felsőoktatási levéltárak*. Ezt a levéltártípust az állam által elismert felsőoktatási intézmény tartja fenn. A felsőoktatási levéltár a fenntartó felsőoktatási intézmény, a fenntartó felsőoktatási intézmény által felügyelt gazdasági társaság és fenntartott intézmény irataira, továbbá mindezek jogelődeinek és a jogelődök által felügyelt gazdasági társaságnak a működése során keletkezett iratokra terjed ki. A legrégebbi hazai felsőoktatási levéltár az ELTE Levéltára, 1958-ban jött létre. A felsőoktatási levéltár vezetőjét a kultúráért felelős miniszter véleményének kikérésével a fenntartó nevezi ki.

A települési vagy nemzetiségi önkormányzat a képviselő-testület, hivatala és intézménye, valamint ezek jogelődei, továbbá a települési önkormányzat közigazgatási területén, a nemzetiségi önkormányzat működési területén működő vagy működött, a települési vagy nemzetiségi önkormányzat többségi tulajdonában álló gazdasági társaság iratkezelésére és irattári anyagára kiterjedő illetékességgel közlevéltárat létesíthet. Ilyen, „városi” levéltár működik többek között *Székesfehérváron* és *Vácon*. *A települési vagy nemzetiségi önkormányzat levéltárának* megszűnése esetén annak anyagát az önkormányzat székhelye szerint területileg illetékes közlevéltárban kell elhelyezni. Az önkormányzati levéltár vezetőjét a kultúráért felelős miniszter véleményének kikérésével a fenntartó nevezi ki.

Köztisztület, közalapítvány vagy jogszabályban meghatározott egyéb közfeladatot ellátó szerv saját maradandó értékű iratainak őrzésére és iratkezelésének ellenőrzésére közlevéltárat létesíthet. *A köztisztület, közalapítvány és egyéb közfeladatot ellátó szerv*

levéltárának megszűnése esetén a levéltári anyag közlevéltári elhelyezéséről a kultúráért felelős miniszter intézkedik. Idetartozik az *MTA Levéltára*, amelynek az illetékességi körébe az Akadémia központi testületi és hivatali szerveinek iratai tartoznak. A köztestületi, közalapítványi vagy egyéb közfeladatot ellátó szerv levéltárának vezetőjét a kultúráért felelős miniszter véleményének kikérésével a fenntartó nevezi ki.

Ha természetes személy, továbbá nem közfeladatot ellátó szerv a tulajdonában vagy birtokában lévő maradandó értékű iratainak tartós megőrzése céljából levéltárat létesít vagy tart fenn, és vállalja a törvényben meghatározott követelmények teljesítését, a kultúráért felelős miniszternél kérelmezheti levéltárának *nyilvános magánlevéltárként* történő bejegyzését. Ezen levéltárak esetében két nagyobb csoportot említhetünk.

Az első csoportba tartoznak az egyházi levéltárak. A *Magyar Katolikus Egyház* a római katolikus püspöki székhelyeken püspöki/érseki és (fő)káptalani levéltárakat (a görögkatolikus püspöki székhelyeken egyházmegyei levéltárakat), a szerzetesrendek székhelyükön szerzetesrendi levéltárakat (pl. a *Pannonhalmi Főapátság Levéltára*, a *Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára*) tartanak fenn. A *Magyarországi Református Egyház* zsinati és egyházkerületi szinten, a *Magyarországi Evangélikus Egyház* országos (*Evangélikus Országos Levéltár*) és gyülekezeti szinten rendelkezik nyilvános magánlevéltárral. A *MAZSIHISZ* központi levéltára a *Magyar Zsidó Levéltár*. A vallási közösség levéltára az illetékes közlevéltár egyidejű értesítése mellett – bizonyos, jogszabályban meghatározott feltételek teljesítése esetén – a közlevéltár illetékességébe tartozó feladatok átvállalásával gyűjtheti a vallási közösség által fenntartott intézmény köziratnak minősülő maradandó értékű iratait is, sőt a kultúráért felelős miniszter engedélyezheti a káptalani vagy konventi hiteleshelyi levéltárak levéltári anyagának a vallási közösség levéltárában, valamint más köziratnak nyilvános magánlevéltárban történő elhelyezését is.

A nyilvános magánlevéltárak második csoportjába tartoznak az *alapítványok és társadalmi szervezetek levéltárai*, ezek közül a legjelentősebb a *Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár*.

Az 1926-ban megkötött badeni egyezmény alapján működik Ausztriában a *Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség*, amelynek célja az Osztrák Állami Levéltár (Österreichisches Staatsarchiv, Wien) anyagában őrzött, az egykori közös kormányzati szervek működése során 1526 és 1918. október 31. között keletkezett irategyűtesek feltárása, másoltatása, segédletekkel történő ellátása, továbbá az Osztrák Állami Levéltárban kutatásokat végző magyar, illetve magyarországi kutatóútra készülő külföldi kutatók tájékoztatása és segítése. A levéltári delegátus feladata általában a magyar levéltári érdekek védelme.

Moszkvában is működik egy kisebb levéltári kirendeltség, amely az orosz levéltárakban őrzött jelentős mennyiségű, nagyrészt feltáratlan magyar vonatkozású anyag kutatását segíti elő.

Szakmai szervezetek

A hazai levéltárosok legfontosabb szakmai-érdekképviselői szervezete, a *Magyar Levéltárosok Egyesülete* (MLE) 1986-ban alakult. Célja levéltárügy társadalmi megbecsülésének előmozdítása, a maradandó értékű iratot létrehozó és őrző egyéb intézmények munkatársainak összefogása a levéltári anyag őrzése és társadalmi hasznosítása érdekében. Saját kezdeményezésére, illetve állami, társadalmi szervek felkérésére véleményt nyilvánít a levéltárügyet érintő kérdésekben.

Hazánk meghatározó levéltáros szakmai szervezete, amely tagsága révén teljeskörűen képviseli a Magyar Nemzeti Levéltár tagintézményeként működő vármegyei levéltárakat és a települési önkormányzatok által fenntartott, ún. városi levéltárakat, a *Magyar Levéltárak Vezetőinek Tanácsa* (MLVT) 1994-ben alakult meg Önkormányzati Levéltárak Tanácsa (ÖLT) elnevezéssel. A levéltárügy átalakítása következtében neve először Megyei és Városi Levéltárak Vezetőinek Tanácsára változott. A szervezet célja a levéltárakban folyó munka szakmai támogatása, az új kezdeményezések felkarolása és a szakmai érdekképviselés.

Az 1993-ban megalapított *Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesülete*, az egyesületként 2001-ben megalakult *Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség*, valamint a 2005-ben létrejött *Fiatal Levéltárosok Egyesülete* egyes részterületek szakmai-érdekképviselői feladatait látja el.

Irodalom

- EMBER Győző (1982): *Levéltári terminológiai lexikon*. Budapest: Akadémiai (Magyar Országos Levéltár Kiadványai 4. – Levéltártan és Történeti Forrástudományok 4.) – *Levéltári fogalomtár a szocialista levéltárügy korszakából*.
- KÖRMENDY Lajos szerk. (2009): *Levéltári kézikönyv*. Budapest: Osiris – Magyar Országos Levéltár (Osiris Kézikönyvek) – *A magyar levéltártudomány kézikönyve, a jogszabályi változások miatt nem minden vonatkozásban friss*.
- ÓNODI Márta (2007): *Levéltári alapismeretek*. In KÖFALVI Tamás – MÉSZÁROS Márta – ÓNODI Márta: *Közigyűjteményi ismeretek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó (Tanári Tudástár), 189–259 – *Levéltári bevezetés, részlegesen elavult*.

KÖNYVTÁRAK

A hatályos ágazati törvény – *a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről* szóló 1997. évi CXL. törvény – megalkotását megelőzte az UNESCO 1994-es kiáltványa, amely alapelveként rögzítette a *könyvtárhasználati jogot*. Ez az alapelv az információhoz való hozzáférés jogával együtt értelemszerűen bekerült a magyar törvénybe is. A hatályos szabályozás szerint az állam a rendszert működteti, az egyes könyvtárak fenntartása a tulajdonos feladata. A települési önkormányzatoknak az állampolgári jogon járó közkönyvtári szolgáltatásokat kell biztosítaniuk, tehát általában nincs intézményfenntartási kötelezettségük. A könyvtári intézménynek viszont meg kell felelnie a törvényben rögzített nyilvános könyvtári alapkövetelményeknek és -feladatoknak. Rendelkeznie kell mindenki által megközelíthető, használható, alkalmas helyiséggel, könyvtári szakemberrel, szabályozott nyitvatartási idővel, és biztosítania kell a helyben nyújtott alapszolgáltatások ingyenességét. A könyvtári intézmény részt vesz a könyvtárközi dokumentum- és információcserében. A nyilvános könyvtári rendszert vertikálisan az országos feladatkörű szakkönyvtárak, horizontálisan a települési közkönyvtárak alkotják.

Alapfogalmak

A modern könyvtár három feladatkört lát el. Egyszerre tölt be *donor-, transzfer-, receptorszerepet*: „*Ha megvan a könyvtárban, amit keresel, odaadom; ha nincs meg, megmondom, hol van, ha szükséged van rá, megszerzem számodra.*”²⁰

A hazai könyvtárak nyilvántartása a *nyilvános könyvtári jegyzék*, amelyet a kultúráért felelős minisztériumban vezetnek. A jegyzék tartalmazza a könyvtár nevét, címét, honlapjának címét, fenntartójának, illetve működtetőjének megnevezését. A miniszter az alapkövetelmények és az alapfeladatok teljesítését az Országos Széchényi Könyvtárban működő Könyvtári Intézet bevonásával értékeli. A részletszabályokat *a nyilvános könyvtárak jegyzékének vezetéséről* szóló 79/2017. (XII. 11.) kormányrendeletben találhatjuk meg.

A *könyvtári dokumentum* a könyvtár által állományba vett, alap- és kiegészítő feladatai ellátásához szükséges könyv, időszaki kiadvány, egyéb kiadvány, valamint

²⁰ PAPP 1996: 23.

minden szöveg-, kép-, adat- és hangrögzítés, beleértve a könyvtár állományába vett elektronikus dokumentumot is, kivéve a *köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről* szóló 1995. évi LXVI. törvény hatálya alá tartozó, irattári jellegű levéltári anyagnak minősülő dokumentumot. A könyvtári dokumentumok adatait elsősorban elektronikusan vezetett nyilvántartásban (katalógusban) kell rögzíteni. A könyvtári dokumentum feltárása és rendelkezésre bocsátása során a könyvtár tájékoztatást ad a könyvtári dokumentum szerzőjének munkásságáról, a szerző születési és halálozási adatairól, alkotói névként használt álnevről és működési területéről. A könyvtár a tájékoztatáshoz szükséges adatokat a könyvtári dokumentumból, a szerzőktől vagy a nyilvánosságra hozott egyéb forrásokból szerzi be. A könyvtár az állományába tartozó *muzeális könyvtári dokumentumokat* nemzeti vagyonként tartja nyilván, és archiválja ezeket.

Minden olyan nyomtatványt, amely Európában a könyvnyomtatás feltalálásától kezdve 1500. december 31-ig szedésnyomással, vagyis összerakható és szétszedhető betűkkel készült, *ősnymtatványnak* (*incunabulum*) nevezünk. (A táblanyomat nem számít ősnymtatványnak!) A 16. századi nyomtatványokat *antikvának* nevezzük. (Az antikva eredetileg egy betűtípust jelentett: a latin szövegek írására a 15. században, először itáliai nyomdászok által metszett betűformát.) Az 1711 előtt megjelent nyomtatott magyar könyvet *régi magyar könyvnek* nevezzük (egyes szerzők már kitolták 1801-ig a korszakhatárt).

A tudományos könyvtárak rendszerint több, a törzsállománytól elkülönülő *különgyűjteménnyel* rendelkeznek. Ezeket retrospektív gyarapodással és az archivális feladatok ellátására hozzák létre, használatukra külön szabályok vonatkoznak. A gyűjteményszervezést, a feltárást és a használat biztosítását ezzel megbízott szakszemélyzet végzi. *Dokumentumtípus* szerint ezek a gyűjtemények tartalmazhatnak kéziratokat, régi és ritka könyveket, időszaki kiadványokat, kis- és aprónyomtatványokat, térképeket, audiovizuális dokumentumokat. Lehetnek *tematikus* különgyűjtemények is, pl. régi patriotikumgyűjtemények, helyismereti gyűjtemények, hagyatéki különgyűjtemények, műemlékkönyvtárak, zenei gyűjtemények stb.

Magyarországon a *kötelespéldány*-rendszer a 18. században alakult ki: eleinte a Helytartótanácsnak kellett két példányt beküldeni. 1780-tól egy harmadik példányt kapott meg az Egyetemi Könyvtár, 1802-től már négyre emelték a kötelespéldányok számát: kettő Bécsbe került, kettő pedig Pesten maradt (Egyetemi Könyvtár, Magyar Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár). A kötelespéldányok beszolgáltatását jelenleg a *kiadványok kötelespéldányainak szolgáltatásáról, megőrzéséről és használatáról* szóló 717/2020. (XII. 30.) kormányrendelet szabályozza.

A kötelespéldány Magyarországon előállított és kiadott vagy külföldön előállított és belföldön kiadott kiadvány meghatározott számú példánya (alapesetben: *hat + egy darab*), amelyet az előállító szerv vagy a kiadó, esetleg a forgalmazó köteles eljuttatni az arra jogosult intézményeknek. A kiadványok *minden kiadási és előállítási változatából* (kivéve a tárgyévi változatlan utánnyomást) kell kötelespéldányt szolgáltatni. Kötelespéldányt kell szolgáltatni olyan kiadványból is, amelynek nyilvános közlését a bíróság megtiltotta, vagy ha az terjesztési korlátozás alá esik a kiadó intézkedése alapján.

Kötelespéldányra jogosult a nyomtatott kiadványok esetében az *Országos Széchényi Könyvtár*, amely két példányt megtart, a további négy példányt az alábbiak szerint osztja el: a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára számára egy példányt továbbít, míg két nagy vidéki egyetemi könyvtár (a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont és a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára) közösen kap egy példányt minden beérkezett kiadványból (az elosztást a két intézmény között külön megállapodás rögzíti), a fennmaradó példányok a szakterület szerint illetékes országos szakkönyvtárakba jutnak el. Az OSZK-nak járó kötelespéldányokon felül egy példányt kell beszolgáltatni a kiadó székhelye szerint illetékes *vármegyei hatókörű városi könyvtár* (budapesti székhelyű kiadó esetén a *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár*) számára.

Az ágazati törvény rendelkezése alapján 1998-ban jött létre az *országos dokumentumellátási rendszer* (ODR), amely többek között magában foglalja a könyvtárközi dokumentumellátást, a könyvtári dokumentumok lelőhely-nyilvántartását is. Az ODR keretében működő szolgáltató könyvtár a nemzeti könyvtár, a nemzeti gyűjtőkörű könyvtár, az országos szakkönyvtárak, az állami egyetemi könyvtárak és a vármegyei hatókörű városi könyvtárak. A rendszer működésének részlet-szabályait az *Országos Dokumentumellátási Rendszerről* szóló 73/2003. (V. 28.) kormányrendelet tartalmazza.

Könyvtártípusok

Az egyes országok könyvtári rendszereinek csúcsán az adott ország *nemzeti könyvtár(ai)* áll(nak). Magyarország nemzeti könyvtára az *Országos Széchényi Könyvtár* (OSZK). Erre a könyvtártípusra az a jellemző, hogy közvetlen kormányzati irányítás alatt áll, tehát állami intézmény, amelynek működését a központi állami költségvetés fedezi. Nem rendelkezik körülhatárolható olvasótáborral, de célcsoportként

a jövőbeli kutatót és a múlt történetíróját lehet azonosítani. A nemzeti könyvtár szoros kapcsolatot ápol az adott ország információs-könyvtári rendszerével és a külföldi könyvtárak adatbázisaival. Kiemelt jelentőségű feladata a *patriotikumirodalom* gyűjtése. Hazánkban a *hungarikummal* (Magyarország mindenkori területén megjelent minden, továbbá a külföldön magyar nyelven, magyar szerzőtől, illetőleg magyar vonatkozású tartalommal keletkezett valamennyi dokumentum, függetlenül attól, hogy nyilvánosságra hozták-e, vagy sem) kapcsolatos feladatokat az OSZK 1952-től közösen látja el a *Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárával*. A 21. század nemzeti könyvtára nem pusztán régi könyvek gyűjteménye, hanem korszerű információs technológiát alkalmazó, a hagyományos és digitális adathordozókat egyaránt gyűjtő, szolgáltató intézmény, amely módszertani központ, és egyúttal szervezi az adott ország könyvtárközi együttműködéseit.

A könyvtári rendszer gerincét a második csoportba sorolt *közkönyvtárak* alkotják. Ezeknek két típusa van: a *települési (községi, városi, fővárosi) könyvtár* és a *vármegyei hatókörű városi könyvtár*. A települési könyvtárak helyi igényeket elégítenek ki, közhasznú információs szolgáltatásokat nyújtanak és szabadpolcos gyűjteménnyel rendelkeznek. Önálló intézményt csak városokban érdemes/kell fenntartani – nem véletlen, hogy az 1947-es közkönyvtári törvénytervezet 30 ezer lakos fölött tartotta indokoltnak önálló intézmény létesítését (a jelenlegi szabályozás 15 ezres lakosságszám felett írja elő) –, községekben érhetően nem feltétlenül szükséges önálló intézmény, elegendő, ha a könyvtár egy másik intézmény részeként működik. A *városi könyvtárak* felé jogos az az elvárás, hogy differenciáltabb és magasabb szintű szolgáltatást nyújtsanak, feladataik túlnyúlnak a város közigazgatási határain – ezért felkészültebb és szakosodott apparátussal, eszközrendszerrel rendelkeznek –, így a településen kívül lakók is beiratkozhatnak.

A *vármegyei hatókörű városi könyvtár* egyrészt tudományos szakkönyvtár, másrészt a közművelődési könyvtár felső szintje, tulajdonképpen az országos rendszer regionális alközpontja, amely saját és országos szolgáltatásokat közvetít. Minden esetben önálló intézmény, amely egyrészt ellátja a megyeszékhely települési könyvtári feladatait (kivétel: Pest vármegye, ahol a könyvtár nem a megyeszékhelyen, hanem Szentendrén található), másrészt vármegyei szintű feladatai is vannak: a vármegyei kötelezpéldányokkal és könyvtárközi dokumentummellátással (ODR) kapcsolatosan. Szerveznie kell a vármegye területén a könyvtárak együttműködését, gondoskodnia kell a nemzeti és egyéb kisebbségek, valamint a kistelepüléseken élők könyvtári ellátásáról, a statisztikai adatszolgáltatásról, a továbbképzések és szakképzések megszervezéséről. Tudományos profilja a honismereti feladatokból adódik, ehhez

kötelezpéldányokat kap a megyével kapcsolatban. Ilyen honismereti gyűjteményre a legjobb példa a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK) Budapest Gyűjteménye. A fővárosi könyvtári rendszere viszont annyiban eltér a vármegyei feladatellátástól, hogy az FSZEK hálózati rendszerben, egy központi könyvtárral és kerületenként – rendszerint – több fiókkönyvtárral működik. A vármegyei hatókörű városi könyvtár igazgatójának és a Budapest Főváros Önkormányzata által fenntartott könyvtár főigazgatójának vezetői megbízásához és annak visszavonásához a miniszter előzetes egyetértése szükséges.

Szintén a közművelődési könyvtárak közé soroljuk a *munkahelyi* (egykori szakszervezeti) *könyvtárakat*. Ezeknek száma a rendszerváltozás után sajnálatosan lecsökkent.

A könyvtárak harmadik csoportjába a *sakkönyvtárak* tartoznak, amelyeknek öt típusát különböztethetjük meg. Az *országos sakkönyvtárak* (1) kormányzati szervezetek, minisztériumok vagy egyéb főhatóságok fenntartásában működnek, feladatuk az adott szakterület országos információellátásának biztosítása, a kormányzati döntés-előkészítés támogatása. Ennek keretében szakterületükön gyűjtik a nemzeti szakirodalmat, számba veszik a szakbibliográfiákat, adatbázisokat állítanak elő, felelősek a dokumentumellátásért, az együttműködés szervezéséért. Szolgáltatásaik nyilvánosak, mindenki számára hozzáférhetőek. Igénybevételükkel naprakész tájékozottság szerezhető az adott szakterületen. Történettudományi kutatások szempontjából fontos az Országgyűlési Könyvtár (jogtudomány, közigazgatás, politika, 20. századi egyetemes történelem), a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (nyelv- és irodalomtudomány, orientalisztika, tudománytörténet), a Hadtörténelmi Intézet Könyvtára (hadtudományok), az ELTE Egyetemi Könyvtár (középkori egyetemes történelem), valamint az Országos Széchényi Könyvtár (amely egyúttal a magyar történelem országos feladatkörű sakkönyvtára). A *kutatóintézeti könyvtárak* (2) tudományos kutatómunkát szolgáló kisebb sakkönyvtárak. Zártabb, szakosodottabb gyűjteménnyel, de az adott kutatási területhez naprakész anyaggal rendelkeznek. Ilyenek a korábbi MTA, jelenlegi HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat könyvtárai. Ezen könyvtárak korlátozottan nyilvánosak (használatukhoz engedély szükséges). A *felsőoktatási könyvtárak* (3) egy-egy szakterület irodalmának koncentráltabb gyűjtésére vállalkoznak, de al típustól függően változik a szakirodalmi merítés mélysége. Kétféle modellt is ismerünk, pontosabban a rendszer két szélsőségét: a központosított, illetve az egymástól független egységekből álló modellt. A nagy, *tudományegyetemi könyvtárak* általános gyűjtőkörűek, de igazodnak az adott intézmény oktatási profiljához. A *sakegyetemi könyvtárak*

viszont egy tudományterületre koncentrálnak, míg az *alkalmazott tudományok egyetemeinek* és a *főiskoláknak* a *könyvtárai* elsősorban oktatási célokat szolgálnak. A nagyobb (és széttagolt) egyetemeken megtalálható *kari könyvtárak* elsősorban tanulási szintérként szolgálnak, de egyúttal biztosítják a karon oktatott tudományok alapvető szakirodalmát. Az *intézeti, tanszéki könyvtárak* létjogosultsága vitatott, ugyanakkor ezek a specializált gyűjtemények egy-egy résztema vonatkozásában – köszönhetően az ott oktató professzoroknak – sokszor naprakészebb anyagot halmoznak fel, mint a nagyobb egyetemi könyvtárak. A kari és alacsonyabb szintű könyvtárak korlátozottan nyilvánosak.

Az üzleti érdek hozta létre a *vállalati szakkönyvtárakat* (4), hiszen a versenyképesség megőrzéséhez naprakész információkra van szükség, és ez részben a szakirodalomból, részben más szakmai anyagokból szerezhető meg. Az ebbe a csoportba sorolt gyűjtemények valójában inkább információs rendszerek, adatbázisok, mint hagyományos értelemben vett könyvtárak. Végezetül vannak még *egyéb szakkönyvtárak* (5) is, hiszen elvileg bármilyen intézmény, egyesület, szervezet tarthat fenn céljai érdekében könyvtárat. A leginkább jellemzőek a múzeumok, bíróságok, levéltárak könyvtárai, de idetartoznak az egyházi könyvtárak, valamint a különböző tudományos egyesületek könyvtárai (pl. Magyar Numizmatikai Társulat).

A negyedik csoport az *iskolai könyvtáraké*. Hagyományosan két típusa van: az *általános iskolai* és a *középiskolai könyvtár* (illetve ezen iskolatípushoz kapcsolódva a *kollégiumi könyvtár*). Gyűjteményük az adott iskola pedagógiai programjához és tantervéhez igazodik, munkakönyvtárként szolgálják az oktatást, a tanulók ismeretanyagának bővítését, információkezelő tevékenységének fejlesztését.

Szakmai szervezetek

Az 1935-ben alapított *Magyar Könyvtárosok Egyesülete* a könyvtárosok országos hatáskörű civil szervezete, amely érdekképviseleti, információs és szakpolitikai javaslattevő/véleményező tevékenységet végez, vitaüléseket és konferenciákat szervez, szakmai ajánlásokat fogalmaz meg és kiadványokat jelentet meg. Az 1990-ben létrejött *Informatikai és Könyvtári Szövetség* szakmai képviseleti, érdekegyeztető szervezet, amelynek tagjai könyvtárak lehetnek. A több tagozatból álló országos szervezet évente „A Könyvtárügyért” díjjal jutalmazza azt a könyvtárost és könyvtárat, aki/amely a magyar könyvtárügyben és a Szövetség munkájában kiemelkedő teljesítményt nyújt. Az IKSZ aktívan részt vesz a területet érintő jogalkotási folyamatban.

Irodalom

HORVÁTH Tibor – PAPP István szerk. (2001–2003): *Könyvtárosok kézikönyve, 1–5.* Budapest: Osiris (Osiris Kézikönyvek) – *A magyar könyvtártudomány kézikönyve, a jogszabályi változások miatt nem minden vonatkozásban friss.*

KÖFALVI Tamás (2007): Könyvtári alapismeretek. In KÖFALVI Tamás – MÉSZÁROS Márta – ÓNODI Márta: *Közgyűjteményi ismeretek.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó (Tanári Tudástár), 11–116 – *Könyvtári bevezetés, részlegesen elavult.*

PAPP István (1996): Tézisek a könyvtári törvényről. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 5(9), 20–30.

MÚZEUMOK

A hatályos ágazati törvény – a *muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről* szóló 1997. évi CXL. törvény – definíciója (42. §) szerint a *múzeum* olyan intézmény, amely kulturális javak tudományosan rendszerezett gyűjteményeit gondozza, folyamatosan gyűjti (gyarapítja), nyilvántartja, megőrzi, restaurálja, tudományosan feldolgozza, kiállításokon és más módon bemutatja (társadalmi hasznosulás). A múzeum rendelkezik a működéséhez szükséges tárgyi és anyagi feltételekkel (költségvetés, infrastruktúra), szakirányú végzettségű szakemberekkel (szakalkalmazottakkal). Az ICOM 24., 2007-ben Bécsben tartott kongresszusa az alábbi múzeumdefiníciót fogadta el: „A múzeum egy, a társadalom és annak fejlesztése szolgálatában álló stabil, nonprofit intézmény, amely nyitott a nyilvánosság számára, és oktatás, tanulás és élményszerzés céljából gyűjti, megőrzi, kutatja, közreadja és bemutatja az emberiség és környezetének tárgyi és szellemi kultúráját.”

A múzeumok azonban nagyobb kategória részét képezik, hiszen nem minden muzeális gyűjtemény, kiállítóhely képes teljesíteni a múzeumi besoroláshoz szükséges feltételeket, ezért átfogóan a *muzeális intézmény* megnevezést használjuk. A muzeális intézmény *gyűjteménye* régészeti feltárás, természettudományi feltárás, helyszíni gyűjtés, vétel, ajándékozás, öröklés, csere, átadás, saját előállítás vagy saját célú előállítás, valamint egyéb – jogszabály alapján történő – muzeális intézményi elhelyezés révén gyarapítható. Gyűjteményi anyaguk alapján beszélünk régészeti, numizmatikai, néprajzi, történeti, művészeti (képzőművészeti, iparművészeti), természettudományi, műszaki és technikatörténeti, irodalmi és színháztörténeti stb. muzeális intézményekről. Muzeális intézményt bármely jogi és természetes személy vagy törvény alapíthat. A muzeális intézménnyé nyilvánítást a kultúráért felelős miniszter által kiadott működési engedély igazolja. A működési engedélyeket a kultúráért felelős minisztérium

tartja nyilván, a benne foglaltakat a miniszter által megbízott szakfelügyelő ellenőrzi. A működési engedélyt indokolt esetben a miniszter vonja vissza.

Alapfogalmak

A muzeológia szempontjából értelmezett olyan alaptudományt, amelynek kulturális örökségi elemei gyűjteményezés tárgyát képezhetik (pl. természettudomány, művészet-történet, régészet, néprajz, történettudomány stb.) muzeológiai *szakágnak* nevezzük. A kulturális javak azon (szakág, korszak, tematika szerint) meghatározott csoportját, amelyet az adott muzeális intézmény gyűjt, gondoz, bemutat, a *gyűjtőkör* fogalmával azonosítjuk (pl. 19. századi magyar festészet). Azt a földrajzi szempontból pontosan körülhatárolt területet, amelynek határain belül az adott muzeális intézmény gyűjtési tevékenységet folytat (hat) *gyűjtőterületnek* nevezzük; ha az adott területen ezt kizárólagosan teheti, vagy legalábbis elsőbbséget élvez, *területi illetékességről* beszélünk.

A műtárgyak gyűjteménybe kerülése, a *szerzeményezés* szigorú szabályok szerint zajlik, mert a muzeális intézményben csak olyan kulturális javak lehetnek, amelyek szerepelnek valamelyik (szabályozott) nyilvántartási formában – alapnyilvántartás (gyarapodási napló, leltárkönyv, duplumnapló, szekrénykataszteri nyilvántartás), továbbá: leírókarton- és mutató-/utalókarton-rendszer, külön nyilvántartások (letéti, kölcsönvett és kölcsönadott, szakértői véleményezésre/bírálatra, restaurálásra átvett tárgyak naplói, mozgatási napló, restaurálási napló). A muzeális intézmények *múzeumi letétként* nyilvánvalóan tudományos célból, írásbeli szerződéssel csak a gyűjtőkörükbe vehető tárgyakat vehetik át, meghatározott időre (öt év) és megőrzésre.

Fontos azt is kiemelni, hogy a muzeális intézmény, múzeum nem tulajdonosa a gyűjteménynek, „csak” *vagyonkezelője*. Bár 2008 óta nincsen múzeumi *Ügyrend*, amely a múzeumi hétköznapiakat rendező szabályok, eljárásrendek, minták összessége volt, korábban évtizedekig ennek a dokumentumgyűjteménynek az alkalmazása biztosította az egységes múzeumi gyakorlatot. Jelenleg gyűjteményenként hétévente (a letéti anyag vonatkozásában háromévente) kötelező a *revízió*, a gyűjteményi anyag szabályozottan folyó felmérése: a műtárgyak meglétének és állapotának vizsgálata, az alapleltárak és külön nyilvántartások adataival való egyeztetése. Muzeális intézményekben kiemelt jelentősége van a *műtárgyvédelemnek*: a műtárgyak tisztításának (vegyszeri vagy mechanikus felületi kezelésének), konzerválásának (a tárgynak a környezet károsító hatásaival szembeni gondozásának, védelmének), restaurálásának (a tárgy kiegészítésének, helyreállításának).

A *muzeális kutatás* alatt a tudományos feldolgozást, a kutatómunkát és a publikációs tevékenységet értjük. El kell azonban választani egymástól az alapkutatást – amelynek során a műtárgyat meghatározzuk, leírjuk, értelmezzük – az alkalmazott kutatástól, amely a műtárgyat szélesebb kontextusba helyezi. A *kutathatósággal* és a *kutatószolgálat*-tal kapcsolatos kérdéseket jelenleg a *muzeális intézményekben folytatható kutatásról* szóló 47/2001. (III. 27.) kormányrendelet szabályozza. Fontos tudni, hogy a kutathatóság megtagadását indokolni kell (pl. még nem történt meg a műtárgyak nyilvántartásba vétele, a kutatás a beadó kezdeményezésére engedélyhez kötött, fennáll a feldolgozó muzeológus 5 éves „előpublikációs joga”, a műtárgy állapota rossz stb.).

A muzeális intézmények típusai

Szakág, gyűjtőkör, „profil” szerint megkülönböztethetünk régészeti, néprajzi, képző- vagy iparművészeti, történeti, műszaki stb., gyűjtőterület szerint pedig országos, vármegyei, területi (járási, városi stb.) gyűjteményeket. A tulajdonos, illetve a fenntartó szerint sorolhatjuk a gyűjteményeket az állami, az önkormányzati, az egyházi, a magán-, az alapítványi, a gazdasági társaság által fenntartott muzeális intézmények csoportjába.

A muzeális intézmények hierarchiájának felső részén helyezkednek el a *múzeumok*. A múzeumoknak öt típusa ismeretes. Az *országos múzeumok* átfogó, valamely alaptudományra (történelem, természettudományok, néprajz stb.) támaszkodó, kiemelkedő jelentőségű, művelődéstörténeti, illetve tudományos szempontból teljességre törekvő gyűjteményt gondoznak, gyűjtőterületük az egész országra kiterjed (nemzetközi egyezmények alapján az egész világra). Ezek az intézmények állami tulajdonban és fenntartásban vannak (kivétele: Budapesti Történeti Múzeum), az alapítás joga elvben eredetileg az Országgyűlésé volt (mert felsorolásukat törvény tartalmazta), ez a 2010-es évek első felében megváltozott. Az országos múzeum szakági, illetve szakhatóságot segítő feladatot végez. Vezetője főigazgató, akit a kultúráért felelős miniszter nevez ki, vagy kinevezésekor egyetértési jogot gyakorol.

Az *országos szakmúzeumok* szűkebb szakterületen, de jelentős, tudományos teljességre törekvő gyűjteményt gondoznak, gyűjtőterületük az egész országra kiterjed. Legtöbbjük alapítványi vagy állami tulajdonú és fenntartású, utóbbiakra a miniszter szakági feladatokat ruházhat. Az országos szakmúzeum vezetője igazgató, kinevezője a fenntartó szerv, amennyiben a kinevező nem a kultúráért felelős miniszter, akkor előzetesen véleményezési jogkört gyakorol.

A vármegyei hatókörű városi múzeumok gyűjtőkörében legalább öt szakág (kötelezően régészeti, továbbá művészettörténeti, néprajzi, történeti, természettudományi, irodalmi stb.) képviselt, gyűjtőterületük az adott vármegye és a vármegyében lévő megyei jogú város(ok) területe. Vezetőjük igazgató, akit a fenntartó önkormányzat közgyűlése bíz meg, a kultúráért felelős miniszter egyetértésével. A vármegyei hatókörű városi múzeum a jogszabályban meghatározott régészeti szaktevékenységeket végez, gyűjtőkörében szakmai tanácsadást folytat a muzeális intézmények szakmai együttműködése, munkájuk összehangolása, valamint az egyéb kulturális javak védelme érdekében, részt vesz a szellemi kulturális örökség védelmével kapcsolatos helyi tevékenységek koordinálásában és szakmai támogatásában, muzeológiai, múzeumpedagógiai, képzési és restaurálási szakmai-módszertani központként évente legalább kétszer módszertani műhelygyakorlatot szervez, évenként legalább egyszer helyszíni bejárás keretében felméri a vármegye területén lévő muzeális intézmények állományvédelmi helyzetét stb.

A területi múzeumok gyűjtőköre két-három szakágat ölel fel, gyűjtőterületük lehet egy település, több település vagy járás közigazgatási területe. A területi múzeum vezetője igazgató, akit a fenntartó önkormányzat képviselő-testülete vagy más szerv bíz meg, a kultúráért felelős miniszter véleményének előzetes kikérésével.

A tematikus múzeumok gyűjtőköre egy témát vagy tárgycsoportot ölel fel, gyűjtőterületük lehet akár az egész ország is. A tematikus múzeum vezetője igazgató, akit a fenntartó bíz meg, a kultúráért felelős miniszter véleményének előzetes kikérésével.

A múzeumi besorolást nem elérő intézmények (*további muzeális intézmények*) csoportjába két intézménytípust sorolunk. A *közérdekű muzeális gyűjtemény* anyaga egységes, de nem feltétlenül teljesen szaktudományos szempontok szerint gyűlt össze, folyamatosan gyarapszik, szabályos nyilvántartással, dokumentációval rendelkezik, ezért szakmuzeológust kell alkalmazni. A gyűjtemény rendezett, őrzött, de nem biztosított benne a restaurálás, de a hozzáférés igen, ezért meghatározott nyitvatartási időben látogatható és gyűjteményi anyaga kutatható. A *közérdekű muzeális kiállítóhely* jelentősebb saját gyűjteménnyel nem rendelkezik, ha van is gyűjteménye, az nem gyarapodik (zárt). Az ilyen muzeális intézményben a kulturális javakból rendezett állandó kiállítás meghatározott nyitvatartási időben tekinthető meg. Ebben az esetben csak közönségkapcsolati munkatársat kell alkalmazni. Bár a köznyelvben gyakran összezsússzik, a kiállítóhely és a galéria nem azonos, mert az utóbbinak nincs a szaktörvény által kötelezően előírt muzeális jellege.

Szakmai szervezetek

A magyar múzeumügy területén két jelentősebb szakmai szervezet működik. A *Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület* 1990-ben alapították. Az egyesület célja a múzeumok társadalmi elismertségének megőrzése és emelése. 2003 óta a névadóról, Pulszky Ferencről és Pulszky Károlyról elnevezett díjjal jutalmazza a múzeumi terület kiemelkedő szakembereit. Internetes folyóirata, a *Magyar Múzeumok Online* rendszeresen beszámol a hazai múzeumok eseményeiről, bemutatja a nemzetközi trendeket, fórumot biztosít új elképzeléseknek. A *Magyar Vidéki Múzeumok Szövetsége* 2003-ban alakult meg (eredetileg: Megyei Múzeumok Igazgatóságainak Szövetsége néven), tagjai hazai és határon túli vidéki múzeumok, így a szervezet a vidéki múzeumok legfontosabb érdekképviselői szerve. Konferenciák és vándorkiállítások, *workshopok* szervezésével igyekszik a vidéki múzeumügyet fejleszteni, a szakembereket továbbképezni.

Irodalom

- BERECZKI Ibolya – SÁGHI Ilona szerk. (2010): *Múzeumvezetési ismeretek, 1.* Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum Múzeumi Oktatási és Képzési Központ (Múzeumi Iránytű 8.) – *A múzeumvezetői tanfolyam szakanyaga.*
- BINNI, Lanfranco – PINNA, Giovanni (1986): *A múzeum. Egy kulturális gépezet története és működése a XVI. századtól napjainkig.* Ford. Pintér Judit. Budapest: Gondolat – Nemzetközi múzeumtörténeti és muzeológiai összefoglalás, a függelékben kitekintéssel a korabeli magyar múzeumi rendszerre.
- HÁMORI János szerk. (1984): *A múzeumi törvény és végrehajtási utasítása. A muzeális közgyűjtemények ügyrendi szabályzata.* Budapest: Központi Múzeumi Igazgatóság – *A korábbi múzeumi ügyrend.*
- KOREK József (1988): *A muzeológia alapjai.* Budapest: Tankönyvkiadó – *Általános, de meglehetősen elavult muzeológiai összefoglalás.*
- MÉSZÁROS Márta (2007): *Muzeológiai alapismeretek.* In KÖFALVI Tamás – MÉSZÁROS Márta – ÓNODI Márta: *Közgyűjteményi ismeretek.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó (Tanári Tudástár), 117–187 – *Frissebb, de részlegesen elavult muzeológiai összefoglalás.*

KÉP- ÉS HANGARCHÍVUMOK

A hangok vagy képek, illetve ezek összekapcsolódó – zárt egységet alkotó vagy önálló részekből zárt egységbe szerkesztett – együtteséből álló dokumentumok gyűjteményét *kép-*, illetve *hangarchívumnak* nevezzük. Ezen közgyűjtemények hatályos szabályozása

a muzeális intézmények körébe sorolja őket, bár gyűjtőkörük nyilvánvalóan különös szabályozást igényelne.

A Nemzeti Filmintézet keretei között működő *Filmarchívum* a teljesség igényével gyűjti a magyar filmtörténet során keletkezett híradó-, dokumentum-, oktató-, tudományos, riport-, propaganda-, reklám- és amatőr filmeket. Az archívum célja, hogy a nemzeti gyűjteménybe bevonjon minden, a televíziózáson kívül keletkezett magyar vagy magyar vonatkozású mozgóképfelvételt. Az 1992 óta közgyűjteményként működő archívum jelentős szakkönyvtárral és az egyes filmalkotásokhoz kapcsolódó dokumentációs gyűjteménnyel is rendelkezik.

A másik jelentős archívumot az *MTVA* működteti. Az anyag több gyűjteményrészre oszlik: a történeti kutatás szempontjából a *mozgóképtárarchívum* mellett a *rádióarchívumot* és a *sajtóarchívumot* érdemes megemlíteni.

Internetes források

Filmarchívum – NFI. Online: <https://filmarchiv.hu/hu>

MTVA Archívum. Online: <https://archivum.mtva.hu>

SEGÉDLETEK

Egy-egy történeti probléma megértésében és általában a történeti kutatásban segédletekre támaszkodhatunk. Ezek részben szakmunkák (*bibliográfiák, kézikönyvek*) vagy digitális platformok (*adatbázisok, repozitóriumok, tudományos közösségi oldalak*), illetve az újabb tudományos eredményeket közlő *szakfolyóiratok*. Mindegyik abban segít, hogy egy téma szakirodalmát megismerjük, és feltárjuk annak érdekében, hogy a számunkra fontos történeti forrásokat értelmezni tudjuk. A történettudományban a források mellett tehát a segédletekre vagyunk utalva.

BIBLIOGRÁFIÁK

A tudományos munka elképzelhetetlen hivatkozások, az egyes megállapítások „alá-dokumentálása” nélkül. Tanulmányok és könyvek végén illendő legalább a felhasznált és/vagy hivatkozott forrásokat és szakirodalmat feltüntetni, de az összeállítás ennél akár bővebb is lehet („további irodalom”). Az irodalomjegyzék színvonala a szerzőt minősíti, és legalább olyan súllyal esik latba, mint az eredeti mondanivalót közlő

főszöveg. Az ilyen jegyzékek *bibliográfiai tételek*ből állnak, amelyeket szabályszerűen kell elkészíteni. A bibliográfia összeállításával a szerző egyúttal a korábbi szerzők munkásságát is értékeli, hiszen egyes művek szerepeltetése rávilágít azok „megkerülhetetlen” voltára, egyszóval ami a téma szempontjából „fontos”, annak szerepelnie kell. Ezek alapvetően *elsőfokú bibliográfiák*, de a tudományos munkához szükségesek az ún. *másodfokú bibliográfiák* is, amelyek már maguk is bibliográfiákat dolgoznak fel. Ilyen másodfokú bibliográfia magyar vonatkozásban Gulyás Pál bibliográfiai kézikönyve.

A bibliográfiai leírás

Ha irodalomjegyzéket állítunk össze, vagy jegyzeteket készítünk, akkor az azokban szereplő művek adatait az azonosíthatóság érdekében pontosan meg kell adnunk, azaz bibliográfiai leírást kell készítenünk. Az így létrejött *bibliográfiai tétel*nek – könyvek esetében, ha a kiadvány egészére hivatkozunk – öt alapadatot kell (illik) tartalmaznia: *a szerző neve, a könyv címe, a kiadó neve, a megjelenés helye és a megjelenés éve* (*egyszerűsített bibliográfiai leírás*); a kiadó szerepeltetése esetleg elmaradhat. Fontos, hogy a szerző(k) nevénél nem szerepelhet a tudományos fokozat (pl. dr.) és nemesi rang (pl. gróf) sem. Háromnál több szerző esetében célszerű a szerzők helyett inkább a szerkesztőt megadni. A művek alcímét mindig fel kell tüntetni, mert az alcím a cím részének számít. A megjelenés évét a forrásban szereplő adat alapján, de mindig arab számmal kell feltüntetni. A kiadó neve után szereplő „Kiadó” megjelölés elhagyható, de ha a kiadó nyomdaként szerepel, ezt már nem lehet mellőzni, tehát az Európa és az Európa Kiadó megnevezés egyaránt helyes, de: Athenaeum Nyomda, és nem pusztán Athenaeum. A *részletes bibliográfiai leírás*ban a kiadvány egészének *terjedelmét* a p. = *pagina* / *page* vagy o. = *oldal* rövidítéssel jelölhetjük: pl. 252 p. vagy 252 o. Többkötetes művek esetében értelemszerűen fel kell tüntetni a *kötetszámot*, valamint többedik kiadás esetén a *kiadásszámot*. A kiadást mindig sorszámnévvel adjuk meg: pl. harmadik kiadás, 3. kiad., 3rd ed., 3. jav., bőv. kiad. A kiadást szokás jelölni a megjelenés évéhez kapcsolt indexszámmal is: pl. 1979², 2005³. A *sorozat* címét, számát kerek zárójelben (...) kell feltüntetni, de értelemszerűen a sorozatszerkesztő neve nem szerepelhet a bibliográfiai leírásban. Amennyiben egy-egy adat nem szerepel a kiadványban, a hely hiányára a h. n. (hely nélkül), esetleg az s. l. (*sine loco*), a kiadó hiányára a k. n. (kiadó nélkül) esetleg az s. n. (*sine nomine*) és a megjelenés évének hiányára az é. n. (az év nélkül) esetleg az s. a. (*sine anno*) rövidítéssel utalunk. Amennyiben egy adat nem a címdalon, de a könyvben másutt szerepel, kerek zárójelben (...), ha viszont

más – tehát a kiadványon kívüli – forrásból derítettük ki, szögletes zárójelben [...] kell megadni. A megjelenés helyét a mű eredeti nyelvén, alanyesetben kell közölni.

Az esetek jelentős részében azonban nem egy kiadvány egészére, hanem csak egy részére kell hivatkoznunk. Tanulmányköteteknél a tanulmány *szerzőjét és címét*, majd az *In* szócska (korábban: =) után a *befoglaló mű adatait* (cím, szerkesztő, kiadó, megjelenés helye és ideje), valamint a *terjedelmet* kell feltüntetni. Periodikumoknál a cikk *szerzőjét, címét, a folyóirat címét, évét, évfolyamát, számát* és a cikk *terjedelmét* szükséges megadni. Tanulmányokra, cikkekre stb. történő hivatkozásban terjedelmként a tanulmány vagy a cikk első és utolsó oldala szerepel: p. 18–32. (esetleg: pp. 18–32.) vagy 18–32. o.

Egyszerűs mű

GYURGYÁK János (2019): *A tudományos írás alapjai. Útmutató szemináriumi és tudományos diákköri értekezést, szakdolgozatot és disszertációt íróknak*. Budapest: Osiris. 206 p.

Többszerzős mű

KÁLLAY István szerk. (1986): *A történelem segédtudományai*. Második, bővített kiadás. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (A Történelem Segédtudományai Tanszék kiadványai), 346 p.

Tanulmány többszerzős tanulmánykötetből

BORSODI Csaba (1998): Irattan. In BERTÉNYI Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest: Pannonica–Osiris (A történettudomány kézikönyve I.), 194–215.

Folyóiratcikkek

LEDERER Emma (1923): Régi magyar űrmértékek. *Századok*, 57(1–6), 123–157; 57(7–10), 305–326.

A bibliográfiák típusai

A *bibliográfia* vagy *könyvészet* könyvek, tanulmányok, cikkek, recenziók stb., azaz bibliográfiai tételek leírását tartalmazó segédlet, amely egy témakör – lehetőleg – teljes irodalmát tárja fel és adja közre. Sajátos válfaja a tudományos művek végén található *irodalomjegyzék*. A feldolgozás tartalma, szintje, módszere alapján többfajta bibliográfiatípust különíthetünk el. A bibliográfia lehet *teljes* (a teljesség igényével készült) vagy *válogató*. Az *általános bibliográfia* minden tudományterületre kiterjed,

míg a *szakbibliográfia* adott tudományterület teljes irodalmát gyűjti össze. A gyűjtőkör alapján a bibliográfia lehet *egyetemes* vagy *nemzeti*, a feldolgozott művek megjelenési ideje alapján *retrospektív* (visszatekintő) vagy *kurrens* (egyidejű megjelenésű műveket feldolgozó).

Műfaji tekintetben ötfajta bibliográfiát különböztethetünk meg. A *bibliográfiai esszé* Magyarországon kevésbé alkalmazott, ugyanakkor kifejezetten olvasóbarát műfaj, amelyben az egyes bibliográfiai tételek a szövegbe ágyazottan jelennek meg. Az esszé műfaja lehetővé teszi, hogy az érintett téma szakirodalmát a szerző értékelő és értelmező megjegyzésekkel kísérve mutassa be, ezzel együtt lehetséges az egyes szerzők jellemzése, kutatási eredményeik felvázolása. Ez a bibliográfia-típus kifejezetten alkalmas kutatástörténeti összefoglalások elkészítésére. Az *analitikus bibliográfia* külön dolgozza fel a gyűjteményes kötetek, periodikumok tanulmányait, cikkeit, esetleg recenzióit. A *repertórium* is ebbe a típusba tartozik, de ebben az esetben egy periodikum összes évfolyamát vagy egy korszakát dolgozzák fel. A leggyakrabban a *lajstromzó bibliográfia*val találkozunk, amelyben felsorolásszerűen szerepelnek az egyes művek egyszerűsített vagy részletes bibliográfiai leírással. A listaszerű könyvészetnél jóval használhatóbb a magyarázó szöveggel ellátott *annotált bibliográfia*. Ez a típus lehet leíró vagy értékelő, tehát a pusztán ismertetésen túl kritikai észrevételeket is tartalmazó. Ez utóbbi és a bibliográfiai esszé közötti köztes műfaj a *kalauzjellegű bibliográfia*, amely folyamatos szövegben közli az egyes, válogatott bibliográfiai tételeket, azonban az esszénél jóval kevesebb szöveget közöl. Ennél a típusnál a válogatás egyúttal értékelés is a bibliográfia összeállítója részéről.

Formai tekintetben a *sorszámozott bibliográfia* szövegközi, sorszámozott jegyzetekben rendszerezi az egyes bibliográfiai tételeket, míg az *alfabetikus bibliográfia* a szerzők nevének kezdőbetűje szerint (azonos szerző több munkáját a megjelenés éve alapján) sorolja be. A *kronologikus bibliográfia* az egyes műveket időrendben, a megjelenés éve szerint tartalmazza, míg az *évszámkiemelő bibliográfia* tételei a szerzők neve szerint, de rögtön a megjelenés évének kiemelésével jelennek meg. A *rendszerező bibliográfia* egyrészt forrástípusok, másrészt tartalmi egységek – szakrend – szerint rendszerezi az egyes tételeket, de a nagyobb egységeken belül már alfabetikus besorolást alkalmaz.

Magyar történeti szakbibliográfiák

Az első, aki komolyan felvetette egy történeti szakbibliográfia készítésének ötletét, Kovachich Márton György volt; javaslatát Kovachich József Miklóssal közösen

készítette el (1814). Majd száz év elteltével végül a Magyar Tudományos Akadémia szintén tervbe vette egy összefoglaló történeti bibliográfia elkészítését (1912). Ezen javaslatok alapvetően retrospektív bibliográfiák összeállítására irányultak, de a 20. század első felében már a kurrens szakbibliográfiák szükségességét is felismerték. Az első retrospektív összeállítás végül *Bartonic Emma* forráskiadásokról készített bibliográfiája lett (1929), de a teljesség igényével csak a második világháború után készítette el *I. Tóth Zoltán* az 1827–1867 közti időszak történeti irodalmának bibliográfiáját (1950–1959). Vele párhuzamosan *Kosáry Domokos* állította össze a forrásokba és a szakirodalomba egyaránt bevezetesként szolgáló nagy retrospektív, magyar történeti szakbibliográfiát (1951–1958). Az utolsó retrospektív bibliográfia, amely *Niederhauser Emil* vezetésével készült, az 1945–1968 közötti magyar történeti irodalomból válogat (1971). 1956 és 1984 között a kurrens történeti bibliográfia évről évre a *Századokban* jelent meg, tematikus-kronologikus bontásban adták közre az előző év vagy félév történeti irodalmának bibliográfiai tételeit. 1985 és 1993 között viszont önálló kötetekben jelent meg, majd az anyaggyűjtés megszakadt. Az *MTA BTK Történettudományi Intézet*ben a 2010-es években néhány fős témacsoport alakult, amelynek feladata visszamenőleg elkészíteni az 1994-től eltelt időszak történeti bibliográfiáját, és éves bontásban közzétenni azt az intézet honlapján. Eddig ilyen közzététel nem történt.

A történeti kutatás szempontjából fontos általános bibliográfiák

A *Magyar Nemzeti Bibliográfia* (MNB) 1946-tól jelenik meg az Országos Széchényi Könyvtár egyik legfontosabb központi szolgáltatásaként. Az elmúlt több mint 75 év alatt a bibliográfiában feldolgozott, hungarikakörbe tartozó kiadványfajták köre fokozatosan bővült, az előállítás módja is sokat változott: a nyomtatott kiadványt fokozatosan kiszorította az elektronikus formában való megjelenés. 1961-től 2001-ig a nyomtatott kurrens Magyar Nemzeti Bibliográfia rendszerébe tartozó kiadványok vették számba a különféle dokumentumtípusokat. 2002-től e-folyóiratként érhető el az MNB kurrens anyaga. A folyóirat öt ágazatban készül: *Könyvek Bibliográfiája* (félhavonként), *Új Periodikumok* (negyedévenként), *Kartográfiai Dokumentumok* (negyedévenként), *Zeneművek: Kották* (negyedévenként), *Zeneművek: Hangfelvételek* (negyedévenként). Az MNB számba veszi az eredetileg nyomtatott, de már digitalizált formában interneten is elérhető, valamint az e-folyóiratként közreadott dokumentumokat és az adatbázisokat is.

A Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) sokcélú nemzeti bibliográfiai adatbázis, működését a *Magyar Tudományos Akadémiáról* szóló 1994. évi XL. törvény 3. § (1) bekezdés o) pontja alapozza meg. Előzménye a formalizált adatszolgáltatásra épülő és a kutatók értékeléséhez (MTA-doktori cím, MTA-tagválasztás) 2003-tól használt Köztisztviselési Publikációs Adattár (KPA) volt. Az MTMT a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének határozata alapján 2009-ben kezdte meg működését a hazai tudományos kutatás eredményeinek hiteles nyilvántartására és bemutatására: feladata tehát a tudományos teljesítmény mérése. Az adatbázisba ellenőrzött módon tölthetők fel a részt vevő intézmények kutatóinak tudományos munkásságát és teljesítményét jellemző adatok. Mivel a kutatási eredmények közlésének egyik formája a tudományos publikáció, ennek a nyilvántartásba történő felvétele alapján értékelhető az adott kutató tevékenysége. A publikációk osztályozásán túl nagy jelentősége van az egyes publikációkra érkezett idézéseknek, hivatkozásoknak, amelyeket szintén lehet rögzíteni a rendszerben. Az idézettség a kutatói tevékenység, eredményesség legfontosabb mutatója. Az MTMT elsősorban maguknak a szerzőknek fontos, de tájékoztatást ad a tudományos közvélemény számára is, és nagy segítséget nyújt a szerzőt minősítő bírálók, előterjesztők és bizottságok részére.

Irodalom

- GULYÁS Pál (1984): *A bibliográfia kézikönyve. A legfontosabb bibliográfiai segédkönyvek*. Budapest: Könyvértékesítő Vállalat – *Másodfokú bibliográfia*.
- GYURGYÁK János (2018): A részletes bibliográfiai leírás. In GYURGYÁK János: *Szerzők és szerkesztők kézikönyve*. Harmadik kiadás. Budapest: Osiris, 155–181.

Magyar történeti bibliográfiák

- BARTONIEK Emma (1929): *Magyar történeti forráskiadványok*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat (A magyar Történettudomány Kézikönyve 1.3.) – *Retrospektív szakbibliográfia (rendszerező; forráskiadásokról)*.
- I. TÓTH Zoltán et al. (1950–1959): *Magyar történeti bibliográfia (1825–1867), I–IV*. Budapest: Akadémiai – *Retrospektív szakbibliográfia (rendszerező; a magyar történelem hazai és nemzetközi szakirodalmáról)*.
- KOSÁRY Domokos (1951–1958): *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, I–III*. Budapest: Köznevelési Kiadóvállalat – MTA Történettudományi Intézete – Művelt Nép – Bibliotheca – *Retrospektív szakbibliográfia (kalauzjellegű; elbeszélő forrásokról, forráskiadásokról, válogatott szakirodalomról)*.

- KOSÁRY Domokos et al. (2000–2015): *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába, I/1–4*. Budapest: Osiris – MTA BTK Történettudományi Intézet – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – *Retrospektív szakbibliográfia (kalauzjellegű; könyvtárakról, bibliográfiákról, levéltári forrásokról és forráskiadásokról)*.
- NIEDERHAUSER Emil et al. (1971): *A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája, 1945–1968*. Budapest: Akadémiai – *Retrospektív szakbibliográfia (annotált; forráskiadásokról és feldolgozásokról)*.
- ROZSNYÓI Ágnes et al. (1987–1995): *Történeti bibliográfia, 1985–1993*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete – História – *Kurrens szakbibliográfia (rendszerező; a Magyarországon megjelent történeti tárgyú munkákról)*.

Magyar általános bibliográfiák honlapja

Magyar Nemzeti Bibliográfia. Online: <https://mnb.oszk.hu>

Magyar Tudományos Művek Tára. Online: <https://mtmt.hu>

KÉZIKÖNYVEK – KIINDULÁSKÉNT

A történeti kutatás kezdőlépéseinél, kiindulásként, vagy csak ha utána szeretnénk nézni valaminek, érdemes a nagy történeti szintézisek köteteit felütni. Az elmúlt több mint száz év során Magyarország történetéről több meghatározó alapmunka is napvilágot látott. Természetesen ezek mind az adott korszak, azaz megjelenésük idejének történelemszemléletét képviselik. A millennium idején készült az első monumentális összefoglalás *Szilágyi Sándor* szerkesztésében. Ezt követte *Hóman Bálint* és *Szekfü Gyula* nagy hatású szellemtörténeti műve a két világháború közti időszakban. A marxista történetírás időszakának végén jelent meg a „tízkötetes” összefoglalás nyolc kötete. Az alábbi szakirodalmi összeállításban igyekeztem a legfontosabb alapműveket kiválogatni, amelyek bármely esetben jó kiindulásul szolgálhatnak egy-egy történeti probléma megértéséhez, szélesebb kontextusba helyezéséhez. Hasonló céllal válogattam össze néhány alapművet az egyes történettudományi ágazatokból is.

Összefoglalások Magyarország történetéről

GLATZ Ferenc szerk. (1990): *Magyarok Európában, I–IV*. Budapest: Háttér – *Az eredetileg négy kötetesre tervezett műből az utolsó, 1867 utáni kötet nem jelent meg*.

- HECKENAST Gusztáv et al. (1953): *A magyar nép története. Rövid áttekintés*. Harmadik kiadás. Budapest: Művelt Nép.
- HÓMAN Bálint – SZEKFI Gyula (1928–1934): *Magyar történet, I–VIII*. Első kiadás. Budapest: Egyetemi Nyomda (az 1935-ös, második, teljes, bővített kiadás reprintje: Budapest: Maecenas, 1990) – *Máig meghatározó szellemtörténeti alapmű Magyarország történetéről*.
- MOLNÁR Erik szerk. (1964): *Magyarország története, I–II*. Budapest: Gondolat.
- PACH Zsigmond Pál szerk. (1976–1989): *Magyarország története, I–X*. Budapest: Akadémiai – *Végül nyolc kötet jelent meg, de a megjelent kötetekből esetenként több kiadás is*.
- SZILÁGYI Sándor szerk. (1895–1898): *A magyar nemzet története, I–X*. Budapest: Athenaeum (reprint: Budapest: Kassák, 1994) – *A millennium idején született nagy történeti összefoglalás*.
- UNGER Mátyás – SZABOLCS Ottó (1979): *Magyarország története. Rövid áttekintés*. Negyedik kiadás. Budapest: Gondolat.

Fontosabb kézikönyvek történettudományi ágazatok szerint

- BORUS József – TÓTH Sándor szerk. (1985): *Magyarország hadtörténete, I–II*. Második, javított kiadás. Budapest: Zrínyi Katonai – *Magyar hadtörténet*.
- DOMANOVSKY Sándor szerk. (1939): *Magyar művelődéstörténet, 1–5*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat (reprint: Szekszárd: Babits Magyar-Amerikai, 1990) – *Általános, részletes, de sok tekintetben meghaladt művelődéstörténeti összefoglalás*.
- ECKHART Ferenc (1946): *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest: Politzer (reprint: Budapest: Osiris [Millenniumi Magyar Történelem – Historikusok], 2000) – *Alkotmány- és jogtörténeti összefoglalás*.
- HERMANN Egyed (1982): *A katolikus egyház története Magyarországon*. Második, javított kiadás. München: Aurora Könyvek (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae 1.) – *Részen elavult katolikus egyháztörténeti összefoglalás*.
- KOMORÓCZY Géza (2012): *A zsidók története Magyarországon, I–II*. Pozsony: Kalligram (Hungaria Judaica 26–27.) – *A magyar zsidóság történetének modern összefoglalása*.
- KÓSA László szerk. (1998): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest: Osiris (Osiris Tankönyvek) – *Általános művelődéstörténeti összefoglalás*.
- MEZEY Barna szerk. (2007): *Magyar jogtörténet*. Budapest: Osiris (Osiris Tankönyvek) – *Jogtörténeti összefoglalás*.
- MEZEY Barna – GOSZTONYI Gergely szerk. (2020): *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest: Osiris (Osiris Tankönyvek) – *Új alkotmánytörténeti összefoglalás*.
- SZÁNTÓ Konrád (1983–1987): *A katolikus egyház története, I–III*. Budapest: Ecclesia – *Katolikus egyháztörténeti összefoglalás (egyetemes és magyar)*.

ADATBÁZISOK, REPOZITÓRIUMOK, TUDOMÁNYOS KÖZÖSSÉGI OLDALAK

A technológiai fejlődésnek köszönhetően a 21. században a tudományos kutató munkáját a hagyományos segédletek mellett újfajta, számítógép- és világháló-alapú adatraktározó és adatközlő formák segítik. Mindezek révén sokkal gyorsabban juthatunk a keresett adatokhoz, közleményekhez vagy ismerhetünk meg az adott témával foglalkozó kutatókat. Általuk a fizikai távolságokat és egyéb adottságokat legyőzve nagy virtuális könyvtárban kutakodhatunk, és a kutatói közösség részévé válhatunk.

Folyóirat-adatbázisok

Magyarországon három jelentősebb *folyóirat-adatbázis* működik. Ezek lényegében az egyes folyóiratokban (pontosabban: periodikumokban) eredetileg papíralapon megjelent (de az internet változásai miatt most már online formában is közzétett) tanulmányok, cikkek bibliográfiai adatait, valamint a szerzői jogi előírásokra figyelemmel azok teljes szövegét teszik közzé digitalizált formában. Egyes esetekben az adatbázisok már túlnőttek a periodikumok keretein, és más könyvtári dokumentumokat is közzétesznek.

A *Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa (MATARKA)* 2002-ben jött létre a Miskolci Egyetem, Könyvtár, Levéltár és Múzeum közreműködésével. A célja a túlnyomórészt Magyarországon megjelenő tudományos és szakmai folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshetőségét és böngészését lehetővé tevő, bárki számára térítésmentesen elérhető országos szolgáltatás biztosítása. Az adatbázis alapfunkcióin túl a rendszer használatával el lehet jutni a feldolgozott folyóiratok honlapjára, hozzáférést lehet kapni a cikkek teljes szövegéhez, ha azok szabadon elérhetők az interneten. A feldolgozott folyóiratok száma 1800 felett van és a cikkek 30%-ának a teljes szövegéhez lehet hozzáférni.

Az *Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis (EPA)* a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK) kezdeményezésére jött létre, célja a magyar vonatkozású elektronikus időszaki kiadványok könyvtári igényű nyilvántartása, illetve egyes folyóiratok archiválása. A szolgáltatás célja az elektronikus időszaki kiadványok katalógusának működtetése. A MEK keretei között az 1990-es évek közepén kezdődött meg a weben elérhető elektronikus időszaki kiadványok nyilvántartása. Mivel az elektronikus periodikumok hosszabb távon való szolgáltatása az interneten nem biztosított, 2001-ben a MEK az Országos Széchényi Könyvtár keretében a szerkesztőségekkel kölcsönös

együttműködési megállapodásokat kötve elkezdte a világhálón nyilvánosan megtalálható magyar periodikumok összegyűjtését, archiválását és nyilvános szolgáltatását. Az „Elektronikus Periodika Archívum” fejlesztése 2003-ban kezdődött, 2004-ben nyílt meg a nyilvánosság előtt a bibliográfiai adatbázis, amely az EPA által archivált tételek mellett leírja a világhálón hozzáférhető, valamint offline módon (CD-n vagy DVD-n) megjelent magyar vagy magyar vonatkozású elektronikus időszaki kiadványokat is.

Az Arcanum Adatbázis Kiadó, Magyarország vezető tartalomszolgáltatója, 1989-ben kezdte meg működését. A cég kulturális tartalmak nagy tömegű digitalizálásával, adatbázisokba rendezésével és publikálásával foglalkozik: 30 év alatt 30 millió oldalt digitalizált és publikált. A folyamatosan bővülő adatbázisban – *Arcanum Digitális Tudománytár (ADT)* – a tudományos és szakfolyóiratok, a heti- és napilapok, valamint a lexikonok és a tematikus könyvgyűjtemények legjava áll rendelkezésre. A dokumentumok minden szava, kifejezése, személy- és helységneve kereshető. A keresés díjtan, de az egyes dokumentumok megjelenítése előfizetéssel lehetséges.

Könyvtári adatbázisok

Viszonylag hamar megfogalmazódott az igény a könyvtári dokumentumok szabályozott, könyvtári rendben és bibliográfiai leírással ellátott módon, adatbázisba rendezésére és interneten történő közzétételére. A történeti kutatás vonatkozásában két *könyvtári adatbázis* használata ajánlatos.

A *Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK)* 1994-ben jött létre, 1999-től az Országos Széchényi Könyvtárban működik. A MEK-ben csak magyar nyelvű vagy magyar, illetve közép-európai vonatkozású, tudományos, oktatási vagy kulturális célokra használható dokumentumok kapnak helyet: elsősorban szöveges művek, kisebb részben pedig térképek és kották. Gyűjtik továbbá az elektronikus újságokat és folyóiratokat, valamint egyéb, könyvtári szempontból érdekes információforrások, szolgáltatások és dokumentumok címeit is. A letölthető dokumentumok száma már több mint 20 ezer.

A *Hungaricana* közgyűjteményi portál elsődleges célja a nemzeti gyűjteményekben közös múltunkról fellelhető rengeteg kultúrkincs, történeti dokumentum mindenki számára hozzáférhetővé tétele. A szolgáltatás révén valósul meg a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) által támogatott közgyűjteményi digitalizálások eredményeinek bemutatása, közzététele. A Hungaricana létrejöttével egységesültek az NKA különböző kollégiumaiban folyó digitalizálások: a Múzeumi Könyvtár, a Magyar Levéltári Kiadványok adatbázisa, könyvtárak által digitalizált anyagok (helyi lapok, iskolai

értésítők, lakcímjegyzékek, evangélikus kiadványok) stb. Az így létrejött Közgyűjteményi Könyvtár intézménytípustól függetlenül, egységes felületen teszi hozzáférhetővé a digitális anyagokat. A Hungaricana megrendelője az Országgyűlési Könyvtár, üzemeltetője a Petőfi Irodalmi Múzeum, levéltári területen Budapest Főváros Levéltára koordinálja a munkálatokat, a portál kivitelezője pedig az Arcanum Adatbázis Kft.

Repozitóriumok

A tudományos intézmények manapság már nagy gondot fordítanak arra, hogy a kerekeik között és/vagy támogatásukkal létrejött tudományos publikációkat – elsősorban tudománymetriai, illetve teljesítménymérési okokból – dokumentumszervereken (*repozitórium*) digitálisan archiválják, és bárki számára hozzáférhetővé tegyék. Magyarországon – a történettudomány szempontjából – két jelentősebb repozitórium jött létre.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) felkérésére állított fel repozitóriumot az OTKA-támogatással készült hazai szakkikkek és kutatási jelentések tárolására (Repository of the Academy's Library: *REAL*). A kutatók szabadon választhatják meg, hogyan teszik elérhetővé munkájukat: szabad hozzáférést biztosító folyóiratokban vagy a REAL-ban, de választhatnak tudományági vagy intézményi repozitóriumot is. A REAL-ban saját webes felületen lehet keresni, de a benne elhelyezett tanulmányok további hazai, európai vagy globális szakmai keresőrendszereken, továbbá az MTMT-n keresztül is elérhetők. A REAL több gyűjteményt is tartalmaz, így megtalálhatóak benne kandidátusi és nagydoktori értekezések, könyvek és képdokumentumok is.

Az *Eötvös Loránd Tudományegyetem Digitális Intézményi Tudástára (EDIT)* az egyetemen létrehozott dokumentumok tárhelye, archívuma. A kategóriákon (pl. publikációk, folyóiratok, kiadványok, TDK-/OTDK-dolgozatok, szakdolgozatok, disszertációk, oktatási anyagok stb.) belül gyűjteményekben lehet keresni, böngészni.

Tudományos közösségi oldalak

A *tudományos közösségi oldalak* elsődleges célja a tudományos kutatók hálózatépítése, bibliográfia- és hivatkozáskézelése, másrészt egyes publikációik közzététele és/vagy hozzáférhetőségének, valamint kereshetőségének elősegítése. Az alábbiakban a három legelterjedtebb használatú közösségi oldalt fogjuk megismerni.

Az *Academia.edu* amerikai, profitorientált, tudományos, kutatók és egyetemi oktatók számára üzemeltetett közösségi oldal. Az oldal nyilvános működését 2008-ban kezdte meg tudományos folyóiratcikkek ingyenes és nyílt táráként. Hozzá kell tenni, hogy ebben az esetben nem akkreditált felsőoktatási intézményről van szó, ezért a jelenlegi (2001 óta érvényes) amerikai szabályok szerint nem használhatná „*edu*” internetes tartománynevet (*domain*); mivel a nevet azonban 1999-ben jegyezték be, ez névhasználatát nem érinti. Bár alapszolgáltatásai ingyenesek, 2016-ban új prémiumfunkciókat vezetett be, amelyek magukban foglalják a feltöltött művekkel és a felhasználók szakmai teljesítményével kapcsolatos adatok elemzését.

A *Google Tudós* (eredetileg Google Scholar) a Google 2004 óta működő tudományos keresője, amely különféle tudományos publikációk között keres. A keresések a publikációk teljes szövegében történnek, szűkíthetők szerző, év vagy megjelenési hely alapján. A találatoknál a kereső megjeleníti a cím és az esetleges online elérhetőség mellett azt is, hogy milyen más tudományos munkák hivatkoznak rá, és milyen könyvtárakban található meg. Hátránya, hogy számos, papíralapú hagyományos szakirodalmat értelemszerűen nem figyel. Az alapszolgáltatásokat regisztráció nélkül is igénybe lehet venni, de mód van kutatói oldalak regisztrálására is.

A Nagy-Britanniában üzemeltetett *Mendeley* szintén hálózatépítési, hivatkozás-kezelési és bibliográfiaépítési szolgáltatást nyújt kutatók számára. A 2007-ben alapított, 2008-ban *startup*vállalkozásként beindított rendszert 2013-ban felvásárolta az *Elsevier* tudományos kiadó, ez akkor számos vitát váltott ki a tudományos közösségben. A *Mendeley* szolgáltatásai dinamikusan fejlődnek.

Folyóirat-adatbázisok

MATARKA. Online: <https://matarka.hu>

EPA. Online: <https://epa.oszk.hu>

Arcanum (ADT). Online: www.arcanum.com/hu/adt

Könyvtári adatbázisok

MEK. Online: <https://mek.oszk.hu>

Hungaricana. Online: <https://hungaricana.hu/hu>

Repozitóriumok

REAL. Online: https://konyvtar.mta.hu/index.php?name=v_5_5

EDIT. Online: <https://edit.elte.hu/xmlui>

Tudományos közösségi oldalak

Academia.edu. Online: www.academia.edu

Google Tudós. Online: <https://scholar.google.com>

Mendeley. Online: www.mendeley.com

Irodalom

HOLL András (2017): Közösségi média a tudomány világában. Reflexiók Koltay Tibor cikkeire.

Magyar Tudomány, 178(11), 1486–1489. Online: <https://doi.org/10.1556/2065.178.2017.11.15>

KOLTAY Tibor (2014): A tudomány és az új média viszonyáról. *Magyar Tudomány*, 175(3), 345–349.

KOLTAY Tibor (2017): A kutatóknak szánt közösségi médiáról. *Magyar Tudomány*, 178(10), 1303–1310. Online: <https://doi.org/10.1556/2065.178.2017.10.14>

A LEGFONTOSABB MAGYAR TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK

A *folyóirat* évfolyamokra tagolt, szabályos időközönként megjelenő, tanulmányokat, közleményeket, könyvismertetőket, beszámolókat, nekrológokat stb. közlő tudományos, művészeti vagy irodalmi *időszaki kiadvány*. Természetesen a folyóirat a történettudomány számára jelentőséggel bíró időszaki kiadványoknak csak az egyik típusa, hiszen a különböző, egy-egy szakterület, tudományos testület vagy intézmény szaktudományos eredményeiről általában évente beszámoló *évkönyvek*, az akadémiai és felsőoktatási intézmények keretei között készült tudományos közleményeket közlő *acták* és a különböző konferenciákon elhangzott előadások írott változatát tartalmazó *konferenciakiadványok* szintén fontos, tudományosan értékelhető közlési formák.

A folyóiratokkal kapcsolatos alapfogalmak

A szabályos vagy szabálytalan megjelenésű, papíralapú vagy elektronikus (digitális, online) időszaki kiadványok *ISSN* (International Standard Serial Number) számmal, nemzetközi azonosítóval rendelkeznek. Az időszaki kiadványok a befejezettség szándéka nélkül indulnak, és megjelenésük időtartamát előre nem határozzák meg, így a könyvek esetében alkalmazott *ISBN* (International Standard Book Number) az azonosításukra nem felelt volna meg. Ezért számukra külön azonosítási rendszert dolgoztak ki.

A *külön(le)nyomat* időszak kiadványban vagy tanulmánykötetben megjelent közleménynek az eredeti szedésről a befoglaló mű példányszámánál kisebb példányszámban készített, önállóan kiadott lenyomata, gyakran külön címlappal látják el. Szakfolyóiratok, tanulmánykötetek esetében ez sokáig szinte kötelező volt, manapság inkább csak a nyomdai pdf-ből előállított digitális változatot szokás a szerző rendelkezésére bocsátani.

A *lektorált folyóirat*ban megjelent tanulmányokat és közleményeket a megjelenés előtt független lektorok véleményezték. A lektorálás növeli a folyóirat megbízhatóságát, tudományos értékét, ilyen folyóiratban publikálni tudománymetriai szempontból jócskán többet ér, mint nem lektorált folyóiratban.

A hatásmutató vagy hatástényező (*impaktfaktor*) az adott évben kapott átlagos idézettség adott folyóirat előző két évi cikkeire, kiszámítása az alábbi képlettel történik: $IF = \text{hivatkozások (adott év)} / \text{cikkek (1. év)} + \text{cikkek (2. év)}$. Az impaktfaktor használata abból a feltevésből indul ki, hogy ha egy cikk új és jelentős eredményeket tartalmaz, akkor arra sok hivatkozás érkezik, ezzel tehát a tudományos teljesítmény hatását tesszük mérhetővé.

Az online, digitális, nyílt elérhetőségű (*Open Access*) dokumentumok ingyenesen letölthetők, másolhatók, megoszthatók stb. az eredeti forrás feltüntetésével. Ma már elvárás a tudományos folyóiratok esetében az online vagy digitális, lehetőség szerint nyílt elérhetőségű közzététel. A nyílt hozzáférésű közzététel lényegét a 2002-es Budapesti Nyílt Hozzáférés Kezdeményezés (Budapest Open Access Initiative) nyomán a 2003-as *Berlini Nyilatkozat* fogalmazta meg: „*A nyílt elérhetőség valójában akkor valósítható meg, ha a tudományos ismeretek minden egyes szerzője és a kulturális örökség minden egyes birtokosa ennek aktív elkötelezettje. A nyílt hozzáférésű publikációk körébe eredeti tudományos kutatási eredmények, nyers adatok, metaadatok, forrásanyagok, festészeti és grafikai anyagok digitális ábrázolásai, multimédiás tudományos anyagok tartoznak.*”

Történeti folyóiratok

A történeti kutatások legfrissebb eredményeiről rendszerint a szakfolyóiratok tájékoztatnak. Ezekben lektorált tanulmányok, közlemények jelennek meg, így méltán várhatjuk egy-egy téma megalapozott feldolgozását. Külön nem mutatjuk be őket, de a tájékozódás elősegítése érdekében itt célszerű megemlíteni, hogy több, a nagyközönségnek szánt, magyar nyelvű, papíralapú és/vagy online *történeti ismeretterjesztő folyóirat* (*Historia*, *Rubicon*, *BBC History*, *Múltkor*, *ujkor.hu*) is megjelenik (illetve jelent

meg a közelmúltban). Az egyes lapszámok egy-egy téma kezdeti megismeréséhez haszonnal forgathatóak, hiszen az ezekben megjelent cikkeket rendszerint a szakma meghatározó képviselői jegyzik. Az alábbiakban a történettudomány néhány meghatározó és mérvadó *szaktudományos folyóiratának* rövid ismertetésére kerül sor.

A *Századok* a Magyar Történelmi Társulat folyóirata, 1867 óta jelenik meg. A periodikum a történész közélet központi orgánuma, minden páros hónap közepén jelenik meg. A *Századok* 1975-ig terjedő repertóriumát 1987-ben adták ki.

A *Történelmi Szemle* 1958-tól a HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat BTK Történettudományi Intézet gondozásában jelenik meg negyedévente. Elsősorban az újkori és a modern történelemmel kapcsolatos, illetve középkori tematikájú írásokat tartalmaz magyar és külföldi szerzőktől. A folyóiratnak két repertóriuma is megjelent, 1988-ban és 2001-ben.

Az *Aetas* történettudományi folyóiratot 1985-ben alapították Szegeden. Évente négy tematikus száma jelenik meg, amelyekben történeti tárgyú (politika-, gazdaság-, társadalom-, kultúr- és esztörténet) tanulmányokat, forráskiadásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közölnek.

A *Levéltári Közlemények* a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának folyóirata, a legrégebbi levéltári szakkiadvány, 1923-ban alapították. Elsősorban a levéltárugyhoz kapcsolódó tanulmányokat jelentet meg, másrészt a történettudomány területén született feldolgozásoknak és forráskiadásoknak biztosít megjelenési lehetőséget. A folyóiratban megjelenő tanulmányok rendszerint kapcsolódnak az aktuális évfordulókhoz

A *Hadtörténelmi Közlemények* a Hadtörténeti Intézet és Múzeum negyedévente megjelenő tudományos folyóirata. Eredetileg a Magyar Tudományos Akadémia alapította 1888-ban a magyar hadtörténetírás fejlesztésére. Évente négy alkalommal teszi közzé a középkortól a jelenkortörténetig ívelő magyar és a kapcsolódó egyetemes hadtörténelem kutatási eredményeit, újonnan feltárt forrásait. Alkalmanként évfordulókhoz kapcsolódóan tematikus számokkal jelentkezik.

A *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1894–1906 között jelent meg. Köteteiben gazdaságtörténeti kutatások eredményeit tették közzé. Mivel a forrásanyag egy része időközben elpusztult vagy elkallódott, adatai kifejezetten értékesek.

A korábbiakban már volt szó az egyes segédtudományokhoz kapcsolódó (*Numizmatikai Közlöny*, *Turul* stb.), illetve társtudományok képviselői által gondozott folyóiratokról (*Archaeologiai Értesítő*, *Ethnographia*, *Múzeumi Közlemények*, *Művészettörténeti Értesítő* stb.). A történeti kutatások számára nagy jelentőséggel bírnak az ezekben a periodikumokban közölt cikkek és tanulmányok is.

Budapesti Nyílt Hozzáférés Kezdeményezés (Budapest Open Access Initiative)

www.budapestopenaccessinitiative.org/read/hungarian-translation

A Berliini Nyilatkozat

<http://hdl.handle.net/2437/80321>

A folyóiratok saját honlapja

Századok (1867–). Online: <https://szazadok.hu>

Történelmi Szemle (1958–). Online: <https://tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle>

Aetas (1985–). Online: <http://aetas.hu>

Levéltári Közlemények (1923–). Online: https://mnl.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/kiadvanyok/kiadvanyok/folyoiratok/leveltari_kozlemenyek/leveltari_kozlemenyek.html

Hadtörténelmi Közlemények (1888–). Online: <https://militaria.hu/hadtorteneti-intezet-es-muzeum/hadtortenelmi-kozlemenyek>

Repertóriumok

A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle repertóriuma 1894–1906 (1982). Összeáll. Hernádi László Mihály. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat.

A Történelmi Szemle repertóriuma. 1958–1982. I–XXV. évfolyam (1988). Összeáll. Dippold Péter. Budapest: Akadémiai.

Levéltári Közlemények. Mutató 1923–1993 (1995). Összeáll. Szabó Anikó. Budapest: Magyar Országos Levéltár.

PAMLÉNYI Ervin szerk. (1987): *A Századok repertóriuma. 1867–1975*. Közrem. Diószegi Mária, Kulcsár Erzsébet. Budapest: Akadémiai.

A FELDOLGOZÁS TECHNIKÁJA

A tudományos munka módszertanának, a szakdolgozat-készítésnek elég bőséges magyar nyelvű szakirodalma van. A témában igazi klasszikusnak számító *Umberto Eco* könyvét már évtizedekkel ezelőtt lefordították, és így több magyar kiadásban is hozzáférhető. Az alábbiakban ezért csak néhány fontosabb csomópont, mérföldkőre térünk ki, a részletkérdések kapcsán ugyanis mindenképpen indokolt az irodalomban feltüntetett művek tanulmányozása.²¹

²¹ Német nyelvterületen a történelem szakos egyetemi hallgatók számára külön módszertani vezérfonal készült: FREYTAG–PIERETH 2011.

Ha valaki szaktanulmányt, szakdolgozatot, szemináriumi dolgozatot stb. készít, először számára érdekesnek, de egyúttal általa feldolgozhatónak tűnő témát kell választania. Tehát csak olyan kutatási tárgy jöhet szóba, amely a kutató érdeklődési körének megfelel. A megalapozott *témaválasztáshoz* az is szükséges, hogy az adott téma forrásanyagához viszonylag könnyen és lehetőség szerint teljeskörűen hozzá lehessen férni, és a források könnyen feltárhatóak, kiaknázhatóak, kezelhetőek legyenek. Az sem mellékes, hogy a téma feldolgozása ne jelentsen túl nagy nehézséget a kutató számára, tehát feleljen meg tudományos felkészültsége szintjének.

Az első érdemi lépés azonban az előzetes *tartalomjegyzék* (ahogy Umberto Eco nevezi: „munkahipotézis”) elkészítése, amelyben azt kell összegezni, hogy a témán belül milyen tartalmi egységeket szükséges kidolgozni. Természetesen a munka során ez a jegyzék sokat változhat még, de ezzel pl. az oktató, a témavezető, a konzulens, a szerkesztő stb. számára alá tudjuk támasztani témaválasztásunk megalapozottságát és a téma kidolgozására alkalmasságunkat. Egyúttal azt is végig kell gondolni, hogy a rendelkezésre álló idő elegendő lesz-e a munka elvégzésére, a szöveg megírására.

Minden szakirodalmi munka egyik minőségi fokmérője, hogy milyen színvonalú *jegyzetek* kísérik, hiszen állításainkat alá kell támasztanunk, idézeteink forrását pedig pontosan meg kell jelölnünk. A pontos és alapos jegyzetelés elsősorban módszertani kérdés, hiszen a szerző a gyakorlatban mutatja be, hogy mennyire ismeri és tartja be a hivatkozási szabályokat és a bibliográfiai előírásokat.

A felhasznált (és esetleg ajánlott) irodalom jegyzéke minden tanulmány, szakdolgozat, szemináriumi dolgozat stb. bibliográfiai alapossággal elkészített, kötelező része, amely az esetek nagy részében a főszöveget követi. A *bibliográfia* első változatát már a témaválasztás kapcsán el kell készítenünk, mert így tudjuk számba venni a rendelkezésre álló forrásokat, forráskiadásokat, releváns feldolgozásokat. Ahogy a tartalomjegyzék módosul a kutatómunkák során, úgy a bibliográfia is gazdagodni fog: újabb és újabb bibliográfiai tételekkel, míg esetleg egyes, kezdetben érdekesnek és fontosnak tűnő művekről kiderülhet, hogy a témánk szempontjából valójában érdektelenek.

A *kutatás* és az *anyaggyűjtés* során kell megszereznünk a szükséges információkat, ebben azonban ma már jóval nagyobb szerepet játszanak az internetes keresések, mint a hagyományos segédletek (bibliográfiák, kézikönyvek stb.). Ugyanakkor egy jó szakkönyvtár olyan szabadpolcos állománnyal rendelkezik, ahol a téma szempontjából fontos vagy ígéretes szakkönyveket rögtön kézbe is vehetjük, és a kutatás kezdőlépéseit rögtön megtehetjük: megkezdhetjük a kutatási tárgy teljes körű feltárását. Ekkor már célszerű időbeosztást is tartalmazó munkatervet készíteni, és a kutatás főbb tematikus

csomópontjait, helyszíneit kijelölni. A kutatómunka lezárásaképpen, jegyzeteink alapján lehet elkészíteni a tanulmány vagy dolgozat *főszövegét*, majd a *bibliográfia* és a *tartalomjegyzék* végleges változatát.

Irodalom

ECO, Umberto (1994): *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* Ford. Klukon Beatrix. Második kiadás.

Budapest: Gondolat – *A mű magyarul utoljára 2012-ben jelent meg.*

FREYTAG, Nils – PIERETH, Wolfgang (2011): *Kursbuch Geschichte*. Ötödik, javított kiadás. Paderborn: Brill–Schöningh. Online: <https://doi.org/10.36198/9783838535487>

GYURGYÁK János (2019): *A tudományos írás alapjai. Útmutató szemináriumi és tudományos diákköri értekezést, szakdolgozatot és disszertációt íróknak*. Budapest: Osiris.

KÖRTVÉLYESI Zsolt (2018): *Bevezetés a tudományos szöveg írásába. Szakdolgozatírók kézikönyve*. Budapest: ELTE Eötvös.

TÖRTÉNETI STATISZTIKA

A statisztika olyan matematikai alapokon álló tudomány, amelynek célja a valóság számszerű információinak megfigyelése, összegzése, elemzése és modellezése. A hétköznapi szóhasználatban statisztikának nevezzük a statisztika módszereit, illetve a módszerek alkalmazásával előállított adatsorokat is. A társadalmi és gazdasági jelenségek megfigyelése során a modern *leíró statisztika* adathalmazt összeálló adatokat gyűjt, elemez és tömörít, míg a *következtető statisztika* minta alapján fogalmaz meg hipotéziseket, vállalkozik a sokaság egésze vonatkozásában becslések megfogalmazására. A társadalomtudományi megalapozottságú statisztika vitathatatlanul történeti forrásértékkel bíró adatsorokat és elemzéseket állít elő, amelyek a társadalom és a gazdaság vizsgálat idején érvényes, statikus állapotát tükrözik. Az újkorban rendszeressé váló adatfelvételeknek köszönhetően a statisztikai forrásanyagból világosan kirajzolódnak egyes történeti folyamatok is.

A TÖRTÉNETI LEÍRÓ STATISZTIKA

Az első hazai statisztikai szakmunkákat *Bél Mátyás* tette közzé. Műveiben az ország földrajzi, gazdasági, néprajzi, közigazgatási és történeti viszonyait igyekszik leírni, de

kevés számszerű adatot közöl. Legfontosabb munkája (*Notitiae Hungariae novae...*) nagyobb része kéziratban maradt. *Schwartner Márton* hasonló elvek alapján dolgozott, viszont ő már pontosan meghatározta a feldolgozandó forrásanyagot. *Schwartner* egyébként Bél követője volt, de 1798-ban megjelent országleírásával (*Statistik des Königreichs Ungern*) tulajdonképpen létrehozta az államtanból („*Staatslehre*”) kivált leíró statisztika tudományát Magyarországon. A mű sikerét mutatja, hogy másodszor is megjelent; sőt franciára is lefordították. Míg a 18. századot nagy szintézisekkel (pontosabban az azokra való törekvéssel) jellemezhetjük, addig a 19. században a statisztikusok érdeklődése az egyes települések felé fordult. Ezzel együtt viszont már jóval több tényanyagot tettek közzé, bár az adatfelvétel magánlevelezés, illetve általuk összeállított és változó színvonalon, illetve alapossággal kitöltött kérdőívek alapján történt. Az adatszolgáltatók lelkesedése ugyanis nagyon változó volt, nem véletlen, hogy már Bél Mátyásnak is a királyhoz kellett fordulnia, hogy a vármegyék megfelelő anyagot szolgáltatassanak számára. A 19. századi leíró statisztikusok közül a legjelentősebb szakíró *Fényes Elek* volt, akinek 1851-ben megjelent, helységnévtár-szerű fő műve (*Magyarország geographiai szótára*) már egyaránt alkalmazza a régi leíró és a modern értelemben vett statisztikai módszertant, ezért forrásértéke a történeti kutatás számára vitathatatlan.

A HAZAI STATISZTIKAI SZERVEZET KIALAKULÁSA

1848 előtt nem működött hazai statisztikai feladatokat ellátó intézmény, kizárólag a bécsi udvarban foglalkoztak az összesített, Magyarországról származó adatokkal. 1848-ban a belügyminiszter alatt önálló statisztikai csoportot szerveztek *Fényes Elek* vezetésével, működésének az önkényuralom vetett véget. Később *Csengery Antal* javaslatára az MTA keretein belül szerveztek szakbizottságot (Statisztikai Bizottmány), amely megkezdte az anyag publikálását is az 1861-től megjelenő *Statisztikai Közleményekben*. A kiegyezés a magyar statisztika számára is új perspektívát nyitott, mivel megalakult *Keleti Károly* elnökletével az Országos Statisztikai Hivatal, először a szakminisztérium, később a kormány közvetlen irányítása alatt. 1869-től 10 évente került sor népszámlálásokra (1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1920, 1930, 1941, 1949, 1960, 1970, 1980, 1990, 2001, 2011, 2022), amelyek hazánk vonatkozásában a legnagyobb, rendszeres statisztikai adatfelvételnek számítanak. 1871-től működött a Budapesti Statisztikai Hivatal, amely a szocialista korszakban beolvadt a Központi

Statisztikai Hivatalba. A statisztikai hivatalok közleményei elsőrendű forrásanyagot tartalmaznak a gazdaságtörténet és a társadalomtörténet, illetve a történeti demográfia számára. Az adathalmaz értékelésekor szükséges a történeti forráskritika alkalmazása, mert az adatok óhatatlanul torzíthatnak egyrészt a célzatos adatfelvétel, az előzetes „megfontolások”, a tendenciózus kérdezés, másrészt az adatfelvételi és a feldolgozási munka pontatlanságai miatt is. Maga a statisztika is hibaszázalékkal számol, ezt mindenképpen célszerű figyelembe venni.

A TÖRTÉNETI STATISZTIKA FORRÁSANYAGA

A formális statisztikai szervezet létrejötte előtt vagy attól függetlenül keletkezett, de statisztikai következtetések levonására alkalmas forrásanyagot nevezzük *történeti statisztikai forrásnak*. A modern statisztika tudományának kialakulása előtről számtalan összeírást, jegyzéket ismerünk, amelyet elsősorban az adózással (*dica*) és az egyházi tizeddel (*decima*, *dézsma*) kapcsolatban vettek fel, de a földesúri gazdálkodás során is keletkeztek ilyen iratok (*urbarium*), illetve az egyes birtokokról készült értékbecsléseknek (*aestimatio*) és leltáraknak (*inventarium*) is lehetséges a statisztikai szempontú elemzése.

Az államhatalom már az országos népszámlások előtt igyekezett a népességről adatokat gyűjteni, ezzel a részleges, illetve nem teljeskörűen végrehajtott összeírások a korszak izgalmas és hasznos statisztikai forrásai, így az 1715. évi és az 1720. évi összeírás, az 1728. évi országos összeírás, valamint az 1748. évi városi összeírás. Az első hazai népszámlálásra II. József idején, 1784–1785-ben került sor, ennek az anyaga viszont még nem volt teljes.

Irodalom

Központi Statisztikai Hivatal. Online: www.ksh.hu

A magyarországi népszámlálások története [é. n.]. *Központi Statisztikai Hivatal*. Online: www.ksh.hu/nepszamlalas/magyarorszag_i_nepszamlalasok_tortenete

KÁTAINÉ MAROSI Angéla – RÓZSA Dávid szerk. (2017): *Századok statisztikája. Statisztikai érdekességek a magyar történelemből*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Szakfolyóirat

Statisztikai Szemle – 1923 óta jelenik meg, a KSH tudományos folyóirata.

A SZÁMÍTÓGÉP HASZNÁLATA A TÖRTÉNETI KUTATÁSBAN

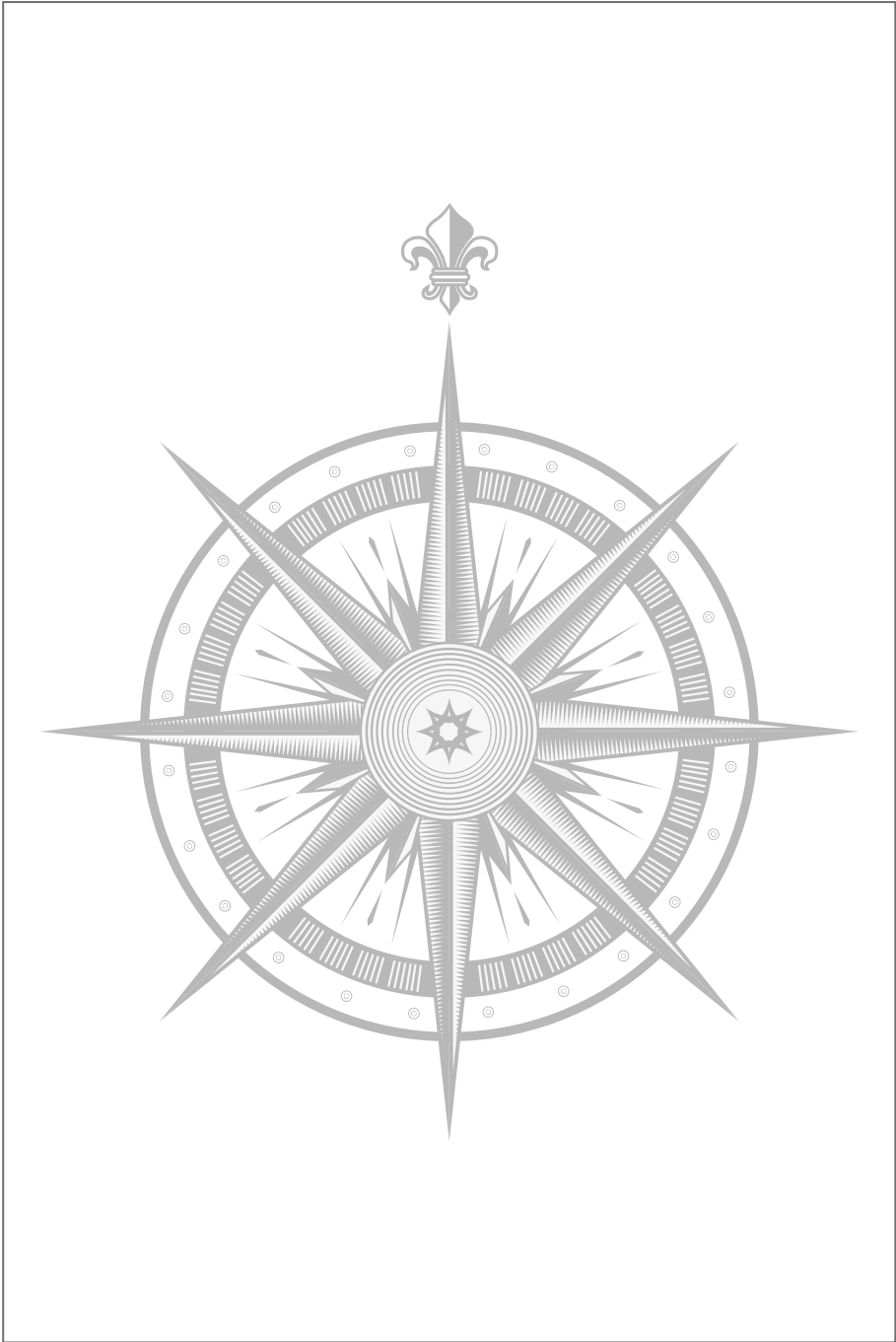
Ma már elképzelhetetlen a szövegírás, a *szövegszerkesztés* számítógép használata nélkül. Azonban ez csak az egyik terület, ahol alkalmazzuk, hiszen nem pusztán okos írógépről van szó, hanem bonyolult műveletek elvégzésére alkalmas eszközről, amelynek segítségével az adatok elemzésére alkalmas *táblázatok*at készítünk, *adatbázis*okat építünk, és használunk.

A számítógép használata azonban nem azonos a történettudomány számítógépesítésével, mivel olyan segédeszköz, amelyet a történettudományban (is) használunk. Jelentősége ma már felbecsülhetetlen, amikor *történeti források*at kell *rögzítenünk*, *kezelnünk* és *elemezni*ünk. Nagy mennyiségű adat esetében jócskán könnyebbé vált a *statisztikai elemzés*, egyúttal a számítógép alkalmazása újfajta adatrögzítési és kérdészi módszertan megszületéséhez vezetett. Bár a számítógép történettudományi használata vitathatatlanul a *történeti statisztika* számára jelent hatalmas előrelépést, ezzel azonban korántsem merül ki alkalmazásának lehetősége, hiszen egyes programok révén kiválóan lehet szövegeket *filológiai* és egyéb szempontból elemezni, *történeti földrajzi* és *régészeti* jelenségeket rögzíteni, *épületeket* és *műalkotásokat* vizsgálni stb. Kis túlzással a történeti kutatás és módszertan számítógép által kiváltott forradalmának még csak az elején vagyunk...

Irodalom

GYURGYÁK János (2019): *A tudományos írás alapjai. Útmutató szemináriumi és tudományos diakköri értekezést, szakdolgozatot és disszertációt íróknak*. Budapest: Osiris – Gyakorlatias szövegszerkesztési tanácsok: 125–140.

MAWDSLEY, Ewan – MUNCK, Thomas (1996): *Számítógép a történettudományban. Kalauz kezdőknek*. Ford. Turi László. Budapest: Osiris (Osiris Könyvtár – Történelem) – *Az 1990-es években használt számítógépek, az akkori számítógépes ismeretek szintjén készült kalauz*.

A magyar történettudomány nem rendelkezik olyan „zsebkönyvvel”, amely nemcsak az egyetemi hallgatók, hanem az érdeklődő nagyközönség számára is használható lenne. Az elmúlt években napvilágot láttak egyes résztémakörökben színvonalas magyar nyelvű összefoglalások, de egy általános vezérfonal nagyon hiányzik. A jelen „zsebkönyvjellegű” munka ezt a hiányt igyekszik pótolni.

A mű a magyarság és hazánk történetének kutatásába kíván bevezetésül szolgálni, fókuszában a magyar történelemnek az államalapítástól a rendszerváltozásig terjedő szakasza áll. Fontos hangsúlyozni, hogy csupán egyfajta iránytű; a részletes kifejtést az egyes fejezetekben hivatkozott szakmunkákban találja meg az elmélyülni kívánó olvasó.

A könyv három egységben tárgyalja a témát: az első rész a magyar történelem forrásaival, a második a 20 legfontosabb történeti segédtudománnyal, a harmadik pedig módszertani kérdésekkel foglalkozik. Célkitűzése kettős: felhasználható egyrészt egyetemi segédkönyvként, másrészt az érdeklődők számára az alapismereteket érthető módon megfogalmazó „vezérfonalként”. Kalauzjellegét erősítik az egyes témákhoz kapcsolódó irodalomjegyzékek, amelyek nemcsak a felhasznált, hanem a kiindulásként ajánlott szakirodalmi munkákat is tartalmazzák.

ISBN 978-963-653-093-8

9 789636 530938